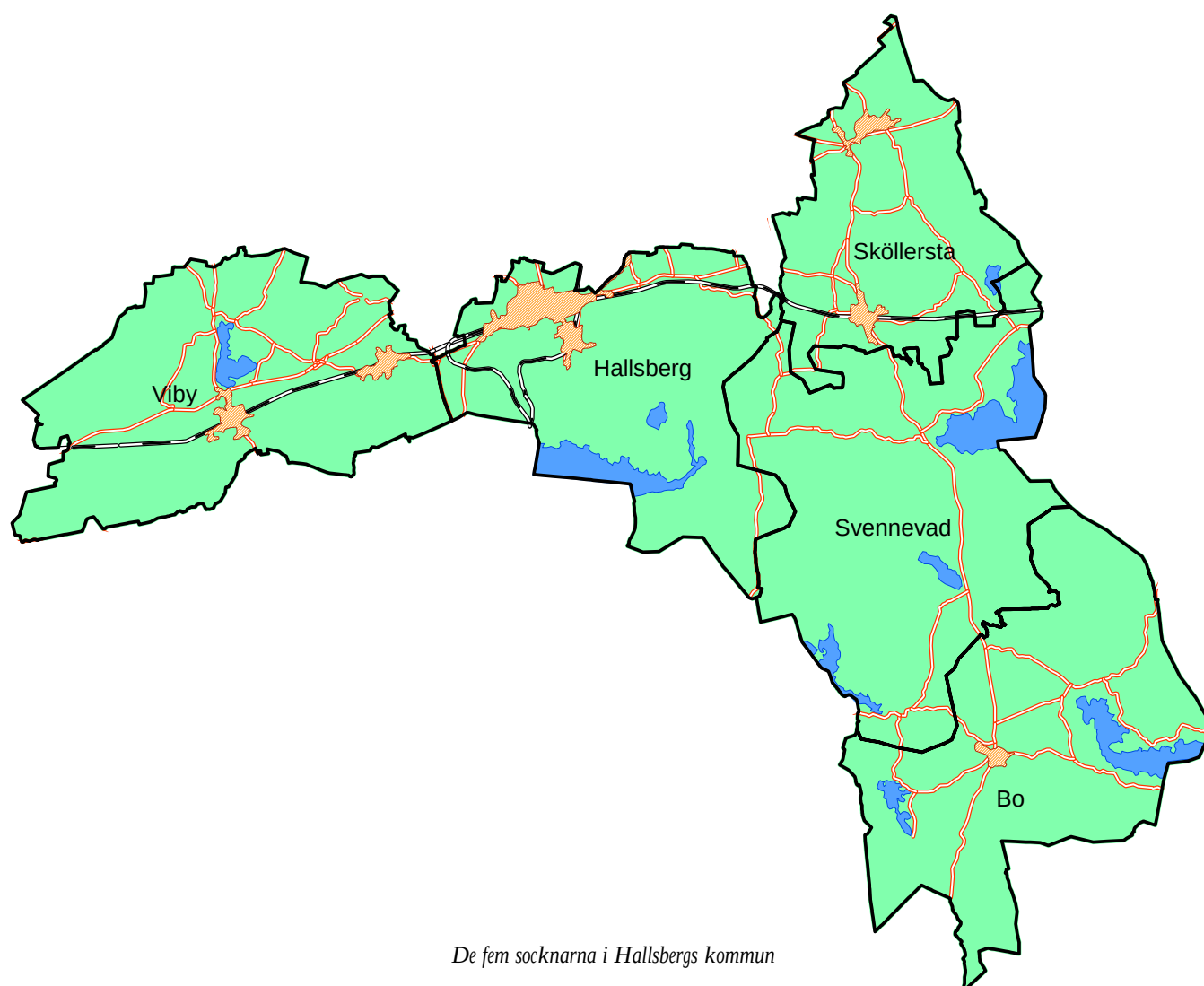
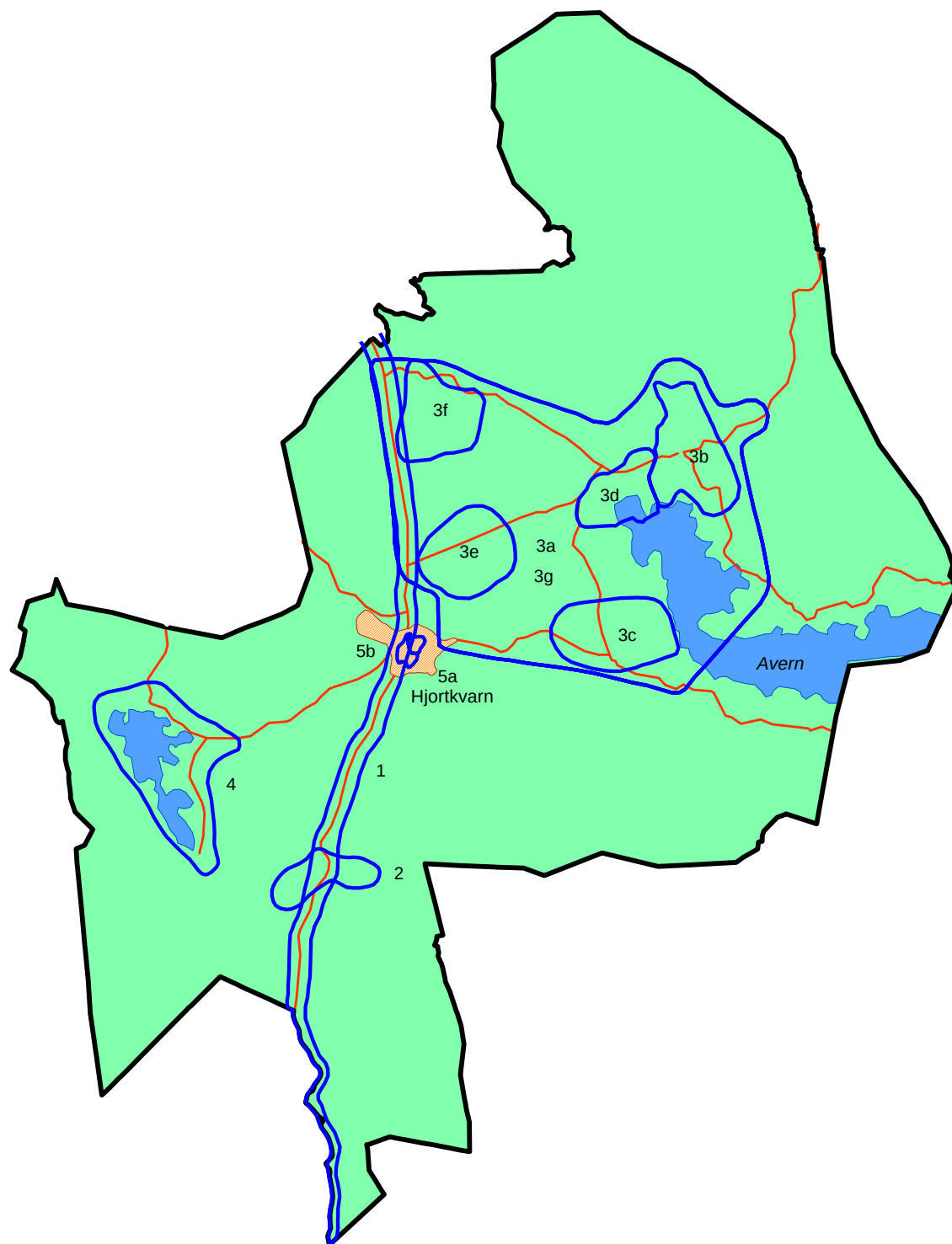

Kulturmiljöer i Hallsbergs kommun

De fem socknarna i Hallsbergs kommun

Bo socken

1 Väg 51, Sköllersta - Örmon

Vägmiljö

Rullstensåsen som sträcker sig genom kommunens östra del, har sedan mycket länge fungerat som farled och landsväg. Nuvarande riksväg 51 följer fortfarande åsens sträckning och är således en väg med mycket lång kontinuitet.

Historik

Pålsbodaåsen/Svennevadsåsen är ett resultat av vår senaste istid och utgörs av ett stråk av grussträngar i nord-sydlig riktning. Dessa grussträngar, så kallade *rullstensåsar*, uppstod genom att grus och sand samlades i sprickor i inlandsisen och blev efter isens avsmältning kvar som grusåsar i landskapet. Pålsbodaåsen/Svennevadsåsen sträcker sig genom hela kommunens östra del, från länsgränsen i söder och vidare upp mot Sköllersta. Åsen fortsätter därefter vidare mot Norrbyås och Glanshammar. Då åsen var både torr och jämn i förhållande till den omkringliggande terrängen fick den tidigt betydelse som färdväg mellan de södra skogsbygderna och Närke. Utmed denna farled förlades med tiden ett flertal bosättningar, gravfält, försvarsanläggningar m m. Gravfält som vittnar om tidig bosättning utmed vägen finns bl a vid Egeby, Svennevad och Glottra. Vid förkastningsbranten, på vardera sidan om landsvä-

På flera håll finns äldre vägsträckningar bevarade intill den nuvarande vägen, som här vid Emma där även den gamla stenvälsbron från 1766 finns kvar.

gen, uppfördes under järnåldern två pampiga fornborgar. Kanske bevakade man därifrån forna tiders resenärer mellan Östgötabygden och Närke-slätten.

I den bördiga övergångsbygden norr om förkastningen uppkom ett tidigt bygdecentrum kring Ullavi, Egeby och Sörby. I Sköllersta anlades under medeltiden en kyrka, men traktens lokala centrum var länge knutet till Sörby, där det fanns gästgiveri, tinghus och handelsbod. Bosättningar förekom även söder om förkastningsbranten. Vid Sotterns västra strand, vid det vad som åsen bildade över Svennevadsån, kom människor tidigt att slå sig ner, liksom vid Glottrasjön en bit längre söderut. Även slättlandskapet vid sjön Avern har en relativt lång historia av mänsklig bosättning. Pålsboda och Hjortkvarn är däremot båda relativt unga samhällen. Pålsboda växte fram i den knutpunkt som bildades där Västra stambanan korsade landsvägen under 1800-talets senare del, medan Hjortkvarn huvudsakligen växt fram under 1900-talet. En hel del mindre byggnader, i form av torp och backstugor på ofri grund, växte fram utmed landsvägen under främst 1700- och 1800-talen. En koncentration av småstugor tillhörande jordlösa hantverkare och daglönare fanns t ex strax söder om Åkerby.

För att förse resande med mat och nattlogi uppfördes gästgiverier utmed vägen. Gästgiverier har funnits i Sörby, Pålsboda, Svennevad och Emma. Gästgiveriet i Svennevad upphörde i och med att "Gästis" i Pålsboda öppnade.

Då vägen korsas av flera vattendrag har behovet av broar funnits sedan länge. De första var sannolikt enkla träkonstruktioner men under 1700-talet byggdes ståtliga stenvälsbroar över de större vattendragen, dvs Emmaån, Hjortkvarnsån och Svennevadsån.

Fram till bilismens inträde under 1900-talets början bestod landsvägen mellan Örmon och Sköllersta av en smal och enkel grusväg. I och med att bilarna blev allt vanligare ställdes nya krav på vägarnas komfort och bärighet. Under 1900-talet har denna vägsträcka genomgått en del förändringar. Exempelvis har vissa kurvor rätats och vissa vägsträckor dragits om. Exempelvis flyttades en vägsträcka vid Pålsboda en bit västerut i samband med att en station anlades utmed den nybyggda Västra stambanan. Dessutom har själva

gruset i åsen varit eftertraktat, bl a till vägbyggen och betongindustri, vilket har resulterat i stora hål efter täkter i åsens sidor, exempelvis vid Hjortkvarn och Emma. I Pålsboda schaktades dessutom stora delar av åsen bort för att ge plats åt järnvägen. Vägen belades i omgångar under 1940- och 50-talen.

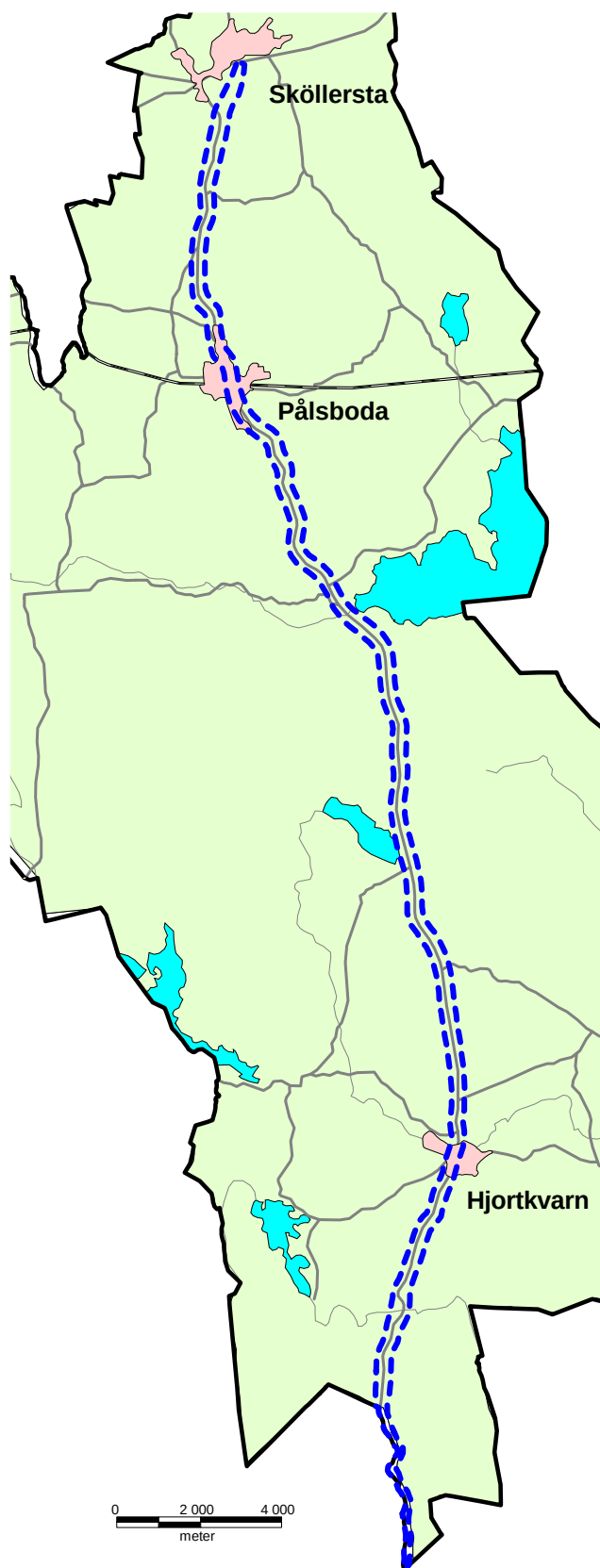
Kulturmiljö

Riksväg 51 följer än idag den nord-sydliga åsryggen som sträcker sig från det svagt kuperade odlingslandskapet söder om Sköllersta, uppför förkastningsbranten och vidare genom skogsbygden ner mot Örmon. Åsen är delvis mycket tydlig, framförallt på sträckan mellan Pålsboda och Svennevad. Utmed i stort sett hela vägen genom skogsbygden omges vägen av ett smalt odlingsstråk med småskalig bebyggelse. Vid sjön Avern öppnar sig landskapet i en mindre slättbygd, där Bo gods genom långvarigt ägarskap påverkat både landskap och bebyggelse. Utmed vägen finns ett flertal milstenar och tre stenvalvsbroar.

Av de gamla gästgiveribyggnaderna finns idag två kvar, nämligen fd "Gästis" i Pålsboda och "Emma krog" i Stora Emma. I Svennevad ligger den småskaliga bebyggelsen tätt intill vägen, vilket påminner oss om att vägen i äldre tider hade en mycket smalare utbredning i sidled. Vidare kantas vägen av två fornborgar, Tarsta borg och Omhällsborg, samt Sköllersta härads gamla avrättningsplats invid Källbergsbackberget.

Vägen följer mjukt åsens topografi och ger en nära upplevelse av landskapet och den omgivande kulturmiljön. Det småskaliga odlingslandskapet utmed vägen samt bebyggelsemiljöer, som exempelvis den sammanhållna bymiljön Glottra, utgör även de viktiga delar i den totala kulturmiljön.

Väg 51 mellan Sköllersta och Örmon har en lång kontinuitet som farled och landsväg. Trots asfaltbeläggning och viss modifiering av bredd och sträckning har vägen kvar mycket av sin smala och marknära landsvägskaraktär. Miljön som helhet får därför anses vara av mycket högt kulturhistoriskt värde.

1 Väg 51, Sköllersta - Örmon.
(Till vägmiljön angränsar följande kulturmiljöer: 2 Emma, 3 Bo-området, 5 Hjortkvarns tätort, 19 a Odlingslandskapet Tarsta - Ullavi, 19 b Ullavi, 19 e Tarsta - Omhällsberg, 23 Pålsboda tätort, 25 Svennevads kyrkby, 27 Glottra.)

1 Väg 51, Sköllersta - Örmon

Socken/Församling: Bo, Sköllersta, Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 10F 1e, 10F 0e, 9F 9e, 9F 8e, 9F 8f, 9F 7f, 9F 6f, 9F 5f, 9F 4f/ 105 14, 105 04, 095 94, 09584, 095 85, 095 75, 095 65, 095 55, 095 45

Koordinater: X 6542370/Y 1476940

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla vägmiljön krävs att vägen får behålla sin sträckning. Milstolpar och stenbroar underhålls och bevaras. Vid eventuell ombyggnad och underhåll av vägen bör stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning av vägen bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng.

- Det till vägmiljön angränsande odlingslandskapet bör även i fortsättningen hävdas.

- Underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

Bo socken

13 Bo 16:3 (tidigare Bo 1:1), *fd Emma skola*, *fd skolbyggnad*, bod

98 Bo 32:3 (tidigare Bo 1:1), *Malmstorp*, bostadshus, uthus samt 1, 3, 38, 59, 93, 97, 98 se 3 *Bo-området*, 108, 110, 112, 117, 118, 124 se 5 *Hjortkvarns tätort* och 14 se 2 *Emma*

Sköllersta socken

42 Backa 1:5, *Gullvivan*, Bostadshus, bod

44 Folkasbo 2:1, *Pålsboda kyrka*, kyrkobyggnad, klockstapel

82 Sköllersta-Sörby 8:2 (tidigare Sörby 8:1), bostadshus, bod

95 Åkerby 1:10, bostadshus, bod

96 Åkerby 1:15, bostadshus, bod

samt 43, 45, 49 se 23 *Pålsboda tätort*

Svennevads socken

9 Bjurhulta 1:3, *Lilla Falsgårde*, bostadshus, bodar

33 Haddebo 2:6 (tidigare Ingelsgård 21), *Ingemanstorp*, *fd soldattorp*, bod

40 Svennevads Prästgård 1:1 (tidigare Prästgården 1:1),

Nytorp, bostadshus, bod

79 Svennevadsby 4:6, bostadshus, bodar och ekonomilänga
83 Lund 3:5 (tidigare Sättra soldattorp 1:1), *fd soldattorp*, bod

84 Södra Sättran 1:3 (tidigare Sättran Södra 1:1) bostadshus, bod

87 Ässtugan 1:11, bostadshus, två flyglar, uthus

88 Ässtugan 1:13 (tidigare Ässtugan 1:11), bostadshus, bod och ekonomilänga

Samt 42, 52, 53, 59-72 se 25 *Svennevads kyrkby* och 18-25 se 27 *Glöttra*

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995)* ingår:

61:56 Kulltorp

61:60 Södra Sättran

61:78 Örmon

Samt 61:61 se 27 *Glöttra*

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

Bo socken

7 Milsten

10 Rest sten, "drängsten"

45 Milsten

52 Stenvalvsbro, byggd 1766

Samt 6, 8 se 2 *Emma*

Sköllersta socken

4 Gravfält

23 Gravfält

29 Gravfält

45 Stensättning

48 Milsten

49 Milsten

98 Källbergsstenen, plats med tradition

99 Torplämning

100 Avrättningsplats

113 Gravfält

Samt 6, 115 se 19 b *Ullavi*, 98-100 se 19 e *Tarsta-Omhällsberg*

Svennevads socken

1 Gravfält

2 Milsten

10 Milsten

12 Gravfält

18 Milsten

Samt 19 se 25 *Svennevads kyrkby* och 15-17 se 27 *Glöttra*

2 Emma

Vägmiljö, Gästgiverimiljö, Odlingslandskap, Tingsplats

Utmed den gamla landsvägen mellan Östergötland och Närke ligger den gamla gästgiverigården Emma.

Historik

Emma, som längre tillbaka i tiden även kallades *Imma*, bestod enligt 1556 års jordebok av två gårdar. Vid gården Stora Emma startade under 1600-talet Närkes första gästgiveri. Gästgiveriet, som på 1688 års karta kallas "*Emma krog*", kom senare att ingå i det år 1735 instiftade Bo fideikommiss. Vid gästgiveriet hölls hästar för landsvägens resenärer. En del av arrendet från Emma krog gick varje år till underhållet av Bo kapellkyrka. Vid gästgivaregården, som även fungerade som tingshus, hölls årligen marknad. Sedan krogrörelsen upphört, inrymdes både skola och ett snickeri i den gamla krogbyggnaden. 1913 flyttades skolverksamheten till en nyuppförd skolbyggnad, drygt två kilometer söder om Stora Emma.

Över Emmaån byggdes år 1766 en ny ståtlig stenbro, som enligt traditionen lär ha byggts inför ett väntat kungligt resesällskap. De kungliga tog dock en annan väg och passerade därför aldrig

den nybyggda bron. Den gamla landsvägen har under 1900-talet rätats något vid Emma och en ny bro uppförts. 1874 byggdes en smalspårig järnväg mellan Pålsboda och Finspång, som vid Emma passerade drygt 500 meter väster om gästgiveriet. Spåren revs sedan upp i början av 1960-talet. De sankt områdena utmed Emmaån gav ett rikt hö och utnyttjades i äldre tider flitigt som slåtterängar. En stor del av den forna ängsmarken har under 1900-talet övergått i lövskog eller odlats upp som åker.

Namnet *Emma* var ursprungligen namnet på nuvarande Emmaån, vars betydelse var ungefär 'den dimmiga'.

Kulturmiljö

Invid riksväg 51 i kommunens allra sydligaste del ligger Stora och Lilla Emma. Området ligger på ca 95-100 meter över havet och delas i nord-sydlig riktning av väg 51. Genom området i öst-västlig riktning slingrar sig Emmaån, vilken öster om vägen övergår i en fors. Utmed Emmaån, på var sida om vägen, sträcker sig ett mindre odlingslandskap som i huvudsak består av åkermark. Den forssträcka som återfinns i områdets östra del är en av kommunens längsta. Här återfinns bl a den sällsynta sumpviolen.

Söder om ån ligger gården Stora Emma. Huvudbyggnaden från 1700-talets början är i en våning med gråvita putsfasader. På husets nordöstra sida ligger den gamla gästgiveribyggnaden, en timrad flygelbyggnad i en våning, troligen även

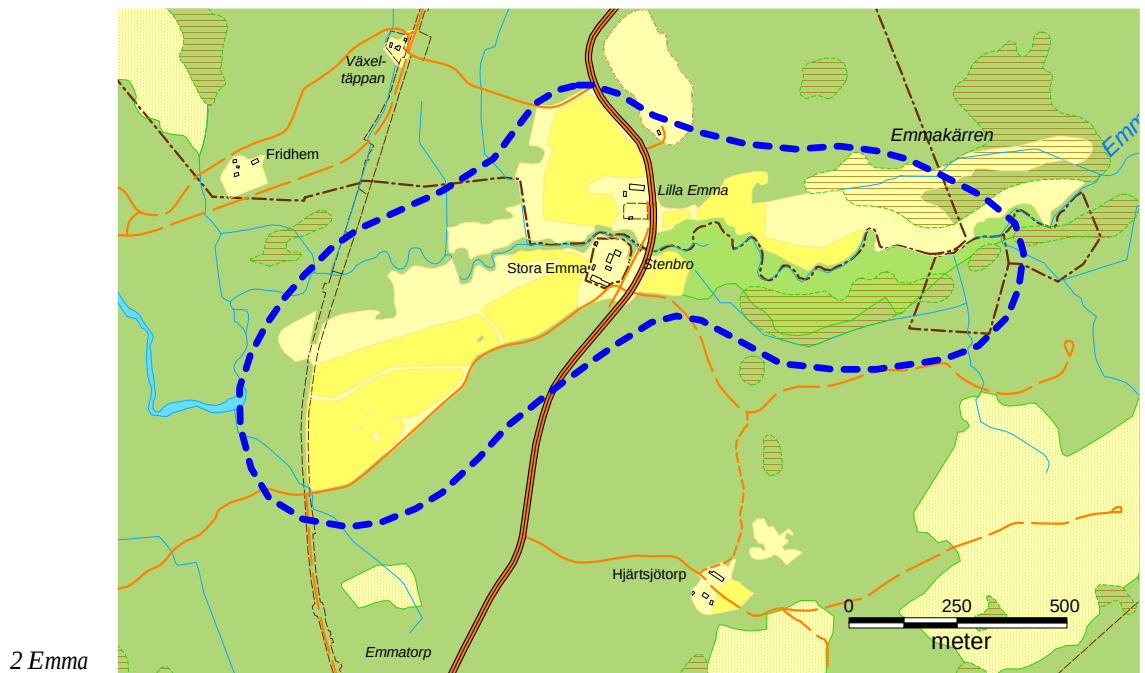
Stora Emma med den fd krogbyggnaden till höger i bild.

den från 1700-talets första hälft. Norr om ån ligger det som återstår av gården Lilla Emma. Då gårdens bostadshus brann ner under slutet av 1900-talet, finns idag bara några bodar samt en ekonomilänga kvar på tomten.

Några meter väster om nuvarande vägsträckning finns ännu den gamla vägsträckningen kvar samt den gamla stenbron. På bronns mittersta räckständer finns följande inskription: "Bygd under friherre Hamiltons höfdingetid år 1766". 600 meter

nordväst om Stora Emma, där järnvägen mellan Pålsboda och Finnsång tidigare passerade Emmaån, finns lämningarna efter en järnvägsbro i sten.

Det gamla gästgiveriet vittnar tillsammans med den ålderdomliga landsvägen om äldre tiders färdleder och transportsystem och får därför anses vara av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

2 Emma

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 55/9F 5f

Koordinater: X 6526850/Y 1477310

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- För att den kulturhistoriskt värdefulla vägmiljön ska bevaras krävs att den äldre vägsträckningen och stenbron underhålls och bevaras. Rätning, omläggning, breddning eller andra arbetsföretag som påtagligt förändrar vägens karaktär bör undvikas.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark, samt alléer, öppna diken m m omfattas av biotopskydd enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

- 14 Emma 1:4 (tidigare Bo 1:1), bostadshus, fd gästgiveri-byggnad och ekonomilängor
- 104 Lilla Emma 1:1, bostadshuset nedbrunnet, kvar finns bara bodar och ekonomilänga

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

- 6 Stenvalvsbro från 1766
- 8 Fd Emma gästgiveri

3 Bo

Historik

Invid sjön Avern, mellan Hjortkvarn och Bo slott, öppnar landskapet sig i en lokal slättbygd, omgiven av stora skogsområden. På denna slätt framträdde relativt tidigt ett lokalt bebyggelsecentrum. Fornlämningarna i området är få och är nästan alla belägna utmed Averns forna strandlinje. En mindre koncentration finns kring Svalnäs, med bl a resterna av det som troligen varit en hållkista, dvs en grav från yngre stenåldern (ca 1800 f Kr). I övrigt finns några enstaka järnåldersgravar, i form av stensättningar samt en treudd.

Ett samlat godscomplex, med centrum kring Bo gård, kan följas tillbaka till 1300-talet. Godset med den nuvarande omfattningen växte fram under 1600-talet. Vid sekelskiftet 1600 ägdes de flesta hemmanen kring Bo gård av kungahuset. 1623 skänktes ett flertal gårdar till den skotske översten Alexander Leslie som belöning för hans insatser under trettiåriga kriget. Leslie köpte in ytterligare några gårdar i trakten men sålde snart sitt godscomplex till Gustav Horn af Björneborg. Denne fortsatte i sin tur att utöka godset genom köp och byten. Som tredje generation till Horn ärvde Anna Flemming Bo gods. Hon gifte sig med Hugo Johan Hamilton och 1735 omvandlar de godset till ett fideikommiss. Därefter kom godset enbart att ärvas i oförändrat skick inom familjen Hamilton. Godset som tidigare hette Boholm fick samtidigt namnet Bo, vilket i äldre tid skrevs *Boo*.

Fideikommisset var ett hierarkiskt organiserat gods, där ägaren styrde i patriarkalisk anda. Systemet byggde på de underliggande arrendegårdarna och torpen, vilka genom jordräntan var bundna till godset. Jordräntan kunde bestå av rena pengar men också av arbete och naturprodukter. Flera av arrendegårdarna hade enligt sina kontrakt skyldighet att utföra ett antal dagsverken om året åt Bo gods, men det var framförallt de många torpen som försåg godset med arbetskraft. Torparna brukade ett litet jordbruk, mot skyldighet att arbeta ett visst antal dagar om året åt godsägaren. Längre fram i tiden blev det också ganska vanligt med statare, dvs arbetare som genom naturaför-

måner, som bostad, matvaror, bränsle m m, avlöndes för sitt arbete vid en gård. Statarbostäder fanns bl a vid gården Kårtorp. Till godset hörde även fyra boställen för kyrkostatens anställda, bl a Litsorp och Amsterdam.

Godset levde på en kombination av jordbruk, skogsbruk och järnhantering. Järnhanteringen bedrevs i huvudsak vid Gryts bruk fram till slutet av 1800-talet, då konjunkturnedgången medförde att verksamheten tvingades lägga ner. Istället kom skogsbruket, i kombination med sågverksamheten i Hjortkvarn, att bli godsets huvudsakliga inkomstkälla.

Godsägarna vid Bo styrde över i princip allt inom fideikommisset. Om hur marken skulle skötas, hur husen skulle byggas och underhållas osv. Inom godset kom ett eget samhälle med apotek, sjukstuga, skola, kyrka, lanthandel m m att växa fram genom godsägarnas försorg. Till godset hörde dessutom bl a en knipphammare, en kvarn, ett tegelbruk, några brännerier och ett mejeri. Godset var därför i hög grad självförsörjande.

Godsägarna vid Bo införde tidigt många nya idéer men kom med tiden också att bli något av traditionsbevarare. Denna under relativt lång tid centrala styrning, har resulterat i en mycket sammanhållen kulturmiljö och Boområdet är i egen-skap av ett större sammanhållet herrgårdslandskap unikt i Örebro län.

3a Odlingslandskapet Bo

Odlingslandskap

Nordöst om Hjortkvarn öppnar sig en lokal slättbygd med ett öppet och omväxlande odlingslandskap, som under lång tid präglats av Bo fideikommiss ägarskap.

Historik

Den isolerade slättbygden invid sjön Avern har lockat människor till bosättning sedan yngre stenåldern. Områdets tidigaste bosättningar verkar ha uppkommit i anslutning till höjdkullarna vid Svalnäs. Någon betydande kolonisering i området var det troligen inte tal om förrän framåt medeltiden. En stor del av slättområdet väster om Avern var

långt fram i tiden sankt och lämpade sig därför bäst som ängsmark.

Vid slutet av 1700-talet var avkastningen dålig, vilket enligt Carl Diedric Hamilton främst berodde på ett ensidigt jordbruk och det faktum att en stor del av markerna var vattensjuka. Under 1800-talet förbättrades jordbruksmarken i området genom dikning och sjösänkning. Exempelvis sänktes Avern med ca två meter för att förhindra översvämningar. En stor del av de dränerade ängarna kunde sedan uppodlas. Likaså utdikades mossmarker, bl a på Averbys ägor, för att vinna mer åker- och ängsmark. För att motverka utarmning av jorden införde Carl Diedric Hamilton dessutom växelbruk.

Vid 1800-talets slut fanns sex stora gårdar med tillhörande jordbruk, nämligen *Bo*, *Boskulla*, *Iboholm*, *Averby*, *Kårtorp* och *Gamby*, samt ett flertal mindre familj jordbruk. Under 1900-talet koncentrerades jordbruket till färre enheter och flera mindre familj jordbruk lades ner. Ängsmarken har successivt fått ge vika för åkermark eller skog. Sedan 1950-talet har hävden i området minskat markant och en hel del av åkermarken tagits ur bruk. Mycket av den före detta åkermarken och ängsmarken har planterats med skog. Vid slutet av 1900-talet hade alla de ovan nämnda gårdarna, samt ett tiotal före detta familj jordbruk, förts samman till en stor enhet med Averby som driftscentral.

Kulturmiljö

Nordost om Hjortkvarn och väster om sjön Avern öppnar sig den täta skogen i en mindre, isolerad slättbygd som präglas av ett öppet och omväxlande odlingslandskap. Jorden utgörs i huvudsak av finkorniga lersediment men även grövre jordar och torvjordar förekommer. Området avgränsas i söder av en mindre förkastning och i väster av den nord-sydliga Svennevadsåsen. I norr höjer sig landskapet successivt för att övergå i ett kuperat skogslandskap. Höjdnivån i området varierar från ca 65 meter över havet i områdets mitt, till ca 90 meter i områdets ytterkanter. Genom områdets södra del slingrar sig Hjortkvarnsån, i mer eller mindre rätad form. I norr finns två för kraftutnyttjande skapade dammar, *Smeddammen* och *Lugndammen*, vars vatten via Bosån rinner ut i

Avern. Området genomkorsas även av flera vägar som förbinder de större gårdarna med varandra, landsvägen i väster (Rv 51) samt omkringliggande bygder. Större delen av vägsystemet i området har påfallande ålderdomlig karaktär, där vägnas sträckning mjukt följer landskapets former och ger resenären många vackra utblickar i det omkringliggande kulturlandskapet. Vägrenarna hyser bitvis en relativt rik flora, framförallt utefter väg 617, 618 och 619.

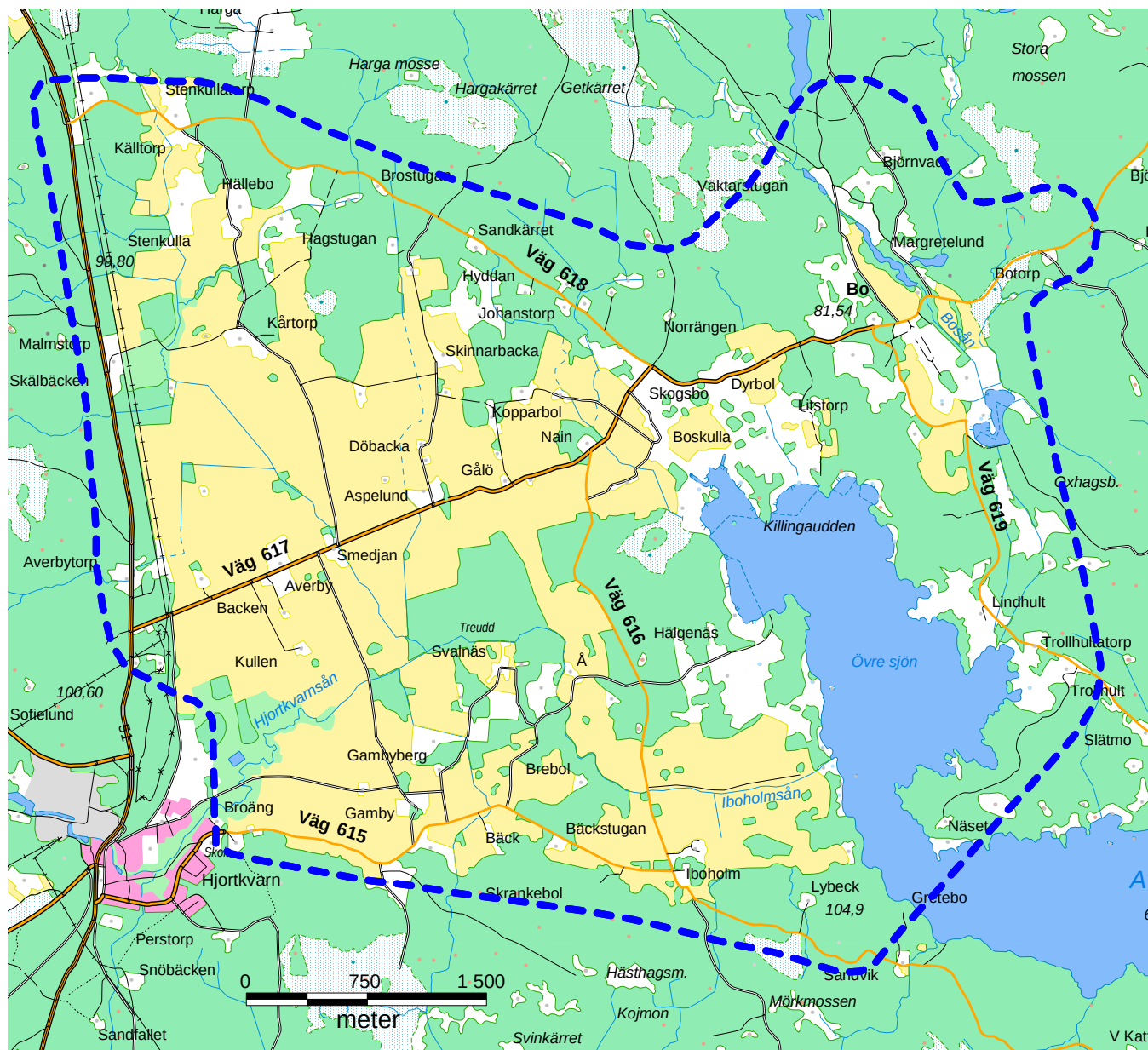
Området består till stor del av öppna, i huvudsak rationellt brukade åkermarker med inslag av större och mindre skogspartier. Kring slottet finns däremot ett odlingslandskap av mera ålderdomlig karaktär bevarad.

Ett större sammanhängande barrskogsparti sträcker sig från Avernns västra strand, in i åkermarken mellan Iboholm och Boskulla, medan ett annat sträcker sig utmed Avernns östra strand. En stor del av de gamla betesmarkerna är idag, som redan nämnts, planterade med skog. En del av markerna, främst i områdets centrala delar samt kring slottet, hålls fortfarande öppna genom bete. Bevarade naturliga betesmarker finns bl a vid Stenkulla, Lindhult och Svalnäs. Några av dessa har betats under mycket lång tid, vilket resulterat i en mycket värdefull flora. På flera av impedimenten finns röjningsrösen bevarade från äldre tiders jordbruk.

Vid kyrkan finns ett bestånd av inplanterade bokar, ett av Mellansveriges större bokbestånd. I kulturlandskapet ingår även de dovhjortar som infördes på mitten av 1920-talet till Bo gods och det i Bosån under 1900-talets senare del anlagda viltvattnet.

Bebyggelsen är lokaliserad till områdets höjdpartier och vägar och består i dag av slottet samt flera välbevarade arrendegårdar och torp. Några av byggnaderna är uppförda på 1700-talet men mycket av bebyggelsen har tillkommit under 1800-talet och det finns även flera hus från 1900-talet.

Odlingslandskapet kring Bo präglas i hög grad av godsets långvariga ägarskap och utgör som helhet en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

3a Odlingslandskapet Bo

3a Odlingslandskapet Bo

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65, 095 66, 095 75, 095 76, /9F 6f, 9F 6g, 9F7f, 9F 7g

Koordinater: X 6532290/Y 1481440

Riktlinjer

- Boområdet är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas genom odling, slåtter eller bete. Ytterligare skogsplantering inom området vore olyckligt. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar i möjligaste mån bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 617, 618 och 619 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.
- Fornlämningar är skyddad enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen

efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- Bebyggelsen, se 3g Torpbebyggelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:
Se 3g Torpbebyggelsen

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

61:68 Skinnarbacka

61:70 Lindhult

61:72 Lövelund

61:73 Svalnäs

Samt 61:66, 61:67, 61:69 se nedan under 3b Bo slott och skolkirksområdet, 3d Boskulla och 3f Stenkulla

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9).

I Naturvårdsverkets nationella bevarandeplan för odlingslandskapet, *Sveriges finaste odlingslandskap* (1997) ingår:
Stenkulla (se 3f Stenkulla)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:5 Bo-Hjortkvarn

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 617, 618 och 619 (delar av)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

16 Minnessten

37 Stensättningar

39 Hällkista

40 Treudd

41 Stensättningar

44 Rest sten

51 Bo slott

Samt 19, 21, 22, 23, 51 se 3b Bo slott samt skol- samt kyrksområdet och 47 se 3f Stenkulla

3b Bo slott samt skol- och kyrksområdet

Herrgårdsmiljö, Kyrkomiljö, Skolmiljö, Odlingslandskap, Folkrorelsemiljö

Bo slott har en lång historia som huvudgård i det stora godskomplexet kring sjön Avern. Slottet har en dominerande plats i herrgårdslandskapet och bildar ett självklart centrum i godset, dit en rad verksamheter och samhällsfunktioner samlats genom åren.

Historik

Bo gård är känd sedan medeltiden. Att människor funnits här längre tillbaka än så är uppenbart med tanke på den fornlämning i form av två stensättningar som återfinns sydväst om slottet. Säteriet Bo kom att bli huvudgård i det gods som växte fram under 1600-talet och som 1735 omvandlades till fideikommiss.

Hugo Johan Hamilton uppförde under 1700-talets början en karolinsk gårdsanläggning vid Bo, som vid omfattande renovering 1806 gavs en exteriör i nyklassicistisk anda. Norr om huvudbyggnaden uppfördes på 1750-talet en magasinsbyggnad, vilket till en början kan ha tjänat som spannmålsmagasin men senare som fatbur, dvs förråd

för diverse husgeråd. Till säteriet flyttades under 1800-talets början huvudbyggnaden vid Ibohoms gård, vilken byggdes om till bostad åt gårdens arbetare. 1878 rivs den gamla herrgårdsbygganden och en ny huvudbyggnad uppförs av Hugo Johan Hamilton d y, efter ritningar av J F Åbom. Den nya byggnaden stod färdig 1882 och var ett stort och pampigt slott, i enlighet med tidens stilideal inspirerad av medeltidens slott och borgar. Byggnadsmaterialet var tegel från det egna tegelbruket. Slottet moderniserades 1926 under ledning av Ivar Tengbom. Nya ekonomibyggnader uppfördes under 1880-talet. Några byggnader, som exempelvis stallet och magasinet kan ha äldre stommar eller vara nyuppförda på en äldre grund.

I samband med att den nya huvudbyggnaden uppfördes ändrades vägens (väg 619) gamla sträckning, från att ha gått söder om gården till att istället gå runt ekonomibyggnaderna och ansluta till den andra vägen (väg 617) vid kyrkan.

Invid slottet anlades under 1800-talets första årtionden två så kallade "lustparker". Den *Nedre parken* anlades av Carl Diedric Hamilton som en hyllningsåtgärd åt hustrun Anna Catharina Adelhjelm. Efter hennes död gifte Carl Diedric om sig med Sophia Beckman, till vilken den *Övre parken* anordnades. Dit förlades 1834 också ett lusthus, där en vän till familjen, skalden Nicander, kunde sitta och skriva. Ett orangeri anlades längre söde-

Bo slott

rut och en rikt dekorerad trädgårdsmästarbostad uppförs på 1860-talet, troligen efter ritningar av Hugo Adolf Hamilton.

1862 lät Hugo Adolf Hamilton resa ett sjutton meter högt monument inför ett planerat besök av Oscar I, vilken dock hann bli sjuk och avlida innan besöket skulle äga rum. Trädgården närmast söder om slottet har genomgått ett flertal förändringar. Från påkostade rabatter till 1930-talets planterade häckar och pyramidekar.

Strax norr om Bo gård låg tidigare en knipp-hammare för smide till husbehov, privilegierad 1734. Smide pågick på platsen troligen en bit in på 1900-talet. På 1940-talet övertog smedjan i Averby verksamheten. Strax väster om hammaren låg, från 1700-talets mitt eller tidigare, ett tegelbruk som tillverkade byggnadstegel. En bit uppströms i ån, vid mynningen av Kvarndammen (nuvarande Lugndammen) uppfördes under 1700-talet en kvarn, vilken senare även kom att inrymma ett tröskverk. En ny kvarn uppfördes under 1800-talet längre norrut, vilken var i drift långt in på 1900-talet. Under 1800-talet tillkom strax norr om kvarnen troligen även en såg.

Liksom på många andra större gårdar byggdes på godsägarens initiativ en kyrka i anslutning till gården. Kyrkan i Bo var dock inte enbart tänkt som en privat gårdskyrka utan även för traktens övriga befolkning, vilka annars hade relativt långt till sockenkyrkan i Svennevad. 1733 stod kyrkan färdig. Den ursprungliga kyrkan hade troligen en fasad av rödfärgat timmer. I samband med det

gamla slottets ombyggnad vid 1800-talets mitt fick även kyrkan en förändrad fasad. I nyklassicistisk anda brädfodrades timmerkyrkan med vit lockpanel och fick en takryttare över korsmitten. Samtidigt kläddes även klockstapeln in. År 1998 skänkte fideikommissen kyrkan till Bo församling.

Till kyrkan hörde även fyra boställen i Bo. Till prästbostad uppläts 1734 gården *Litstorp*, en gård med anor från 1400-talet. När Bo socken 1833 bildade eget pastorat ersattes den enkla byggnaden från 1700-talet med en mer ståndsmässig byggnad. Dessutom fanns organistbostället *Amsterdam*, anlagt 1763, *Orgeltrampartorget* och *Kyrkovaktartorpet*, det senare troligen detsamma som dagens *Väktarstugan*, anlagt 1788.

Väckelserörelsen och de olika frikyrkoförbunden mottogs positivt av godset. Församlingarna fick bl a hjälp av godset att ordna fram lokaler. Bo missionsförsamling fick överta en arbetarbostad vid Bo gård, ursprungligen från *Gröna platsarna* i Svennevad. Byggnaden plockades ner och flyttades till sin plats norr om slottet, där den byggdes upp till sin nya funktion. Kapellet som fick det passande namnet *Gåvan* invigdes 1901.

Bo har en lång undervisningstradition. H J Hamilton såg till att den prästtjänst som inrättades till den nyuppförda kyrkan också skulle innefatta skolundervisning. Undervisningen skedde i början i prästgården men flyttades senare till sockenstugan. När folkskolestadgan kom 1842 fanns alltså redan en fast skola i Bo. Dessutom hade man ambulerande skolor i Hjortkvarn, Gryt och

Kulturlandskapet vid Bo slott med den gamla fatburen invid vägen. I bakgrunden till höger skimtar Bo kyrka

Iboholm. En särskild skolbyggnad uppfördes i Bo först 1851. Byggnaden fick ett yttre som närmst liknar ett antikt tempel och tros vara ett verk av Hugo Adolf Hamilton själv. Skolan fick dessutom en mycket dominerande placering på krönet av en markant höjdrygg. Skolan drevs fram till 1953. En småskola inrättades 1864 i Bo men fungerade som ambulerande skola fram till 1909 då en småskolebyggnad, ritad av arkitekten K Nissen, uppfördes norr om kyrkan.

Vid Bo skola uppfördes 1947 en affär, efter ritningar av den norske arkitekten Arneberg.

Kring huvudgården Bo och de verksamheter som fanns i anslutning till denna, grupperade sig ett antal torp för de hantverkare och arbetare som fanns vid Bo gård. Bland dessa kan nämnas hantverkartorpet *Danzig*, troligen anlagt under 1700-talet, torpet *Björnvad*, anlagt under 1700-talets första hälft, vilket i äldre tider var ett kaptensboställe under namnet *Taijardslund*, samt de till hammaren närbelägna *Smedtorpen*.

Mycket har hänt i odlingslandskapet kring slottet genom åren. Genom utdikning och sjösänkning blev fler områden möjliga att odla. Det mesta av den på 1768 års karta markerade ängs- och hagmarken har på häradskartan från 1864-71 odlats upp som åker. Under 1900-talet har åkermarken i området minskat markant, framför allt under 1900-talets andra hälft. Vid 1900-talets slut fanns bara några få åkrar kvar alldeles invid och strax söder slottet samt vid Litstorp.

Namnet *Bo* har ofta betydelsen 'gård, egendom'. Vad gäller säteriet Bo är troligen den i götiska områden vanliga benämningen för en förvaltningsgård mer riktig. Säteriet kallades under

en tid *Boholm* men vid slutet av 1600-talet återtog namnet Bo, som då skrevs *Boo*.

Kulturmiljö

Norr om sjön Avern ligger fideikommissets centrummiljö samlad kring huvudgården Bo slott. Det omgivande kulturlandskapet är svagt kuperat med en höjdskillnad på maximalt 20 meter. Slottet ligger på en höjd, ca 75 meter över havet, medan skolan och de nordöstra torpen ligger på en ca tio meter högre höjd. Genom områdets östra del sträcker sig Boåsen i nord-sydlig riktning. Genom områdets norra del rinner *Kvarnbäcken*, som innan den övergår i *Bosån* bildar den uppdämda *Smeddammen*. *Bosån* ingår med ett slingrande åsystem i den nedre parken, för att sedan en bit söderut genom en fördämning bilda *Bo viltvatten*. Genom området sträcker sig även ett flertal vägar, med på många håll ålderdomliga sträckningar.

Centralt i området ligger Bo slott, en byggnad på rektangulär plan med brunrosa putsfasader och vit dekor. Byggnaden är rikt utsmyckad med kreneleringar, torn och annat som för tanken till medeltidens borgar. Norr om slottet ligger den gamla fatburen med vitputsade fasader och svängt spåntak. På slottet västra sida ligger ett gammalt stall och ett magasin samt tre bostadshus, bodar och en ekonomilänga. Alla byggnaderna är vitputsade med omväxlande sadeltak eller brutna, valmade tak, med undantag av ekonomilängan och en bod som är falurödfärgade med sadeltak respektive pulpettak. Både byggnaderna och den tillhörande parkmiljön kommunicerar tydligt gårdens funktion som godsets huvudgård.

I anslutning till slottet finns utmed *Bosån* två parkanläggningar i engelsk stil. Den Övre parken, norr om vägen består av en vattenspegel med ett lusthus på en holme medan den Nedre parken består av slingrande stigar, som binds samman med små träbroar. Av orangeriet återstår bara en mur och strax intill återfinns den grön- och vitmålade och rikt dekorerade trädgårdsmästarbostaden. En mittaxel leder från slottets sydsida fram till monumentkullen där det sjutton meter höga stenmonumentet står. Några hundra meter åt sydväst ligger Bo viltvatten, bestående av två anlagda vattenspeglar, vilka flitigt nyttjas av ett flertal fågelarter. Väster om våtmarken finns en långsmal oregelbunden åker. På andra sidan vägen

ligger en markant höjd, vars östra sida består av betad hagmark och på den västra sluttningen finns ett par förhistoriska gravar i form av runda stensättningar, ca sju till åtta meter i diameter.

Av den mindre industrimiljön som i äldre tider fanns norr om slottet, invid Smed- och Lugndammens utlopp, återfinns idag bara den gamla fallfärdiga smedjan och ruinerna efter kvarnen.

Norrut följer ett antal för trakten typiska torp, med undantag av det gulputsade bostadshuset vid Smedstugan. Här ligger även Gåvan, Bo missionsförbunds fd kapell.

Längre norrut återfinns Väktarstugan med tillhörande kvarn. Ungefär 350 meter nordväst om kvarnen återfinns även ruinerna efter Bo såg. Det nordligaste torpet Björnvad, ett av godsets fåtaliga tvåvåningshus, är en välbevarad parstuga från 1840-talet med valmat sadeltak.

Nordväst om slottet återfinns den gamla timmerkyrkan och strax norr om den Bo fd småskola, en mindre faluröd byggnad med påtagliga jugenddrag.

Kyrkan är idag länets bäst bevarade karolinska timmerkyrka. Den korsformade kyrkan är brädfodrad med vit lockpanel och över korsmitten finns en takryttare. I den strikta nyklassicistiska exteriören har i stort sett bara portalomfattningen kvar sin ursprungliga form. Kyrkans inre har genomgått få förändringar och ger därför ett ålderdomligt intryck. Kyrkan saknar elbelysning och vid gudstjänster lysas kyrkan fortfarande upp av levande ljus från bänkarnas ljushållare. Bänkinredningen, som är länets enda helt intakta, vittnar om det äldre samhällets stora sociala skillnader med de rymligare herrskapsbänkarna längst fram och de mindre och enklare bänkarna för pigor och drängar längst bak. Även kyrkogården avspeglar denna sociala struktur med sina höga gravstenar för fideikommissariernas gravar samt ståtliga gjutjärnskors för familjen Hamilton. Strax norr om kyrkan finns ett gravkapell som också fungerat som gudstjänstlokal, en mindre bod samt ett gravkor. Söder om kyrkan ligger en spåntäckt klockstapel.

Västerut längs vägen ligger den gamla sockenstugan, en vitputsad mindre envåningsbyggnad, troligen uppförd under 1700-talet. Följer man vägen vidare västerut finner man några faluröda torp samt Klockargården på vägens norra sida. På vägens södra sida återfinns den fd affären från 1947.

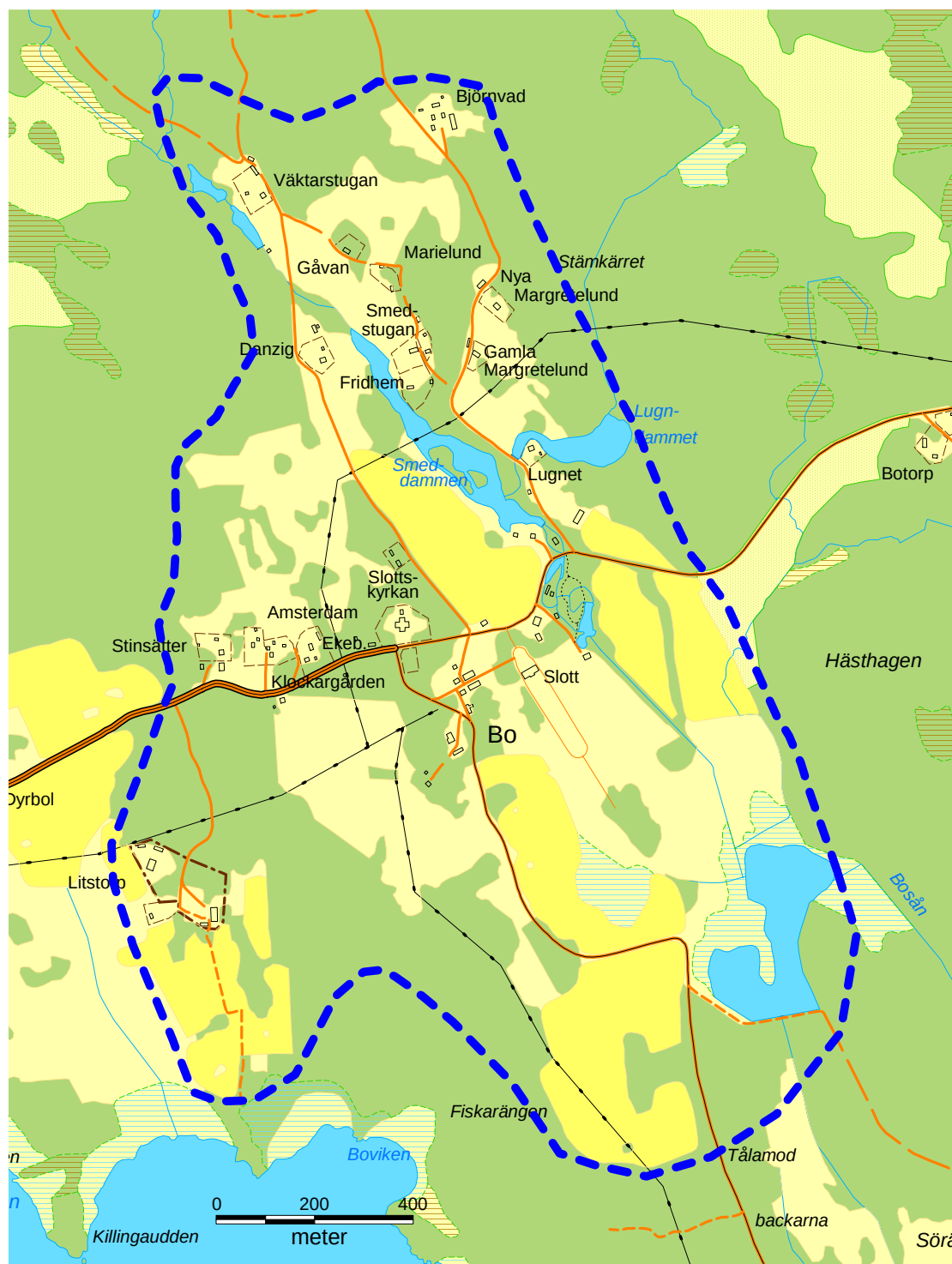

Likt ett tempel tronar fd Bo skola ovanpå en höjd strax väster om slottet och kyrkan

Den i gulbrunt putsade byggnaden har fått en sär egen form, kanske med inspiration från skolbyggnaden snett över vägen. Den ena långsidan har ett utskjutande tak som bärs upp av fyra vitmålade kolonner. På kullens krön ligger sedan den pam-piga gulputsade skolbyggnaden. Likt ett antikt tempel bärs dess gavelparti upp av fyra vita kolonner. Dessa är dock inte i marmor utan i trä. På byggnadens långsidor finns höga, rundbågade fönster. Skolans arkitektur och läge vittnar om den framträdande roll skolundervisningen hade inom godset.

Söder om Bo skola ligger Bo gamla prästgård, en envånings timmerbyggnad med gulmålad locklistpanel. Söder om prästgården ligger arrendatorbostället. Omkring prästgården finns ett odlingslandskap av ålderdomlig karaktär. Främst söder om gården har åkrarna kvar sin flikiga och oregelbundna form. Odlingslandskapet i området i övrigt består av några få odlade åkrar samt en del, genom bete fortfarande öppen, fd åkermark. En hel del av den tidigare åkerarealen är idag planterad med skog. Små rester av naturlig betesmark finns bl a sydväst om slottet invid stensättningarna. Åkrarna invid slottet har dock ännu i stort sett samma avgränsning som de hade på 1760-talet.

Slottet och dess närmaste omgivning utgör fideikommissets kärnområde. Fideikommissets starka ägostruktur är här extra tydlig, med det i landskapet dominerande slottet, de underliggande enklare torpen, kyrkan, skolan, affären m m. Kulturmiljön kring slottet är av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

3b Bo slott samt skol- och kyrkområdet

3b Bo slott samt skol- och kyrkområdet

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 66/9F 6g

Koordinater: X 6533900/Y 1483300

Riktlinjer

- Området ingår i Boområdet, en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) som enligt 3 kap 6§ miljöbalken ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Åkrarna vid slottet ska i möjligaste mån brukas eller åtminstone hållas öppna med oförändrad avgränsning. Ytterligare skogplantering på åker-, ängs- eller hagmark vore mycket olyckligt.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar i möjligaste mån bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 617 och 619 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskränning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

- Industrimiljöerna kring den gamla kvarnen, sågen och hamnaren bör hållas öppna och fria från träd och buskar.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Nybyggnation i områdets centrala del, förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse, bör tillåtas i mycket liten utsträckning. Vid ny bebyggelse ska mycket stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

- Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

2 Bo 1:1 mfl, fd affärshus

5 Bo 1:1 mfl, *Björnvad*, bostadshus, flygel, bodar och ekonomilänga

6 Bo 1:1 mfl, *Bo slott*, slott, fem bostadshus, stall, magasin, fatbur, bodar och ekonomilänga

7 Bo 1:1 mfl, lusthus

9 Bo 1:1 mfl, Bo fd skola

10 Bo 1:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), Bo fd småskola, bod

18 Bo 1:21 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Gåvan*, Bo fd missionshus, bodar

22 Bo 1:15 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Klockaregården*, bostadshus, bodar

23 Bo 1:20 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Bo kyrka*, kyrkobyggnad, gravkapel, bod/fd gudstjänstlokal, klockstapel

28 Bo 1:1, 1:22 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Smedstugan*, bostadshus, bodar

29 Bo 1:1 mfl, bostadshus, fd smedja, bod och ekonomilänga

30 Bo 1:1 mfl, fd sockenstuga

31 Bo 1:1, 1:17 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Nya Margretelund*, bostadshus och ekonomilänga

35 Bo 1:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Amsterdam*, bostadshus, bod

53 Bo 1:13 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Ekebacken*, bostadshus, bodar

73 Bo 1:8 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Lugnet*, bostadshus, bodar

76 Bo 1:1, 1:18 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Gamla Margretelund*, bostadshus, bodar

90 Bo 1:1, 1:6 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Väktarstugan*, bostadshus, kvarn, bodar

99 Bo 1:7 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Marielund*, bostadshus, bod

129 Listorp 1:1, Bo 1:1, 13:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Litstorp*, två bostadshus, bodar och ekonomilängor

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:69 Bo

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 617, 619 (delar av)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

19 Stensättning

21 Magasinsbyggnad (fatburen)

22 Minnessten

23 Stenvalvsbro

3c Iboholm

Herrgårdsmiljö, Odlingslandskap

I södra delen av Avernslätten ligger Iboholm, en av de större gårdarna under Bo gods.

Historik

Gården Iboholm är känd sedan 1500-talets mitt. Iboholm ingick bland de gårdar som fältherren

Alexander Leslie 1623 fick i gåva av kungen och var precis som Bo, ett storjordbruk som under 1600-talet omvandlades till säteri. Sedan fideikommisset inrättats 1735 kom Iboholm att brukas under huvudgården Bo. Till Iboholm hörde ett stort antal torp och arrendehemman. Under en tid fanns här även ett bränneri. Den ursprungliga manbyggnaden vid Iboholm flyttades under 1800-talets början till Bo slott för att där fungera som arbetarbostad.

Iboholms gård

Det omkringliggande odlingslandskapet har förändrats en hel del genom åren. Genom dikning och sänkning av Avern förbättrades marken under 1800-talet. En del mindre åkrar har försvunnit under 1900-talet men det som framför allt har minskat i området är ängs- och hagmarken. Iboholms jordbruk förvaltas vid sekelskiftet 2000 av gården Averbys.

Namnet *Iboholm* skrevs på 1500-talet *Ibbebool* eller liknande. Herrgårdsändelsen *-holm* uppträder först under 1700-talets början. *Ibbe* kan vara en kortform av något mansnamn, som tex Ingebjörn, medan *-bol* betyder 'boning'.

Kulturmiljö

Gården Iboholm ligger i södra kanten av det öppna odlingslandskapet väster om sjön Avern. Från Iboholm går vägar norrut till Bo, västerut till Hjortkvarn och sydost mot Västra Kattala. Området består i huvudsak av impedimentsrik åkermark på en höjd av ca 70 meter över havet. I söder tar skogen vid i slutningen upp mot den högre belägna skogsbygden. Marken kring Iboholm består i huvudsak av kalkhaltig lera.

Iboholms herrgård består av två orangeröda putsade flygelbyggnader, troligen från 1700-talet. Den södra flygelbyggnaden är i en våning med valmat sadeltak. Den norra flygelbyggnaden försågs senare, troligen kring 1830, med en andra våning och ett vanligt sadeltak. Till gården hör förutom bodar, magasin och ekonomilängor även ett gammalt mejeri, i samma orangeröda puts som flyglarna. Söder om gården ligger två före detta arbetarbostäder, uppförda under 1900-talets första hälft. Båda träbyggnader i en våning med röd-

färgade panelfasader och flera entréer. Väster om Iboholm ligger den mindre gården *Skrankebol* samt torpen *Bäckstugan* och *Ludvigsberg*, även dessa rödfärgade byggnader i en, respektive en och en halv våning. Bäckstugans bostadshus är från 1940-talet medan Skrankebol och Ludvigsberg troligen härstammar från 1800-talets senare del.

Gården Iboholm med omkringliggande arbetarbostäder och odlingslandskap utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

3c Iboholm

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 66/9F 6g

Koordinater: X 6530730/Y 1482220

Riktlinjer

- Området ingår i Boområdet, en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) som enligt 3 kap 6§ miljöbalken ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas vid själva herrgården. Vid ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning. De före detta arbetarbostäderna bör få behålla sina entréer även om lägenheterna slås samman.

- Odlingslandskapet, se 3a Odlingslandskapet Bo

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

20 Iboholm 1:2, Bo 1:1, Bo 1:14 (Tidigare Bo1:1 mfl), *Iboholms herrgård*, bostadshus, flygel, magasin, ekonomilänga, bodar, mejeri, arbetarbostäder m m

46 Bo-Bäck 1:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Bäckstugan*, bostadshus

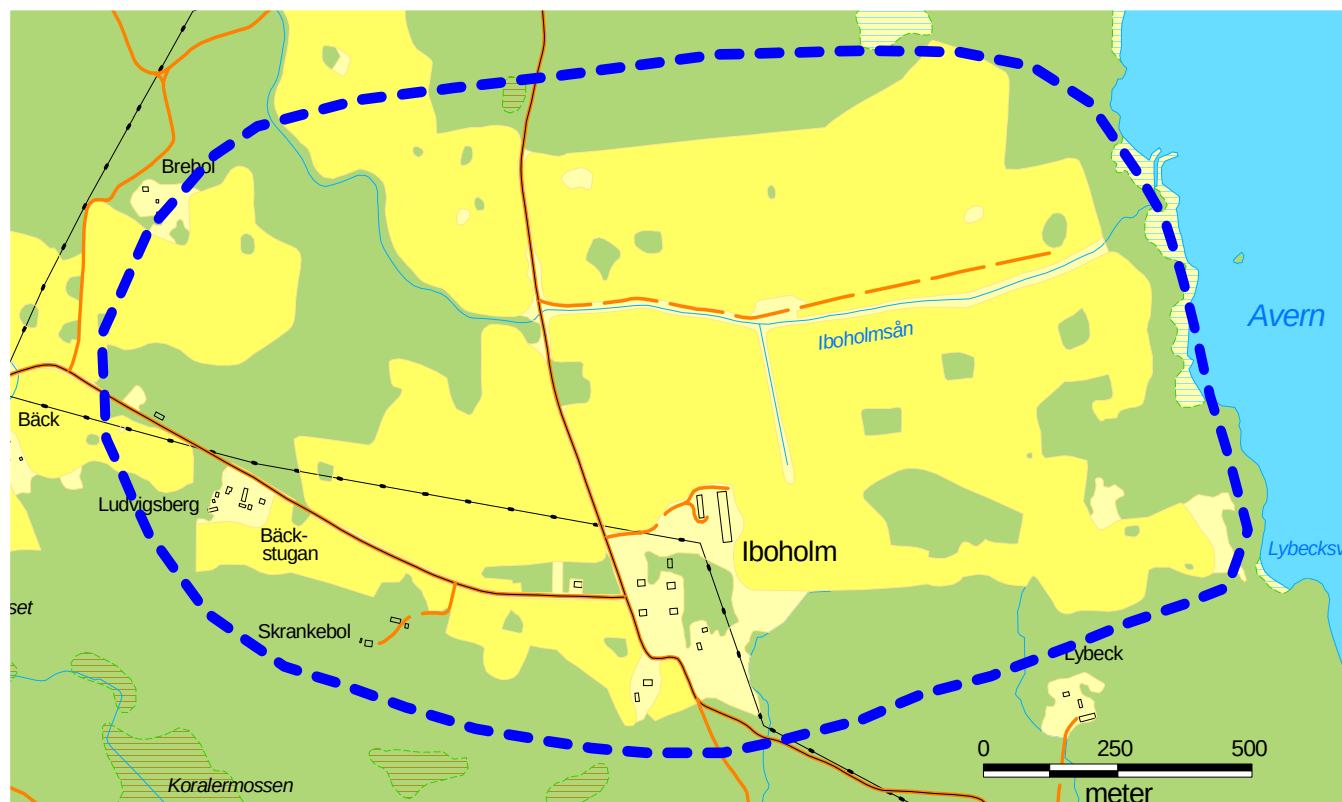
82 Bo 29:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Skrankebol*, bostadshus, bod, bryggghus och ekonomilänga

96 Bo-Bäck 1:3, Bo 1:1 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Ludvigsberg*, bostadshus, bod och ekonomilänga

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

3c Iboholm

3d Boskulla

Herrgårdsmiljö, Odlingslandskap

Invid sjön Avern's norra strand ligger Boskulla, en av bygdens större gårdar, omgiven av ett omväxlande odlingslandskap.

Historik

Boskulla är en av de allra äldsta gårdarna i bygdens. Det första kända skriftliga omnämnandet är från 1346. Under 1400-talet ägs Boskulla troligen av Karl Knutsson Bonde. Med sina tre gårdar var Boskulla vid 1500-talets mitt den största byn i Nedre Svennevads socken (nuvarande Bo). Boskulla ingick bland de gårdar som Alexander Leslie 1623 fick som belöning av kungen för sina insatser i trettioåriga kriget. Boskulla kom därefter att ligga under Bo Gods. Senare, troligen under 1700-talet, sammanfördes Gålö och Kopparbol med Boskulla och blev på så sätt en gemensam brukningsenhet.

Under slutet av 1700-talet var gården Boskulla efter många täta brukarbyten i ett förfallet skick. Kring 1839 uppfördes en ny huvudbyggnad, möj-

ligen på den äldre stommen från 1650-talet. Den nya byggnaden var tänkt att fungera som bostad åt fideikommissets änkor. Under tiden Bo slott uppfördes fungerade den även som bostad åt godsägaren. Huvudbyggnaden är sedan ombyggd i flera omgångar. Till Boskulla har det hört ett soldattorp, *Boskullatorp*, vilket låg strax väster om Stettin. Under 1800-talets mitt ska även en lanthandel ha funnits i Boskulla. 1886 uppförs en apoteksbyggnad norr om gården och öster om denna, vid Dyrbol, uppförs två nya bostadshus under 1920-talet. Under 1900-talets senare del revs några av ekonomibyggnaderna vid Boskulla gård, samt en av arbetarbostäderna.

Odlingslandskapet har som på många andra håll förändrats mycket under de senaste århundradena. Jordbruket har rationaliserats, inte minst genom dikning och sänkning av sjön Avern. Under 1900-talet har en del åkermark tagits ur bruk liksom mycket av de i äldre tider vanliga ängs- och hagmarkerna. De på impediment rika åkrarna nordost om gården, togs ur bruk under 1900-talets andra hälft. Större delen av marken kring Boskulla förvaltas vid sekelskiftet 2000 av Averbys.

Huvudbyggnaden vid Boskulla

Boskulla har troligen fått sitt namn efter den höjd, 'kulle', som gården ligger på. Förleden *bo-* hänger givetvis samman med den närliggande gården *Bo*. Kanske är det en från *Bo* utflyttad gård eller så fick gården sitt namn först efter den lagts under *Bo*.

Kulturmiljö

Boskulla gård ligger på en höjd, ca 75-80 meter över havet, invid sjön Avernus norra strand. Området präglas av ett omväxlande odlingslandskap. Gården omges till stor del av åkermark. Nordost om gården finns betad, fd åker med små öar av naturligt betesmark. Här finns även en del röjningsrösen. Från byvägen ner mot Iboholm leder en rak väg fram till huvudbyggnaden som är en gulputsad envånings byggnad med brutet tak och ett förhöjt fönsterparti, en frontespis, på byggnadens långsida. På byggnadens kortsidor skjuter

två lägre tillbyggnader ut, varav den nordöstra är något lägre än den sydvästra. Sydväst om huvudbyggnaden finns två fd arbetarbostäder med tillhörande uthus. Bostadshuset, det ena i en våning och det andra i en och en halv våning, har gula träpanelfasader. Utmed vägen nordväst om huvudbyggnaden ligger gårdens faluröda ekonomilängor och magasin. Norr om gården ligger det gamla apotekshuset. Byggnaden som numera är bostadshus, består av två våningar med en rikt dekorerad fasad, grå träpanel med vita fönsterfoder och detaljer. Öster om apoteksbyggnaden ligger två fd torp, vars bostadshus är i en våning med faluröda träpanelfasader.

Boskulla gård har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde, inte minst på grund av huvudbyggnadens påkostade arkitektur och det omväxlande kulturlandskap som omger gården.

3d Boskulla

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 66/9F 6g

Koordinater: X 6533080/Y 1481930

Riktlinjer

- Området ingår i Boområdet, en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) som enligt 3 kap 6§ miljöbalken ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada området natur- och kulturmiljö.

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas och hålls öppen. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar och diken bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark, samt al-léer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 617 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda florán.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och ej förvanskas. Vid ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

8 Bo 1:1, Boskulla 1:5 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Boskulla gård*, bostadshus, arbetarbostäder, bodar och ekonomilängor
26 Boskulla 1:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Skogsbo*, fd apotek, bostadshus, bodar

51 Dyrbol 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Dyrbol*, bostadshus, bodar och ekonomilänga

78 Bo 1:1, *Nysätter*, bostadshus, bodar

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

61:67 Boskulla

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 617 (del av)

3d Boskulla

3e Averby

Herrgårdsmiljö, Odlingslandskap, Industrimiljö

Averby gård, med anor tillbaka till åtminstone 1300-talet, är en av de större gårdarna i Boområdet. I gårdens närhet finns även den välbevarade banvaktstugan, från den nu upprivna järnvägen

Pålsboda-Finspång, samt Bo gods fd mejeri och smedja.

Historik

Averby har en mycket lång historia och skulle mycket väl kunna vara bygdens äldsta gård. Namnet Averby finns belagt redan 1351 som ett

stadgehemman, dvs ett hemman som betalade fast skatt efter ett avtal, en *stadga*, och inte efter hemmantal. Averby bestod vid 1550-talet av två gårdar och var då ett av bygdens större jordbruk. En bit in på 1600-talet hade antalet gårdar troligen fördubblats. Alexander Leslie ska nämligen då ha förvärvat fyra gårdar i Averby, en genom inköp och tre som belöning av kungen för sina insatser under trettioåriga kriget. Averby kom därefter att ligga under Bo gods. Under 1700-talet slogs gårdarna i Averby samman till en enhet. Till Averby hörde ett tiotal torp samt ett soldattorp. Soldattorpet låg under 1700-talet troligen strax väster om Averby gård men flyttades sedan ut till landsvägen (väg 51). Vid Averby fanns på 1600-talet en kvarn och längre fram i tiden även ett bränneri. Den nuvarande huvudbyggnaden vid Averby gård uppfördes någon gång kring 1870. Alstugan (nuvarande Nedre Alstugan) fungerade enligt 1864-71 års häradskarta som arbetarbostad. Strax intill Averby gård uppfördes under 1880-talets slut ett mejeri och ett svinhus. Mejeriet drevs fram till 1938. Vid denna tid byggs svinhuset om till smedja. Hit flyttades sedan verksamheten från smedjan vid Bo slott.

Under 1870-talets början dras järnvägen Pålshöj - Finspång fram längs västra kanten av Avernslätten. Där järnvägen korsade vägen in mot Bo (väg 617) uppfördes en banvaktstuga, troligen år 1874. Förutom en liten täppa att odla hade banvakten rätt att hålla en ko, till vilken foder fick samlas in på banvallarna.

Odlingslandskapet har genomgått många förändringar genom åren i samband med jordbrukets utveckling. Ny åkermark har vunnits genom utdikning av bl a fuktig ängsmark. Även sänkningen av sjön Avern kom bitvis att förbättra jorden vid Averby. Den ängsmark som finns utritad på 1864-71 års häradskarta består idag av åker eller lövskog. Averby har utvecklats till att vid sekelskiftet 2000 vara den gård som förvaltar större delen av Boområdets jordbruk, vilket tidigare låg under ett flertal gårdar, bl a Boskulla, Iboholm och Kårtorp.

Averby har fått sitt namn efter sjön *Avern*. På 1300-talet skrevs namnet *Afra byghd* och liknande. Ordet *bygd* betyder troligen 'bebyggelse, nybygge, gård'. Namnet *Averby* får då betydelsen 'bebyggelsen/nybygget vid Avern'.

Kulturmiljö

Averby ligger drygt 1,5 kilometer norr om Hjortkvarn i den öppna Avernslättens västra del. Genom området sträcker sig vägen mellan riksväg 51 och Bo (väg 617). Området består nästan helt av åkermark och avgränsas i väster av skogsbranten upp mot riksväg 51. I söder tangerar området Hjortkvarnsån.

Averby gård ligger på en höjd i områdets mitt, ca 75 meter över havet, helt omgiven av öppna odlingsmarker. Huvudbyggnaden är rosaputsad med vita detaljer. Byggnaden i en och en halv våning ligger i en sluttning och har mot söder även en fönsterförsedd källarvåning. Till gården hör en

Det fd mejeriet vid Averby

fd arbetarbostad, två äldre magasinsbyggnader samt på den norra sidan vägen flera moderna ekonomilängor.

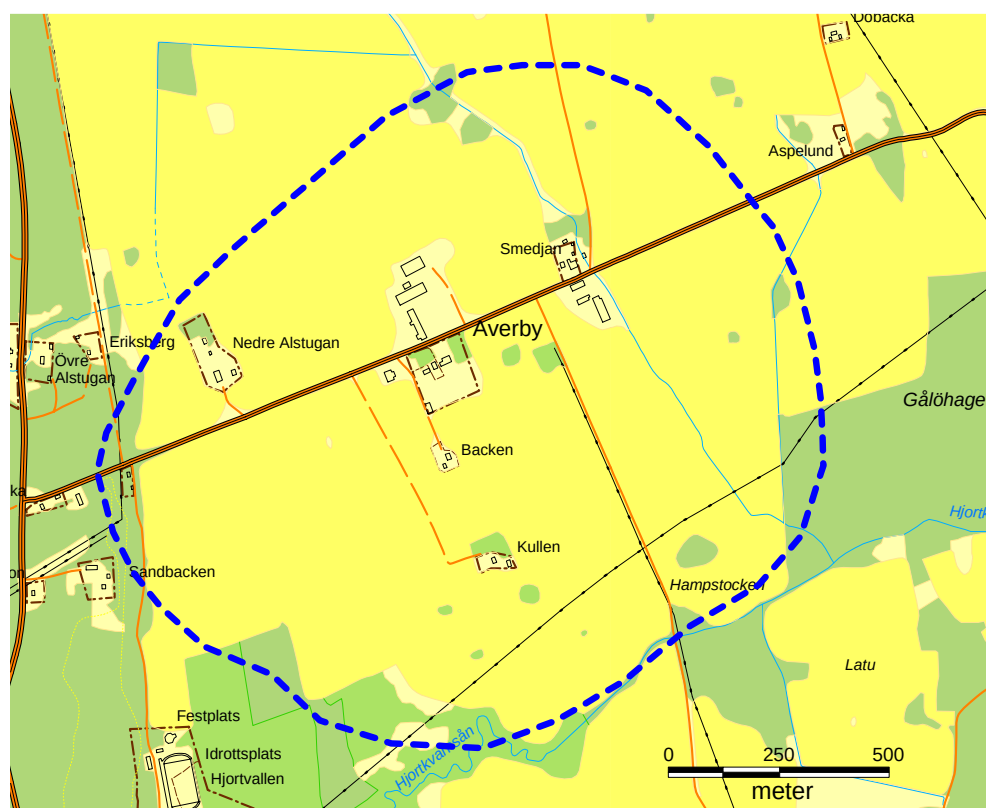
I områdets västra del finns ännu banvallen kvar efter järnvägen Pålshoda-Finnspång, liksom den gamla banvaktstugan som är ett mindre bostadshus i en våning.

Drygt 300 meter öster om Averby gård ligger det gamla mejeriet och smedjan. Mejeribyggnaden ligger på vägens norra sida och är en brungrå, putsad envåningsbyggnad med rundbågade fönster. Gavlarnas övre delar är inklädda med ljusgrå träpanel. Norr om vägen ligger även ett bostadshus i samma stil som mejeriet, samt några bodar. Söder om vägen ligger det till smedja ombyggda svin-

huset. Byggnaden är i en våning, med grågröna putsfasader och grå träpanel på gavlarnas övre del. Fönstren är rundbågade, dock i annan stil än mejeriets. Längre söder ut ligger två moderna ekonomilängor.

Söder om Averby gård finns en minnessten med en inristad sköld och året 1878.

Gården Averby utgör tillsammans med den från järnvägens tid bevarade banvaktstugan, liksom godsets bevarade mejeri- och smedjebyggnader, en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

3e Averby

3e Averby

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65/9F 6f

Koordinater: X 6532280/Y 1479620

Riktlinjer

- Området ingår i Boområdet, en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) som enligt 3 kap 6§ miljöbalken ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 617 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

1 Averby 6:1 (tidigare Averby bandel 1:1), bostadshus, bod.
4 Averby 5:18, 5:17, Bo 1:1 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Averby gård*, två bostadshus, magasin bod och ekonomilängor
27 Averby 5:16 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Smedjan*, fd mejeri och svinhus, bostadshus, bodar, garage m m

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 617 (del av)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
44 Rest sten, inhuggen sköld och året 1878

3f Stenkulla

Bymiljö, Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap

I Boorrådets norra del återfinns den välbevarade byn Stenkulla med ett omkringliggande odlingslandskap av ålderdomlig karaktär.

Historik

Trakten kring Stenkulla har troligen varit befolkad sedan länge, därom vittnar den förhistoriska grav som återfinns söder om byn. Stenkulla nämns för första gången i skrifterna vid 1400-talets mitt och tillhörde då troligen Karl Knutsson Bonde. Byn bestod av ett halvt hemman uppdelat på två gårdar. Under 1600-talet köptes Stenkulla in av Alexander Leslie och kom därefter att ingå som arrendegårdar under Bo gods.

Stenkullas arrendatorer var skyldiga att sköta inte bara den egna gården, utan även utföra vissa dagsverken, bl a vid den närliggande gården Kår-torp. Den steniga och inte alltför bördiga jorden vid Stenkulla medförde att gårdarna kom att tillhöra de mindre arrendegårdarna under Bo gods.

Längre fram i tiden uppkommer ett torp norr om Stenkulla, nämligen *Stenkullatorp*. Torpet är känt sedan tidigt 1700-tal men kan ha anlagts något tidigare. Bebyggelsen vid Stenkullatorp genomgick stora förändringar under 1900-talets senare del. Bostadshuset och några av ekonomibyggnaderna ersattes då av nya byggnader. Mellan Stenkulla och Stenkullatorp tillkommer ytterligare

ett torp, troligen någon gång under tidigt 1800-tal, vilket får namnet *Källtorp*.

1874 drogs den smalspåriga järnvägen mellan Pålshoda och Finspång fram väster om Stenkulla, alldeles i gränsen mellan skogsmarken och byns äng.

Odlingslandskapet har förändrats en hel del genom åren men främst under 1900-talet. Nya åkrar har tagits upp på det som tidigare var skog eller ängsmark medan en del av de äldre åkrarna planterats med barrträd eller övergått att brukas som betesmark.

Namnet *Stenkulla*, 'den steniga kullen', har troligen uppkommit som en beskrivning av platsens naturgeografi, då byn ligger på en mindre höjd och omges av marker som är rika på sten.

Kulturmiljö

Stenkulla ligger i utkanten av Avernslätten, på en höjd av ca 80-90 meter över havet, ca fyra kilometer norr om Hjortkvarn. Området består av ett relativt småskaligt odlingslandskap med åkrar som bitvis har kvar sin ålderdomliga flikighet och rikligt med upplagd odlingssten. Några av de äldre åkrarna hålls numera öppna genom bete. Som små öar här och där i åkermarken finns bevarad naturbetesmark, med en för ogödslad mark typisk flora som exempelvis kattfot. I söder öppnar landskapet upp sig i stora sammanhängande åkrar.

Den välbevarade byn Stenkulla utgörs av två väl sammanhållna gårdsenheter. Till båda gårdarna hör ett envänings bostadshus samt en undantags-

Byn Stenkulla.

stuga i en och en halv våning, troligen uppförda någon gång kring 1800-talets mitt. Byggnaderna är huvudsakligen byggda i trä och målade med falu rödfärg. Norr om Stenkulla ligger torpen Källtorp och Stenkullatorp. Källtorp är ett för Boområdet typiskt torp med bostadshus i en våning och till hörande mindre bodar. Byggnaderna är uppförda kring sekelskiftet 1900. Stenkullatorp består idag av en blandad bebyggelse med både nya och äldre inslag.

I områdets södra del, invid Kårtorp, finns en förhistorisk grav i form av en rundstensättning.

Bland övriga kulturlämningar i området kan nämnas en tjärframställningsplats strax väster om Stenkulla by, där lämningar finns efter ca tre tjärdalar. Väster om byn finns banvallen kvar efter den nu upprivna järnvägen Pålsvoda-Finspång.

Stenkulla med sina två gårdar är en mycket välbevarad representant för fideikommissets minde arrendegårdar och tillsammans med det omgivande ålderdomliga och småskaliga odlingslandskapet får miljön anses vara av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

3f Stenkulla

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65, 096 75/9F 6f, 9F 7f

Koordinater: X 6534470/Y 1479230

Riktlinjer

- Området ingår i Boområdet, en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) som enligt 3 kap 6§ miljöbalken ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom Stenkulla by. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 618 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

24 Bo 1:1 mfl, *Kårtorp*, idag borta

67 Bo 39:7 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Hällebo*, bostadshus

86 Bo 39:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Stenkullatorp*, av den inventerade miljön återstår ekonomilängor, tvättstuga, bod. Nya bostadshus tillkommit senare

92 Bo 1:1, Bo-Stenkulla 1:7, 1:8, (tidigare Bo 1:1 mfl), *Sten-*

kulla by, 4 bostadshus, bodar, ekonomilängor m m

95 Bo 39:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Källtorp*, bostadshus, bodar, ekonomilänga m m

I Naturvårdsverkets nationella bevarandeplan för odlingslandskapet, *Sveriges finaste odlingslandskap* (1997) ingår: Stenkulla

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kultur-
miljö av riksintresse (KT 9)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlings-
landskap (1993) ingår:

61:5 Bo-Hjortkvarn (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

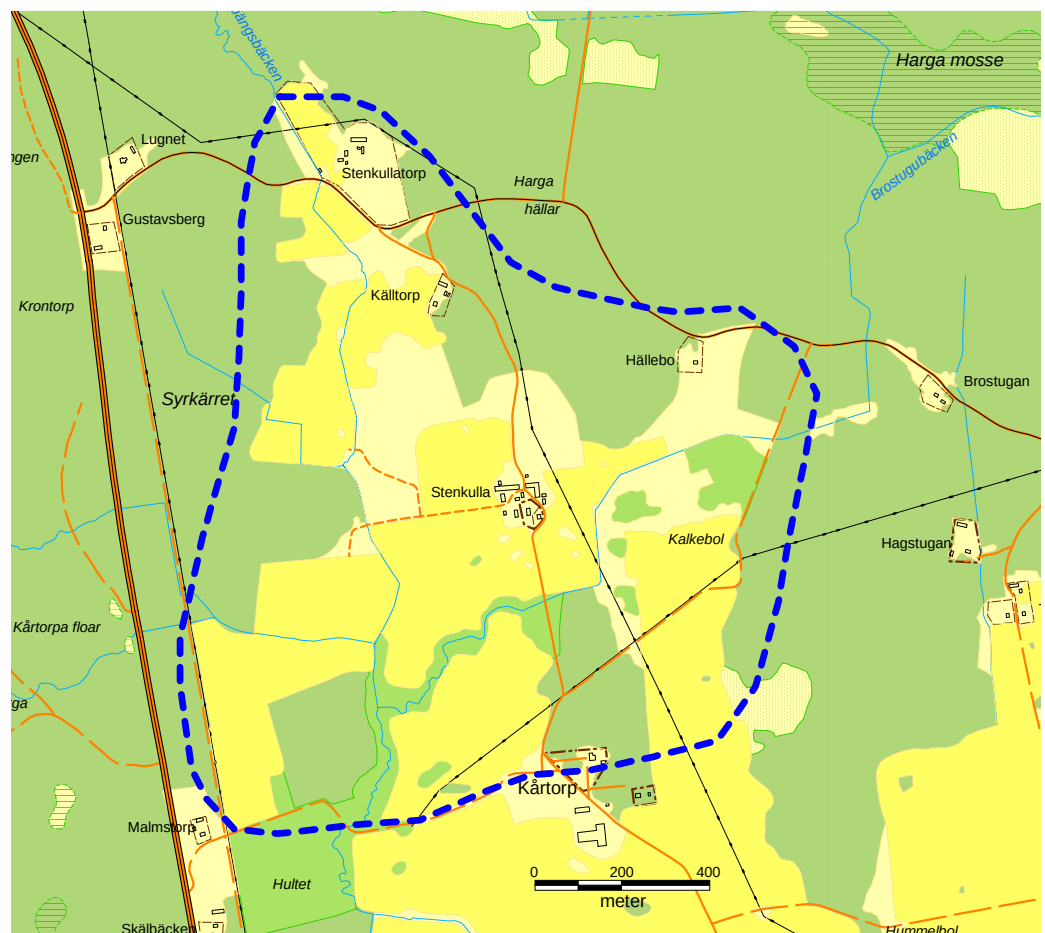
61:66 Stenkulla

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 618 (del av)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

47 Stensättning

3f Stenkulla

3g Torpbebyggelsen

Herrgårdsmiljö -Torp och Arrendegårdar

Boområdet präglas i hög grad av den omfattande torpbebyggelsen, som på grund av långvarigt ägarskap fått en sammanhållen och enhetlig karaktär.

Historik

Under Bo gods fanns ett flertal arrendegårdar och en omfattande mängd torp. Alla dessa var knutna till godset genom sitt arrende, vilket dessutom ofta medförde skyldighet att utföra dagsverken, kolning, körslor etc. Brukaren var skyldig att sköta den "egna" gården eller torpet på ett tillfredställande sätt. Marken skulle hävdas och stängslas och husen skulle underhållas enligt godsägarens önskemål. Godset kunde på så sätt i hög grad påverka bebyggelsens utformning. Då flera av godsägarna varit påfallande arkitekturintresserade har bebyggelsens utformning tidvis ägnats ganska stor omsorg.

Den vanligaste byggnadstypen på godsets arrendegårdar var enkelstugan i en- eller en och en halv våning, medan torpens bostadshus var oftast små enkelstugor i en våning. Under 1800-talets början skedde en omfattande upprustning av bebyggelsen, samt även en hel del nybyggnation, då befolkningen ökade starkt vid denna tid. Byggnadsarbetena följde, enligt godsägarens önskemål,

1752 års boställsordning. Därmed kom relativt tidigt en stor del av bebyggelsen i Bo att få falurödfärgade brädfodrade fasader eller åtminstone infodrade knutar. Taktäckningen var på manbyggnaden av näver eller torv medan det på uthusen räckte med vass eller halm. Först från och med 1800-talets andra hälft började tegel användas som takmaterial.

Under 1800-talets andra hälft men kanske främst under 1900-talet kom den tidigare relativt spridda bebyggelsen att koncentreras. De avlägsna torpen, som till stor del levt på att producera kol till industrierna, övergavs medan nya torp uppfördes närmare de större jordbruken ute på Avernslätten. Många av de nya byggnaderna uppfördes efter tidens typritningar. Under 1930-talet kommer byggmästare Uno Hellströms ritningar att prägla bebyggelsen med en traditionsbunden likformighet. De hus som under denna tid nybyggdes eller renoverades fick hans typiska solfjäderformade gavelfönster och nationalromantiskt präglade förstukvistar.

De nya byggnaderna verkar medvetet ha anslutits till den äldre bebyggelsens stil och färgsättning, det vill säga faluröda panelfasader med knut- och fönsterbrädor målade i brutet vitt, grönmålade dörrar och tegelbelagda tak.

Under senare år har vissa förändringar skett. En del byggnader har rivits medan andra har byggts om, eller i några fall fått en annan fasad-

Ett av torpen i Boområdet som bär Uno Hellströms karaktäristiska formspråk

färg. På flera hus har lertegelpannorna bytts ut mot betongpannor eller plåt, och de gröna dörrarna bytts ut eller fått annan färg.

Kulturmiljö

Nordväst om Hjortkvarn och väster om sjön Avern öppnar sig den täta skogen i en mindre, isolerad slättbygd med ett öppet och omväxlande odlingslandskap. Höjdnivån i området varierar från ca 65 meter över havet i områdets mitt, till ca 90 meter över havet i områdets ytterkanter.

Området präglas i hög grad av det stora antal torp och mindre arrendegårdar som i äldre tid försåg godset med arbetskraft. Dessa torp och mindre gårdar ligger utmed områdets vägar samt i anslutning till de större gårdarna, ofta lokaliserade till mindre odlingsbara höjder och impediment. I områdets centrala delar ligger ofta bebyggelsen helt omgärdad av öppna odlingsmarker.

Större delen av bebyggelsen, de större gårdarna undantagna, är relativt enkla vad gäller form och material. Den rektangulära planformen dominerar och de flesta bostadshusen utgörs av en- till en och en halvplans byggnader. Tvåvåningshus förekommer endast i några enstaka fall, som exempel-

vis vid *Björnvad*. Byggnaderna är försedda med träpanel, som i de flesta fall rödfärgats men i några fall är målade i ljusa färger. I några få fall förekommer även putsade fasader i både ljusare och mörkare kulörer. Knut- och fönsterfoder på bostadshusen är i de flesta fall målade i brutet vitt. En stor del av bostadshusen är försedda med öppna verandor, företrädesvis med sadeltak och grönmålade, ofta glasade dörrar.

Av de äldre små, enkla torpen finns idag inga kvar i det här beskrivna området. Det bäst bevarade exemplet inom fideikommisset är torpet *Svalbygget* i Svennevads socken. Välbevarade hus efter Uno Hellströms ritningar är exempelvis *Bjurstorp* och *Gustavsberg*. Trots att en ganska stor del av bebyggelsen i området är relativt ung ger bebyggelsen som helhet ett påfallande ålderdomligt intryck.

Genom ägarskap har godset under lång tid styrt områdets bebyggelse, vilket resulterat i en kulturmiljö med en sammanhållen och enhetlig bebyggelsekaraktär. Området som helhet utgör en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

3g Torpbebyggelse

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65, 095 66, 095 75, 095 76/9F 6f, 9F 6g, 9F7f, 9F 7g

Koordinater: X 6532330/Y 1481350

Riktlinjer

- Boområdet är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 9) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och ej förvanskas. Vid ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning. (Exempelvis bör nya byggnader uppföras med rödfärgade (slamfärg) locklist/fasspont panelfasader, undantagsvis målade i ljus oljefärg. Fasaden kan i undantagsfall även putsas och avfärgas i traditionella färger. Byggnaderna bör ej överstiga 1 ½ våning eller vara alltför breda.)
- I övrigt se *3a Odlingslandskapet Bo*.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

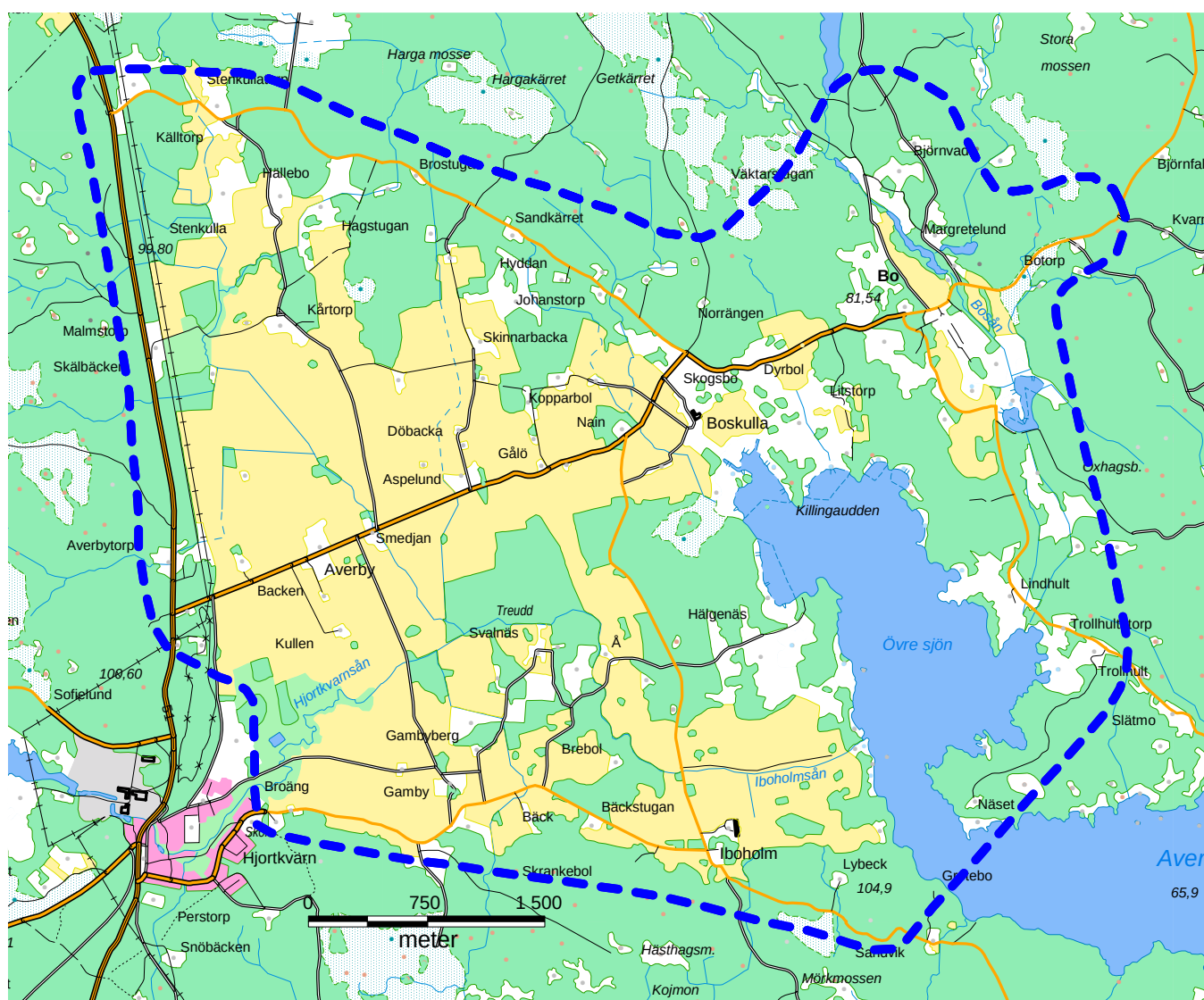
I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

- 3 Averby 5:14 (tidigare Bo 1:1 mfl), Övre Alstugan, bostadshus, bodar
- 12 Skinnarbacka 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), fd Elimkapellet, bostadshus, bodar
- 16 Bo 19:3, 19:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), Gamby, bostadshus, bod och ekonomilänga
- 25 Bo 1:1, Boskulla 1:6 (tidigare Bo 1:1 mfl), Nain fd läkarvilla, bostadshus, bodar och ekonomilänga
- 34 Bo 1:1, 31:2, 31:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), Tanntorp, två bostadshus, bodar och ekonomilänga
- 37 Averby 5:10 (tidigare Bo 1:1 mfl), Aspelund, bostadshus, bod
- 38 Averby 5:7 (tidigare Bo 1:1 mfl), Averbytorp, fd soldattorp, bostadshus, bodar och ekonomilänga
- 39 Bo 3:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), Bjurstorp, bostadshus, bod
- 43 Bo 1:1, 8:5 (tidigare Bo 1:1 mfl), Bro, bostadshus, bodar
- 44 Bo 27:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), Brostugan, bostadshus, bod
- 52 Döbacka 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), Döbacka, bostadshus, flygelbyggnader
- 55 Bo 1:1, 19:2, Gamby 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), Lilla Gamby, två bostadshus, bod och ekonomilänga

58 Averby 5:9, Bo 1:1 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Grindbacka*, nedbrunnet
 59 Bo 39:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Gustavsberg*, bostadshus, ekonomilänga
 60 Gålö 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Gålö*, bostadshus, bodar
 61 Gålö 1:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Gålötorp*, bostadshus, bod
 62 Hummelbol 1:2 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Hagstugan*, bostadshus, bod och ekonomilänga
 66 Bo 1:1, 27:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Hyddan*, bostadshus, bod och ekonomilänga
 68 Bo 3:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Johanstorp*, bostadshus, bodar och ekonomilänga
 69 Kopparbol 1:5 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Lilla Kopparbol*, bostadshus, bod
 70 Kopparbol 1:4 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Stora Kopparbol*, bostadshus, bodar
 77 Bo 1:1, *Norrängen*, bostadshus, bod och ekonomilänga
 81 Bo 27:5 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Sandkärret*, bostadshus, bod
 84 Boskulla 1:11 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Solbacka*, bostadshus, bodar

87 Boskulla 1:2, Bo 1:1 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Stettin*, bostadshus, bodar
 93 Averby 5:6 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Björkmön*, bostadshus, bod
 97 Bo 1:1, *Lugnet*, bostadshus, bod
 98 Bo 32:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Malmstorp*, bostadshus, bod och ekonomilänga
 101 Bo 37:2, 37:3 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Skinnarbacka*, två bostadshus, bodar och ekonomilängor
 103 Boskulla 1:8 (tidigare Bo 1:1 mfl), *Åkerby*, bostadshus, bod
 Samt 1, 4, 27 se 3e Averby, 8, 26, 51, 78 se 3d Boskulla, 20, 46, 82, 96 se 3c Iboholm, 67, 86, 95, 92 se 3f Stenkulla samt 2, 5, 6, 7, 9, 10, 18, 22, 23, 28, 29, 30, 31, 35, 53, 73, 76, 90, 99, 129 se 3b Bo slott samt skol- och kyrkområdet

I övrigt, se 3a Odblingslandskapet Bo

4 Gryts bruk - Björnhammaren

Industrimiljö

I kommunens sydöstra del ligger en bruksmiljö med anor från 1600-talet. Spåren efter den tidiga järnhanteringen ligger sida vid sida med pågående industritillverkning av spik.

Historik

Gryts historia präglas i hög grad av den järnhantering som pågått i trakten sedan länge. Redan 1554 finns uppgift om att Gryt betalade sin skatt i järn. 1642 köptes kronohemmanet Gryt av Greve Gustav Horn på Bo gods. Dennes dotterdotter Anna Cruus anlade på 1670-talet en stångjärnshammare i fallet mellan Övre och Nedre Gryten. En hammare hade troligen då redan funnits i Gryt, eftersom ett privilegium utskrevs redan 1656. Gryts bruk var vid 1600-talets slut en av de större stångjärnsproducenterna i Närke. Under 1700-talet växte Gryts bruk till en storindustri. En andra hammare tillkom under 1700-talets första hälft och en tredje flyttades 1775 till Gryt från Skärblacka i Östergötland. 1791 uppförs ett stort kolhus vid bruket. En tid därefter tillkommer några smedjor och arbetarbostäder. Under 1700-

talets andra hälft bedrev Gryt även en viss kopparhantering, i konkurrens med liknande verksamhet i Haddebo. Kopparmalm bröts på Gryts mark i den så kallade *Dalhövdingegruvan*. Ett kopparverk uppfördes därför vid Gryts bruk.

På 1850-talet satsade Gryt, liksom Haddebo, stort på manufaktursmidet. Detta gav Gryts bruk en ledande ställning vad gäller manufaktursmidet i Närke vid denna tid. Enligt 1864-71 års härads-karta fanns vid Gryt vid denna tid: ett valsverk, tre stålugnar, en tyskhärd med en hammare, en spikhammare, en nedlagd koppargruva, en torkugn för torv, ett väderslipverk, fyra smälthärdar och två hammare, varav en i Nedre Gryt, den så kallade *Nedre hammaren*.

Malmen hämtades från Lerbäck, Hällestads och Nora bergslager. Senare även från Bo gods egen gruva, *Träkärrsgruvan*, vars malm smältes i masugnen i Hjortkvarn. Liksom andra bruk vid denna tiden drevs bruksverksamheten i förening med ett jord- och skogsbruk. Skogen behövdes för att utvinna allt det kol järnframställningen slukade. Vid sidan om kol användes även torv som bränsle, bl a i valsverkets flamugn. Torvtäkt bedrevs på flera mossar i trakten, bl a på Hjortkvarnsmossen och Trolleflodsmossen.

År 1866 delas verksamheten mellan Gryt och Björnhammars bruk. Det senare kom till sedan Nedre Gryten kring 1870-talet dämades upp och bildade en damm, den så kallade *Björnhammarsjön*. Under 1800-talets senare hälft förändrades järn-

Gryts bruk. Till vänster ses det gamla kolhuset från 1791

hanteringens villkor. Driften koncentrerades allt mer till färre och större enheter. En järnväg drogs under 1870-talet mellan Finspång och Pålsboda, från vilken ett stickspår drogs till Björnhammaren. Men de nya transportmedlen kunde inte rädda bruken, vid mitten av 1890-talet upphörde järnhanteringen vid Gryt och Björnhammaren. Lokaler kom däremot inte att stå tomma länge. Reijmyre glasbruk kom istället att arrendera brukets lokaler och där starta upp en glastillverkning. En degelugn installerades i lancashiresmedjan i Björnhammaren och i det gamla gjuteriet i Gryt inreddes ett glassliperi. Glaset fördes med pråmar över Björnhammarsjön och Nedre Gryten. 1903 brann glasbruket ner och glastillverkningen upphörde. Glasbruksepoken i Gryt varade bara i sex år.

Året efter startades en spiktillverkning i Gryt och Björnhammaren. Ett tråddrageri förlades till Björnhammaren medan spiktillverkningen samt packningen skedde i Gryt. Under 1950-talet flyttades all verksamhet vid Gryt ner till Björnhammaren, där en ny fabrik byggdes. 1958 brann det gamla tråddrageriet ner. Under 1970-talet byggdes 1950-talsfabriken ut med nya lokaler mot norr. Tillverkningen bestod länge av både tråd, spik, armering och liknande varor men under slutet av 1900-talet kom man dock att specialisera sig enbart på olika typer av spik och skruv. Tråd tillverkas sedan dess enbart för eget bruk och inte för vidare försäljning.

Gryts bruksherrgård ska enligt tradition vara från 1600-talet. Nuvarande huvudbyggnad uppfördes på 1770-talet och var bostad för brukets inspektor. Brukets kontor fanns i en av gårdens flyglar. Kring 1950 rustas brukets alla arbetarbostäder. Under 1950- 60- och 70-talen uppförs även en del nya arbetarbostäder i Björnhammaren.

Odlingslandskapet har förändrats mycket i området under 1900-talet, framförallt under dess sista hälft. Av den brukade åkermarken som fanns markerad på 1864-71 års häradskarta finns vid sekelskiftet 2000 ungefär en fjärdedel kvar.

Gryt tillhör den typ av naturnamn som kan vara väldigt gamla. Ordet *gryt* betecknar en sten eller en hög av stenar, som ibland kan fungera som tillhåll för vilda djur. Björnhammaren är ett sentida namn som uppkom i samband med att en hammare förlades till platsen. Strax intill fanns då flera andra namn med förleden *björn-*, som tex *Björndammen* och *Björnhäll*.

Kulturmiljö

Gryts bruk ligger vid den lilla passagen mellan Övre och Nedre Gryten. Ett par kilometer söderut, vid änden av den uppdämda Björnhammarsjön, ligger Björnhammaren. Höjdnivån i området ligger mellan ca 95 och 110 meter över havet, med undantag av höjden mellan Övre och Nedre Gryten som når drygt 125 meter över havet.

Vid vägen i områdets östra del ligger Gryts- torps fd skola från 1870-talet, en rödpanelad

Björnhammar. Närmast i bild ses fabriksbyggnaden från 1950-talet med sitt tidstypiska sågtandstak

vinkelbyggnad, i vilken skolverksamheten upphörde 1953.

Vid Nedre Grytens norra strand ligger Gryts herrgård. Herrgårdens huvudbyggnad, en timmerbyggnad i två våningar, har i samband med en genomgripande renovering kring sekelskiftet 2000 fått fasadens grå puts utbytt mot en faluröd träpanel, vilket troligen utgjorde byggnadens ursprungliga fasadmaterial. Söder om huvudbyggnaden ligger två, i samband med renoveringen, nyuppförda flygelbyggnader.

Kvar från brukstiden vid Gryt finns idag bl a kolhuset från 1791, vilket senare även fungerat som bl a lager och paketeringslokal. Byggnaden är uppförd i sten och har en gul putsfasad med vita detaljer. Upp till andra våningen leder en ståtlig stenvälsburen ramp. Väster om kolhuset finns den plana grunden kvar efter spikfabriken. Utmed åns östra sida, söder om bron, leder en träränna vattnet till ett litet kraftverk. Längre ner mot sjön kan man fortfarande skönja resterna efter hamnarens grund. Norr om bruksplatsen finns många av brukets arbetarbostäder kvar. Bostadshusen är i en till två våningar, alla faluröda med vita knutar och sadeltak. Till bostadshusen hör diverse bodar, bland annat en vacker bodlänga längst i norr, rik på lövsågade detaljer. Den fd inspektorsbostaden ligger längst norrut, på åns västra sida. Sydost om

den ligger den gamla tvätt- och bagarstugan, en tegel- och slaggstensbyggnad med gulputsade fasader.

I Björnhammaren pågår industriverksamheten än idag. Den norra fabriksbyggnaden är uppförd i tegel under 1950- och 1970-talet. Dess södra del är typisk för 1950-talets fabriksbyggnader med sitt sågtandstak, vilket består av en serie av parallella sadeltak med ljusinsläpp mot norr. Norrut ligger den under 1970-talet uppförda fabriksdelen, även den i tegel. Nere vid vattnet finns idag resterna av den äldre fabriken i form av det gamla beteshuset och galvaniseringen. Där finns också en mindre kraftstation.

I Björnhammaren finns även ett flertal fd arbetarbostäder, bl a några faluröda längor från 1900-talets början samt den gamla affärsbyggnaden och en tvättstuga.

Mycket av det äldre odlingslandskapet är idag igenväxt. Kring Gryts bruk är dock en hel del av markerna ännu öppna och längs norra kanten av Nedre Gryten finns ett sammanhängande avsnitt med välbetade strandängar.

Industrimiljön vid Gryts bruk och Björnhammaren vittnar om traktens långa historia av järnhantering och utgör en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

4 Gryts bruk - Björnhammaren

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 54, 095 55/9F 5e, 9F 5f

Koordinater: X 6528080/Y 1474570

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Viktigt är bl a att den södra fabriksdelen får behålla sitt sågtandstak. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- Miljön kring industrilämningarna bör hållas öppna och vårdas. Ruinerna bör hållas fria från träd och buskar.
- För att ge industrilämningsmiljöerna ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas i anslutning till lämningarna.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

17 Bo 24:3 (tidigare Bo 1:1 m fl), *Grytstorps fd skola*, skolbyggnad

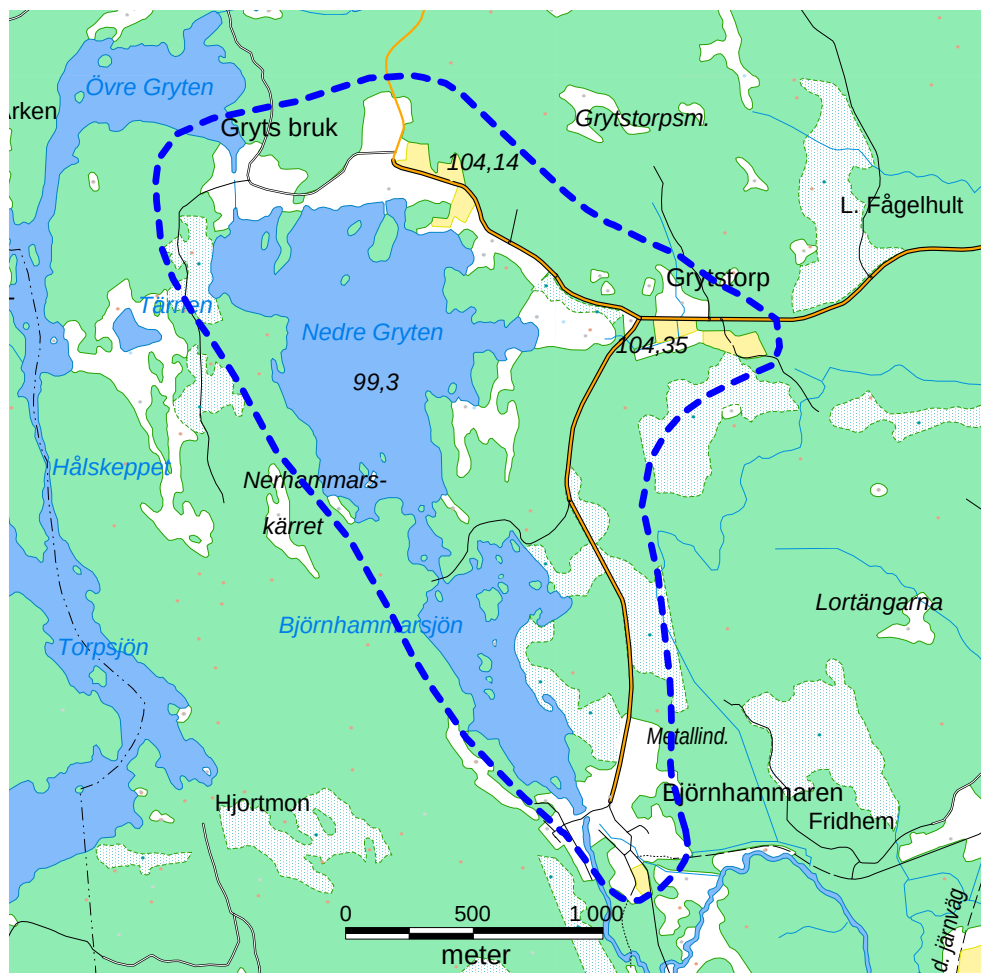
105 Gryts bruk 1:1, *Gryts herrgård*, herrgårdabyggnad, flyglar

106 Gryts bruk 1:1 m fl, *Gryts bruk*, fd arbetarbostäder, fd kolhus, fd tvättstuga, bodar, garage och ekonomilänga.

107 Gryts bruk 1:1 m fl, *Björnhammar*, fd arbetarbostäder, fd affär, industribyggnader

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:75 Gryt

4 Gryts bruk och Björnhammaren

5 Hjortkvarn

Historik

Samhället Hjortkvarn växte fram relativt sent. Detta trots de många industrier som uppstått i anslutning till fallen i Haddeboån. Eftersom marken även kring Hjortkvarn ägdes av fideikommisset var det i hög grad de som styrde det lilla industrisamhället Hjortkvarns tidiga framväxt. Dessutom fanns sedan tidigare en väl utvecklad samhällsservice i form av handel, apotek, skola m m i anslutning till slottet. Det var först sedan järnvägen Pålsboda-Finspång anlades 1874 som en antydan till samhällsbildning kunde skönjas. Affär samt några tjänstebostäder tillkom under 1900-talets första årtionden. Under 1920-30-talen började bostadsbyggandet ta fart på allvar. Under 1940-50-talen uppfördes en rad nya egna hem och tjänstebostäder och under 1960-, 70- och 80-talen

expanderade bebyggelsen ytterligare, främst i form av enfamiljsbostadshus i samhällets sydöstra del. Hjortkvarn fungerade som Bo kommuns lokala centrum fram till 1952, då Bo uppgick i Sköllersta storkommun, vilken i sin tur blev en del i Hallsbergs kommun 1971. Tätorten präglas idag av en småskalig bebyggelse av egna hemskaraktär. Mycket av den tidiga bebyggelsen finns kvar.

De goda förutsättningarna för att utvinna vattenkraft gjorde som sagt tidigt Hjortkvarn till något av en "industriort". Redan på Torings karta från 1688 finns en kvarn och något som troligen symboliserar en såg utritade. Något senare tillkommer även ett tegelbruk och en masugn, vilka båda återfinns på en karta från 1766. I Hjortkvarn fanns under 1800-talet bl a också ett garveri och en hästskofabrik.

1748 fick Bo gods privilegier för en masugn i Hjortkvarn. Malmen hämtades bl a ur godsets egen gruva, *Träkärngruvan* i Svennevads socken, och järnet förädlades sedan vid *Gryts bruk*. Masugnen revs vid sekelskiftet 1800 men nyuppfördes

återigen 1838 av bruksägarna vid Gryt, Övre och Nedre Haddebo, Hävla och Emme bergsmanshyttelag. Masugnen blåstes för sista gången vid 1890-talets mitt. Vid masugnsdammen fanns vid 1800-talets början även ett stampverk och mitt emot masugnen låg fram till 1870-talet även ett färgeri. I takt med att bruksrörelsen vid Gryt utvecklades, kom sågverksrörelsen att bli en allt viktigare näringsverksamhet inom Bo gods. Den lilla sågen i Hjortkvarn, som fram till 1870-talet låg mitt emot kvarnen, ersattes av en ångsåg uppe vid masugnsdammen. Verksamheten vid sågverket utvecklades successivt under 1900-talet, för att vid århundradets slut vara ett av Mellansveriges största sågverksrörelser.

Namnet *Hjortkvarn* har samhället troligen fått efter dels den kvarn som tidigt anlades på platsen, dels efter själva ån som ursprungligen kan ha hetat *Hjortån*. Ån avvattnar nämligen Hjertasjön och *hjärta* är en äldre genitiv pluralisform av *hjort*.

5a Sandhagsvägen och kyrkan

Tätortsmiljö, Kyrkomiljö

Utmed Sandhagsvägen ligger ett antal bostadshus för pensionärer, arbetare och tjänstemän, uppförda under 1900-talets första hälft, samt Hjortkvarns kyrka från 1930-talet.

Historik

I Hjortkvarn lät Bo gods uppföra ett antal bostäder för arbetare och tjänstemän vid sågverket. Under 1910-talet byggdes här bl a två arbetar-

Utmed Sandhagsvägen ligger bl a fyra fd pensionärshem från 1940-talets andra hälft

bostäder i jugendstil. De bestod sannolikt ursprungligen av två lägenheter. Det ena huset inrymde lite senare även en skoaffär. För att bereda plats för den ökande skaran pensionerade arbetare och tjänstemän vid både sågverket och bruket vid Björnhammaren, uppförde Bo kommun under 1940-talets andra hälft fyra pensionärshem en bit österut på Sandhagsvägen. Varje hus inrymde två lägenheter.

En egen kyrka fick Hjortkvarn först 1933, trots att kyrkogården anlades redan 1885. Det var först i och med den befolkningsökning som ägde rum i Hjortkvarn och Björnhammaren under 1900-talets första decennier som behovet av en egen kyrka växte fram. Fram till dess hade man likt socknens övriga befolkning samlats i sockenkyrkan vid Bo gods. Hjortkvarns kyrka uppfördes under åren 1931-33 efter ritningar av arkitekten K Martin Westerberg i Kungliga Byggnadsstyrelsen.

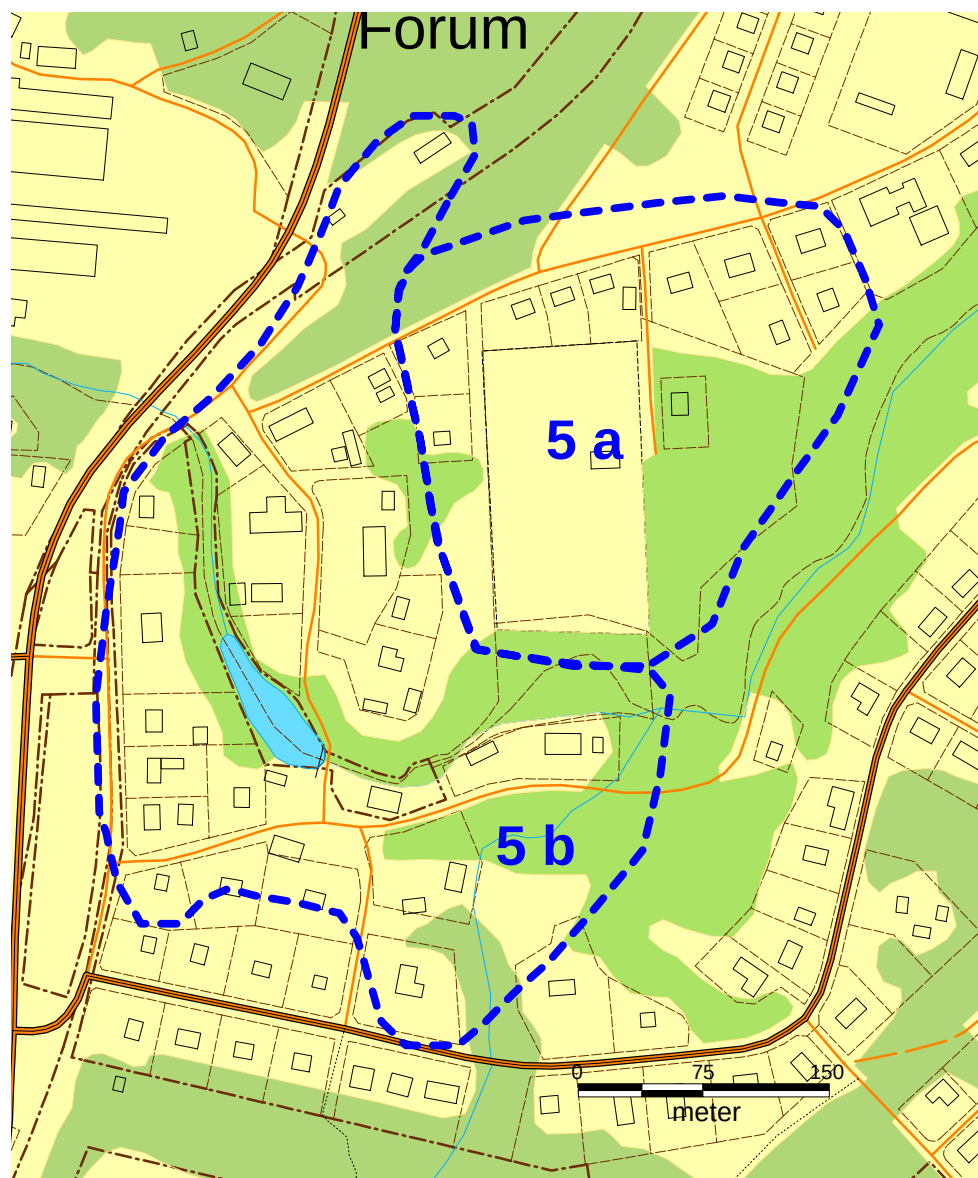
Kulturmiljö

Sandhagsvägen sträcker sig i väst-nordostlig riktning genom samhällets norra del, med början strax söder om sågverket. Området ligger norr om Hjortkvarnsån, på en höjd på ca 80-90 meter över havet. Bebyggelsen ligger utmed vägens södra sida. Två korta tvärgator, båda med namnet Björkvägen, viker av söderut från Sandhagsvägen.

I områdets västra del ligger två fd arbetarbostäder med de för jugendstilen typiska valmade gavelspetsarna. Båda envåningshus med fasader av gulmålade träpaneler. Öster om dessa ligger de fyra fd pensionärshemmen. Låga envåningshus med fasader i träpanel, målade i rött, gult och grågrönt och med entréer på båda gavlarna. Därefter leder en tvärgata ner till kyrkan och kyrkogården. Hjortkvarns kyrka, *Adventskyrkan*, är en traditionellt utformad träkyrka, där tjärade spån använts till både fasad- och takbeklädning. Strax intill ligger kyrkvaktmästarebostaden, ett envånings tegelhus från 1955.

Längre österut på Sandhagsvägen ligger tre fd arbetarbostäder. Dessa är byggnader i en våning med sadeltak och gula, grå respektive rosa fasader av träpanel. Söder om dessa ligger ytterligare två bostadshus, varav det ena ett tvåvåningshus i funkisstil med fasader av gul träpanel och tälttak.

Området vittnar om tätorten Hjortkvarns tidiga framväxt och utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

5a Sandhagsvägen och kyrkan
5b Hjortkvarns centrum

5a Sandhagsvägen och kyrkan

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65/9F 6f

Koordinater: X 6530420/Y 1478640

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska mycket stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning. De fd pensionärsbostäderna bör få behålla sina båda entréer även om lägenheterna invändigt slås samman.

- Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

119 Hjortkvarn 1:4 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:4), Hjortkvarns kyrka och kyrkogård

121 Hjortkvarn 1:6, 1:9 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:6, 1:9), två fd arbetarbostäder

122 Hjortkvarn 1:8 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:8), bostadshus

125 Hjortkvarn 1:18 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:18), bostadshus

5b Hjortkvarns centrum

Tätortsmiljö, Kvarnmiljö, Folkrorelsemiljö

Söder om stationen, kring den gamla marknadsplatsen och den äldre industrimiljön, växte under 1900-talets första hälft en centrummiljö fram med handelsbodar, ålderdomshem, arbetarbostäder m m.

Historik

Det fall som Haddeboån bildade vid Hjortkvarn kom tidigt att nyttjas för kraftutvinning. Kvarn och såg har funnits här åtminstone sedan 1600-talet. Nuvarande kvarn uppfördes 1840, troligen på eller i nära anslutning till platsen för den äldre kvarnen. Kvarnen renoverades 1900 och var i drift ända fram till 1970-talet. Mitt emot kvarnen, på andra sidan strömmen låg en såg, vilken troligen lades ned någon gång på 1870-talet. Norr om kvarnen fanns från åtminstone 1700-talet ett tegelbruk. Enligt hushållningssällskapet uppfördes i Hjortkvarn 1853 en tegelrörsfabrik, troligen på platsen för det äldre tegelbruket. Enligt 1872-75 års karta över Hjortkvarns samhälle fanns tegelbruket inte längre kvar. Nordost om kvarnen anlades under 1870-talet en hästskofabrik. Där inrättades senare både en skola och ett apotek.

En handelsbod inrymdes troligen någon gång under 1860-talet i en flygelbyggnad till gården strax sydost om kvarnen. Strax intill låg Hjortkvarns marknadsplats, vilken nyttjades ett par gånger årligen fram till slutet av 1930-talet. På det som troligen varit platsen för det tidigare tegelbruket uppfördes under 1890-talet ett ålderdomshem samt kring 1900, en byggnad som kom att

fungera som vårdcentral. Under 1920-talet inrättades två affärer invid landsvägen. Den ena, *Amalieborg*, inrymdes i ett ombyggt bostadshus från 1911. Strax intill uppfördes 1929 en andra affärsbyggnad, till vilken affären som tidigare låg vid marknadsplatsen flyttade sin verksamhet. Affärsverksamheten pågick här fram till 1900-talets sista årtionden. År 1940 uppförde även konsum en affärsbyggnad i Hjortkvarn.

Väckelserörelsen hade ett starkt fäste i bygden och i Hjortkvarn lät baptistförsamlingen och missionsförsamlingen under 1930-talets början uppföra varsitt kapell, *Betel* och *Filadelfia*. Under 1950-talet byggdes ett litet postkontor och strax intill lät sågverket uppföra en ny kontorsbyggnad.

Förbi Hjortkvarn har sedan länge den gamla landsvägen dragit fram, vilken norrut följer Pålsbodaåsen/Svennevadsåsens sträckning vidare upp mot Sköllersta. Över Hjortkvarnsån uppfördes inför ett förväntat kronprinsbesök en stenvalvsbro år 1766. Bron genomgick en restaurering under 1900-talet och breddades något. Under 1870-talet anlades den smalspåriga järnvägen från Finspång över Hjortkvarn och vidare mot Pålsboda. Hjortkvarn fick en egen station och ett stationshus uppfördes efter ritningar av Axel Kumlien. Banan revs upp 1962.

Kulturmiljö

Från den högre belägna skogsbygden rinner Hjortkvarnsån först i nord-sydlig riktning genom området, för att sedan vika av österut och vidare ut på Avernslätten. Höjdnivån i området varierar mellan ca 80 och 100 meter över havet. I väster avgränsas området av den gamla landsvägen med den bevarade stenvalvsbron. Söder om bron ligger Hjortkvarns centrum, bestående av den bebyggelse som har inrymt eller fortfarande inrymmer diverse samhällsservice. Sydost om bron återfinns två äldre affärsbyggnader i trä. Den ena en envåningsbyggnad i klassiserande stil med en dominerande frontespis och faluröda panelfasader. Den andra, *Amalieborg*, är en avlång byggnad med grågröna panelfasad och valmat sadeltak. Söder om dessa ligger ålderdomshemmet, ett stort vinkelbyggt hus i en och en halv till två våningar med faluröd panelfasad, även detta i klassiserande stil. Intill ligger den mindre byggnaden som tidigare inrymt en vårdcentral och strax intill denna

Här hölls marknad fram till och med 1930-talet. Till vänster ses kvarnen från 1840

en bod som fungerat som tvättstuga. Mitt emot ligger sågverkets kontor, en ljusputsad tvåvåningsbyggnad med valmat sadeltak samt den lilla tegelbyggnaden som tidigare inrymt ett postkontor. Söder om kontoret återfinns två bostadshus, varav åtminstone det norra är en välbevarad fd tjänstebostad, byggt 1888, det södra uppfört trettio år senare. Längre söderut återfinns den gamla kvarnen och marknadsplatsen. Öster om kvarnen ligger ett bostadshus med två bodar. Här var tidigare delar av hästskofabriken inrymd, liksom senare skola och apotek. I områdets södra del ligger filadelfiakyrkan, en envåningsbyggnad med gula panelfasader och spetsbågiga fönster i samlingssalen. Väster om detta ett antal bostadshus från 1930-40-talen, varav ett är en gråvitputsad funkisvilla i två våningar från sent 1930-tal med tälttak.

Utmed landsvägen i områdets västra del ligger några bostadshus samt en affär. Affärsbyggnaden, ursprungligen uppförd som konsumbutik, är en grönputsad tvåvåningsbyggnad i sten med tydliga funkisdrag. Norr om affären ligger ett brunputsat bostadshus i två våningar med valmat sadeltak samt det fd betelkapellet, som är en gråputsad tvåvåningsbyggnad med valmat sadeltak.

I områdets norra del ligger den gamla stationsbyggnaden, ett gulmålat trähus med lägre gavel-tillbyggnader.

Den välbevarade centrumbebyggelsen från i huvudsak 1900-talets första hälft samt den kvarvarande industrimiljön i form av kvarnen får anses utgöra en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt intresse.

5b Hjortkvarns centrum

Socken/Församling: Bo

Ekonomiskt kartblad: 095 65/9F 6f

Koordinater: X 6530620/Y 1478810

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

108 Hjortkvarn 3:1 (tidigare Amalieborg 1:1), *Amalieborg*, fd affärs- och bostadshus, bod

110 Averby bandel 1:1, fd järnvägsstation

111 Bo 8:1 (tidigare Bro 1:1)

112 Hjortkvarn 2:4, 2:5 (tidigare Bro 1:6, 1:7), två bostadshus, varav det ena fd kapell (Betel)

113 Hjortkvarn 2:15 (Bro 1:17), *Filadelfia*, missionshus

115 Hjortkvarn 2:63 (tidigare Bro 1:65), bostadshus, bodar (fd hästskofabrik, skola och apotek)

116 Hjortkvarn 2:64 (tidigare Bro 1:66), bostadshus, flygel

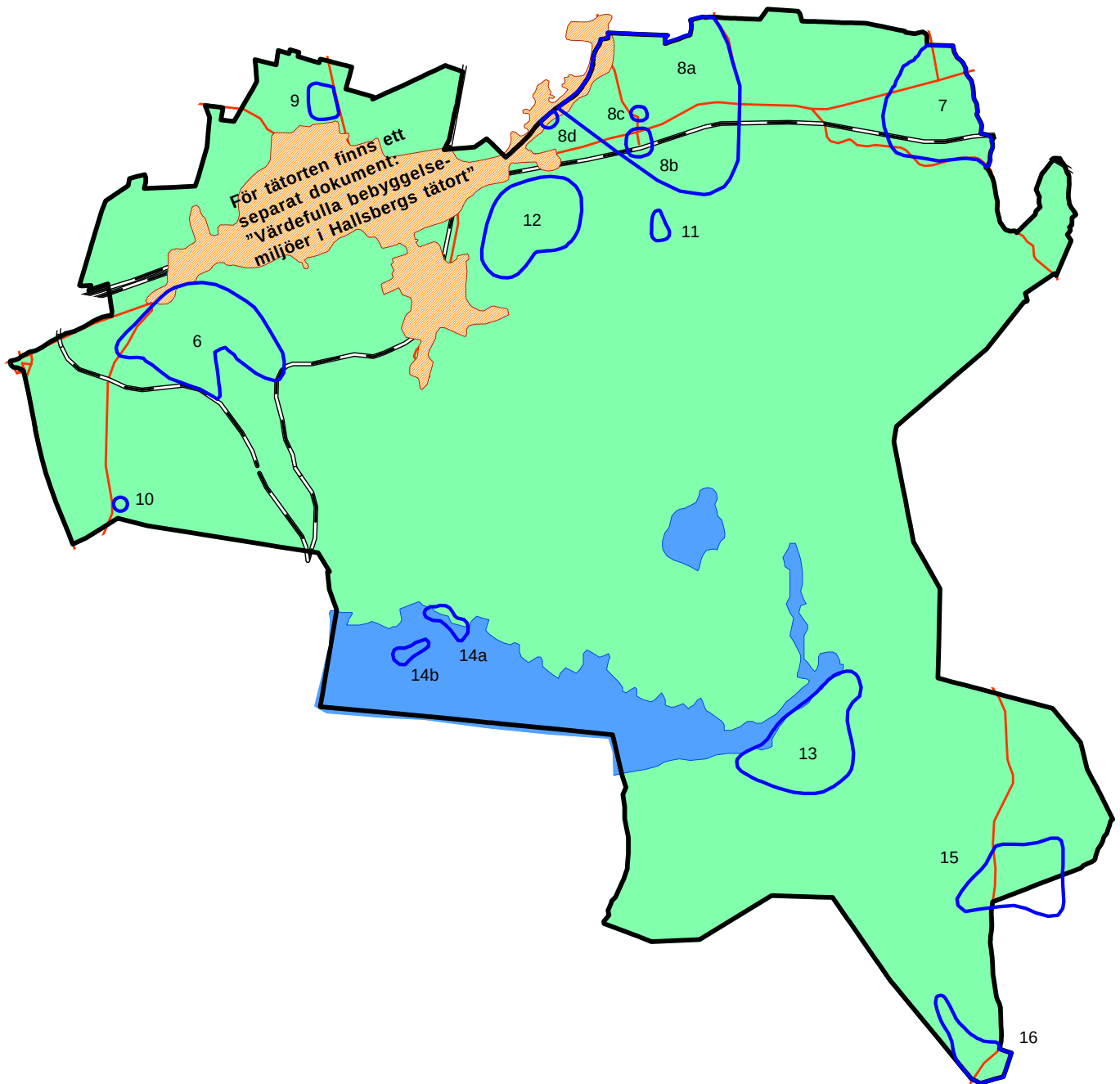
118 Hjortkvarn 1:3 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:3), fd affär

120 Hjortkvarn 1:33 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:4), bostadshus, bodar

124 Hjortkvarn 1:12 (tidigare Hjortkvarns stationssamhälle 1:12), fd ålderdomshem, vårdcentral och bod

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

52 stenalvsbro

Hallsbergs socken

F.d tingshuset i Hallsberg

Hallsbergs tätort

Historik

Före 1862 bestod platsen för nuvarande Hallsbergs tätort av en långsträckt, skogbeväxt ås, utmed vilken den gamla landsvägen mellan Vretstorp och Sannahed drog fram. Socknens naturliga centrum låg då vid Hallsbergs kyrka, ca 4 km öster om nuvarande tätort.

Det var först när Västra stambanan med anslutning till Örebro stod färdig 1862 som en stationsanläggning uppfördes på Hallsbergsåsen.

Kring den nya stationen växte snart ett samhälle fram med bl a affärer, hotell, matserveringar och bostäder. Stationssamhället lockade även till sig industrier och i nära anslutning till järnvägen anlades tegelbruk, tröskverksfabrik, exportslakteri m m.

Den första tidens bebyggelse var mångskiftande. Stora och små hus byggdes om vartannat utmed landsvägen, med stationshuset som centralpunkt. Samhällets stadsplan fastslogs först 1886. Landsvägen blev kring sekelskiftet samhällets Storgata och försågs med trottoarer i trä. Hallsbergs stora rangerbangård anlades väster om

samhället under åren 1918-23. Samhället utökades sedan alltmer, med bl a Egnahem och flerfamiljshus. Med början under 1930-talet förändrades Hallsbergs centrum totalt. De gamla husen längs Storgatan byttes ut eller förändrades radikalt. Den största förändringen skedde 1962 när den gamla bebyggelsen vid Västra Storgatan revs för att ge plats åt det nya kvarteret Åsen, bestående av fyra höghus sammanbundna med en butikslänga. Tvärs över gatan ersattes kring 1970 den äldre bostadsbebyggelsen med ett stort biblioteks- och kontorskomplex.

Samhället blev municipalsamhälle 1890 och fick därmed ett visst självstyre. Det dröjde dock ända fram till 1908 innan Hallsberg blev en självständig köping. Vid kommunsammanslagningen 1971 blev Hallsberg huvudorten i den nya stor-kommunen Hallsbergs kommun.

Då miljöbeskrivningar inom Hallsbergs tätort finns samlade i ett separat dokument, redovisas inga ytterligare uppgifter om centralorten i denna handling. Beskrivningar av Hallsbergs bebyggelsemiljöer finns samlade i:

**Värdefulla bebyggelsemiljöer
i Hallsbergs tätort**

6 Tomta

**Odlingslandskap, Naturreservat, Bymiljö,
Kvarnmiljö, Fornlämningsmiljö**

Sydväst om Hallsberg ligger byn Tomta, omgiven av kulturmarker med spår efter många tiders markanvändning.

Historik

Området kring Tomta har en lång historia av mänsklig bosättning. Betingelserna för forntida odling och bebyggelse har här varit särskilt gynnsamma. Exempelvis har tydliga inslag av alunskiffer gjort jorden extra lämpad för odling. Förhistoriska spår finns i området, bl a i form av en stenättning söder om byn och en fornborg vid Dalabergen. Vid Älgevad, nordväst om byn finns fyrastensättningar, som troligen även de är spår efter en tidig bosättning i Tomta.

En av gårdarna i Tomta

Namnet *Tomta* härrör sig sannolikt från en tidig fast bebyggelse, som av någon anledning kommit att läggas öde och sedan i efterhand fått namnet Tomta, i betydelsen ”ödetomt”.

De första kända skriftliga beläggen för byn Tomta är från 1523, då Tomta beskrivs som ”kyrkoutjord”. På Torings karta från 1688 finns Tomta inprickat med ett halvt skattehemman liksom *Skallerö kvarn*, senare kallad *Dala kvarn*. Enligt samma karta finns öster om Tomta en sankmark inritad, vilken sträcker sig utmed Hallsbergåsens södra sida ända fram till Samsala. På 1860-talets häradskarta ser vi att större delen av denna mark fortfarande inte odlats upp, utan i huvudsak användes som ängsmark.

Tomta gård grundades på 1820-30-talen av brukspatron P Jansson från Lerbäck. Flera hemmansdelar köptes då in och slogs samman till en större enhet. Den äldre herrgårdsbyggnaden låg väster om nuvarande damm. Tomta by skiftades 1840, då gårdarna flyttades ut och lades längs med vägen ett hundratal meter sydost om Tomta Gård. Här fanns vid 1800-talets mitt även fyra jordtorp, fem backstugor/stattorp och en skogvaktarbostad. I Tomta fanns under 1800-talet ett garveri, ett salpetersjuderi, två kvarnar samt ett bränneri. Vid Tomta hölls även marknader från mitten av 1800-talet.

Av de två kvarnarna finns en kvar. Den är troligen uppförd kring 1800-talets mitt. I 1842 års skifteshandlingar nämns en kvarn på platsen under namnet *Tomta nedre kvarn*. Nuvarande kvarnen har troligtvis uppförts på platsen för denna äldre kvarn.

1984 skyddades ett område av betesmark öster om byn som naturreservat.

Kulturmiljö

Strax nedanför den förkastningsbrant som avgränsar Närke-slätten mot Närke:s södra skogsmarker, ligger byn Tomta. Byn ligger på en nivå av ca 70 meter över havet, medan områdets högsta partier når ca 110 meter över havet. I området finns en serie strandvallar från den forna Ancylussjön, som för ca 8000 år sedan täckte slätten norr om förkastningen. Berggrunden i området har inslag av alunskiffer. I slutningen ner mot byn ligger kulturmarker som sedan långt tillbaka i tiden har nyttjats för odling, slätter och bete. I de öppna och halvöppna hagarna finns ett stort antal röj-

ningsrösen och stenmurar bevarade. Dessa vittnar om det slitsamma arbetet de tidiga bönderna i socknen hade med att svedja och röja mark. Hagmarkerna karaktäriseras även av en rik, och för ogödslade och länge hävdade marker, typisk flora.

Byns gårdar ligger på rad i förkastningsslutningen, med bostadshusen på ena sidan vägen och ekonomibyggnaderna på den andra. Detta ger byn en tydlig radbykaraktär, vilket kan tyckas lite märkligt eftersom nuvarande bystruktur är ett resultat av laga skiftet. Bebyggelsen, som är traditionellt rödfärgad, härstammar i huvudsak från 1800-talets senare del. Väster om byn, på den gamla marknadsplatsen, ligger Tomta gård, uppförd i jugendstil 1915.

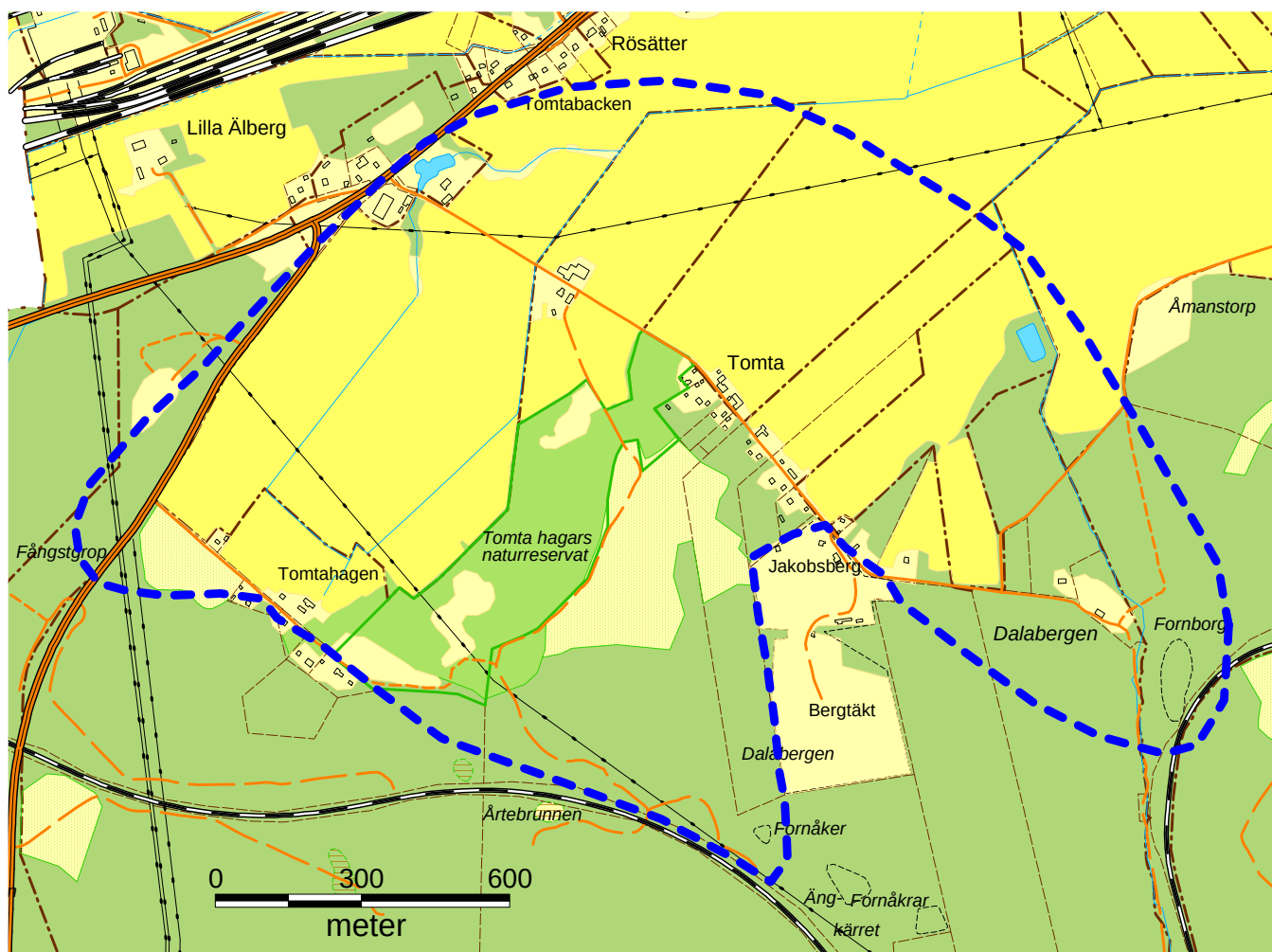
Öster om byn återfinns några torp samt en större bergtäkt. Genom en sprickdal i förkastningen rinner en bäck ut på slätten i områdets östra del. Invid denna bäck, strax nedanför förkastningsbranten ligger Dala kvarn. Kvarn-

byggnaden i två våningar är uppförd i murhusteknik med grå cementputs och har stora likheter med den övre kvarnen i Sörby. Dala kvarn har liksom Sörby kvarn drivit tre kvarnstenspar. En hel del av maskineriet finns fortfarande kvar och består av trä och gjutjärn. Själva vattenhjulet är däremot borta.

På höjden ovanför kvarnen ligger resterna efter en fornborg.

I områdets sydvästra del vittnar ett flertal kolbottnar om att traktens skog här nyttjats till kolframställning. Spår efter äldre tiders vargjakt finns i form av en varggrop i områdets västra del, på andra sidan Askersundsvägen.

Tomta är en sammansatt miljö med spår efter många olika tidsåldrar och vittnar således om människans långa historia i området. Området utgör som helhet en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

6 Tomta

6 Tomta

Socken/Församling: Hallsberg
 Ekonomiskt kartblad: 095 91/9F 9B
 Koordinater: X 6547878/Y 1457503

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Området öster om hagarna, som innehåller ett flertal äldre odlingssår, har på grund av avverkning fått en öppen karaktär som gärna kan bibehållas.
- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättad skötselplan.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom Tomta bykärna. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
 63 Tomta 1:6 envånings enkelstuga, flygelbyggnad, ekonomilänga, modernt bostadshus
 64 Tomta 1:54, 1:4 (tidigare Tomta 1:9) bostadshus, flygelbyggnader, ekonomilängor
 65 Tomta 1:56 bostadshus, flygelbyggnad, bodar, ekonomilänga
 66 Tomta 1:55 bostadshus, flygelbyggnad, bod
 67 Tomta 1:17 herrgårdsbyggnad
 68 Tomta 1:46 kvarnbyggnad

Beteshagarna är skyddade som *Naturreservat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
 25 Fornborg
 26 kvarn
 96 fångstgrop
 99 kolbottnar
 161 grotta med inskription
 200 stensättning, ca 6 m i diameter

7 Herrfallsäng - Bresätter

Odlingslandskap, Naturreservat, Torpmiljö

I slutningen från förkastningen ligger naturreservatet Herrfallsäng med sina välbevarade betesmarker och slåtterängar, samt det öppna odlingslandskapet kring gården Bresätter.

Historik

Bresätter, *Melsätter* och *Herrfallet* var alla ensamgårdar fram till 1800-talets början. Bebyggelsen vid Bresätter tillkom sannolikt under medeltiden, på utmarksängar som troligen tillhörde den äldre gården *Tynninge*. Melsätter och Herrfallet bebyggdes under 1500-talets andra hälft. Herrfallet, som i äldre tider skrevs *Herrefallet*, nämns för första gången i jordeboken 1590, då det förs in som "kronobygge". Tidigare var här utmarksängar. I

1616 års jordebok beskrivs Herrfallet enligt följande: "åker ½ tunna, äng 3 lass, skog och mulbete gott, intet fiske eller humlegård."

Ensamgården Herrfallet låg ca 350 m öster om den nuvarande torpbebyggelsen inom naturreservatets gränser. Gården Melsätter låg ca 500 m väster om nuvarande Bresätters gård. Gårdarna vid både Melsätter och Herrfallet blev någon gång under 1800-talet avhysta och marken lades under gården Bresätter. Herrfallets marker nyttjades där efter som lövskogsbevuxna ängs- och betesmarker medan större delen av Melsätters mark odlades upp till åker. Under 1800-talet fanns inom reservatsområdet ett soldattorp samt två torp vid Enebacken. De båda torpen vid Enebacken är idag borta, det torp som nu finns på platsen har tillkommit efter 1874. På 1860-talet drogs Västra stambanan genom områdets södra del.

Namnet *Herrfallet* skulle kunna tolkas som ett fall, möjligen en svedja, upptagen av en "herreman", dvs en adelsman eller någon annan stånds-person. *Bresätter* däremot kan tänkas betyda 'den breda säterängen', 'utmarksängen'.

Slåtterängen i naturreservatet Herrfallsäng

På grund av sina höga naturvärden fridlystes slåtterängen 1934. 1973 skyddades densamma samt omkringliggande områden som naturreservat.

Kulturmiljö

I sluttningen av förkastningsbranten, i utkanten av gården Bresätter, ligger den artrika slåtterängen Herrfallsäng. Hela området består av kalkrik morän, som i kombination med ett rikt flöde av grundvatten resulterat i en mycket god odlingsjord och rik flora.

Naturreservatet Herrfallsäng består av löväng, betesmarker, lövskogslundar samt två små torp. Reservatet omfattar mark både från den tidigare gården Herrfallet, liksom delar av ängs- och betesmarken tillhörande den nu försvunna gården Melsetter. Den rika floran i slåtterängen tyder på en lång och kontinuerlig hävd, ängen har slagits sedan åtminstone 1800-talets början. Inom naturre-

servatet har inte mindre än 300 arter av kärlväxter registrerats. Talrika röjningsrösen samt terrasserade ytor tyder på att odling skett inom reservatets gränser någon gång längre tillbaka i historien. En stor del av den mark inom dagens naturreservat, som vid slutet av 1800-talet var lövskogsbeväxta ängs- och betesmarker, består idag av lundartade lövskogar. Området norr om naturreservatet utgörs av småkuperad åkermark med många öppna diken samt en hel del odlingssten ihopsamlad i större rösen. Genom området passerar även väg 633, vars vägrenar har en värdefull, kalkgynnad flora.

Området som helhet vittnar om äldre tiders markanvändning, vars långa hävd resulterat i ett landskap med höga natur- och kulturvärden. Miljön kring Herrfallsäng och gården Bresätter får därför anses vara av mycket högt kulturhistoriskt värde.

7 Herrfallsäng - Bresätter

Socken/Församling: Hallsberg
Ekonomiskt kartblad: 105 03/10F 0d
Koordinater: X 6550950/Y 1467780

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer,

öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättad skötselplan.
- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 633 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.

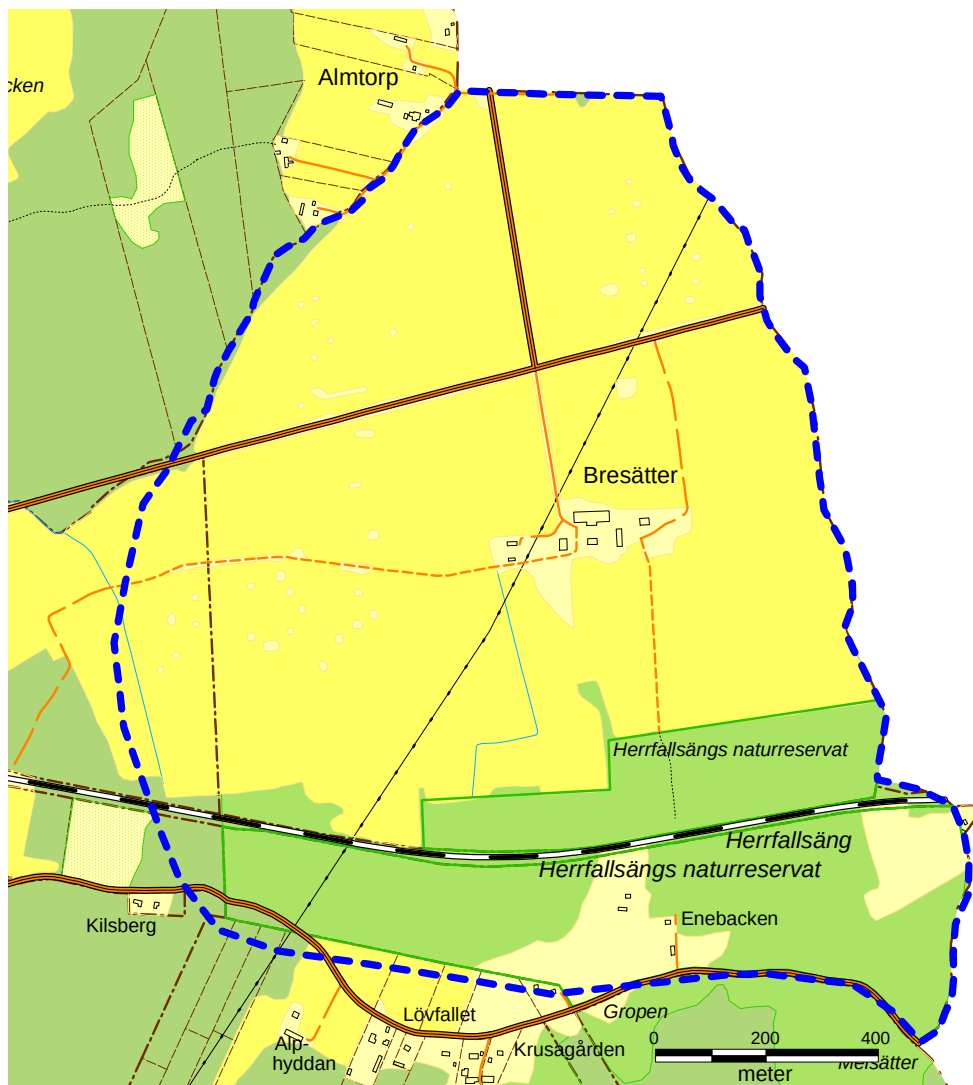
Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar

I Naturvårdsverkets nationella bevarandeplan för odlingslandskapet, *Sveriges finaste odlingslandskap* (1997) ingår: Herrfallsäng

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 633 (del av)

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
4 Bresätter 2:4 soldattorp, torp, ekonomilängor

Slåtterängen Herrfallsäng samt de kringliggande betesmarkerna och de lundartade lövskogarna är skyddade som *Naturre-servat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822)

7 Herrfallsäng - Bresätter

8 Ålsta - Norrby

Historik

Mycket tyder på att trakten kring Hallsbergs kyrkby har en lång bosättningstradition. Om detta vittnar ett flertal fornlämningar och odlingsspår i området. I området har dessutom en hel del lös-fynd gjorts i form av bl a stenyxor. Arkeologiska utgrävningar vid Översta visar att området kring byn har nyttjats för bosättning eller andra aktiviteter, mer eller mindre kontinuerligt från yngre stenålder och framåt. Senast under järnåldern växte ett organiserat samhälle fram i området kring nuvarande kyrkbyn. Gravfält av järnålderskaraktär finns vid både Ekeberga och Norrby. Någon kilometer söder och sydost om Översta har man funnit lämningar efter vad som troligen har varit tidiga järnframställningsplatser. Enligt uppgift ska det i trakten av Översta även ha funnits en gruva.

Vad gäller byarnas ålder och ursprung finns flera olika uppfattningar. En teori är att byn *Berga* var den första bebyggelsekoncentrationen i området. Från denna by ska sedan den omkringliggande bebyggelsen härstamma. Namnen *Norrby* och *Sörby* kommer troligen av att byar anlades norr, respektive söder, om den gamla byn Berga. Till de tidiga byarna i socknen hör även *Alm* och *Ekeberga*.

Bebyggelsen i området har i huvudsak koncentrerats till Hallsbergsåsen och områdets höjdryggar, medan åker- och framför allt ängsmarken förlagts till de flackt skålformade lermarkerna mellan höjdryggarna. Någon större rikedom har traktens jord däremot inte åstadkommit, varför gårdarna i området aldrig blivit särskilt stora.

8a Odlingslandskapet Ålsta - Norrby

Odlingslandskap

I den flacka dalgången öster om Hallsberg breder ett öppet odlingslandskap ut sig. Ett landskap med lång tradition vad gäller både odling och bebyggelse.

Historik

Slättlandskapet kring nuvarande Hallsbergs kyrkby blev troligen relativt tidigt intressant för bosättning och odling. När de första jordbrukarna slog sig ner i trakten är däremot ovisst. Kanske var det redan under yngre stenåldern. Att det från och med järnåldern med största sannolikhet funnits en fast bosättning i området, vittnar däremot gravfälten vid Översta och Norrby om.

De tidiga odlingarna koncentrerades sannolikt till de lite torrare moränhöjdernas sluttningar, eftersom de lägst liggande partierna i landskapet länge var sankta och ibland till och med täckta med vatten. Exempelvis beskrivs kyrkplatsen i äldre tider ofta som mer eller mindre kringfluten av vatten. Det var först under 1800-talet, då flertalet torrlägningsföretag medförde att denna mark kunde odlas upp, som åkerarealen ökade markant.

Något som i hög grad förändrat traktens odlingslandskap är de olika skiftesreformerna. Ågor slogs samman till större skiften och kunde brukas mer effektivt. Nya och bättre brukningsformer i kombination med nyheter som konstgödsel förbättrade åkrarnas avkastning ytterligare. Bäckar rätades, odlingshinder togs bort för att skapa stora, sammanhängande åkerytor. Idag är i stort sett all mark i området uppodlad.

Kulturmiljö

Området upptar den södra delen av den flacka uppodlade dalgången öster om Hallsbergsåsen samt det mer kuperade landskapet norr om förkastningsbranten. De lägsta partierna i området ligger på dryga 40 meter över havet medan moränhöjden vid Ekeberga når upp till ca 70 meter över havet. Området består till största delen av åkermark. Marken har varit hårt utnyttjad sedan torrläggningen i slutet av 1800-talet och de naturliga betesmarkerna är därför få. Några finns dock kvar i områdets södra del, bl a i bäckravinerna.

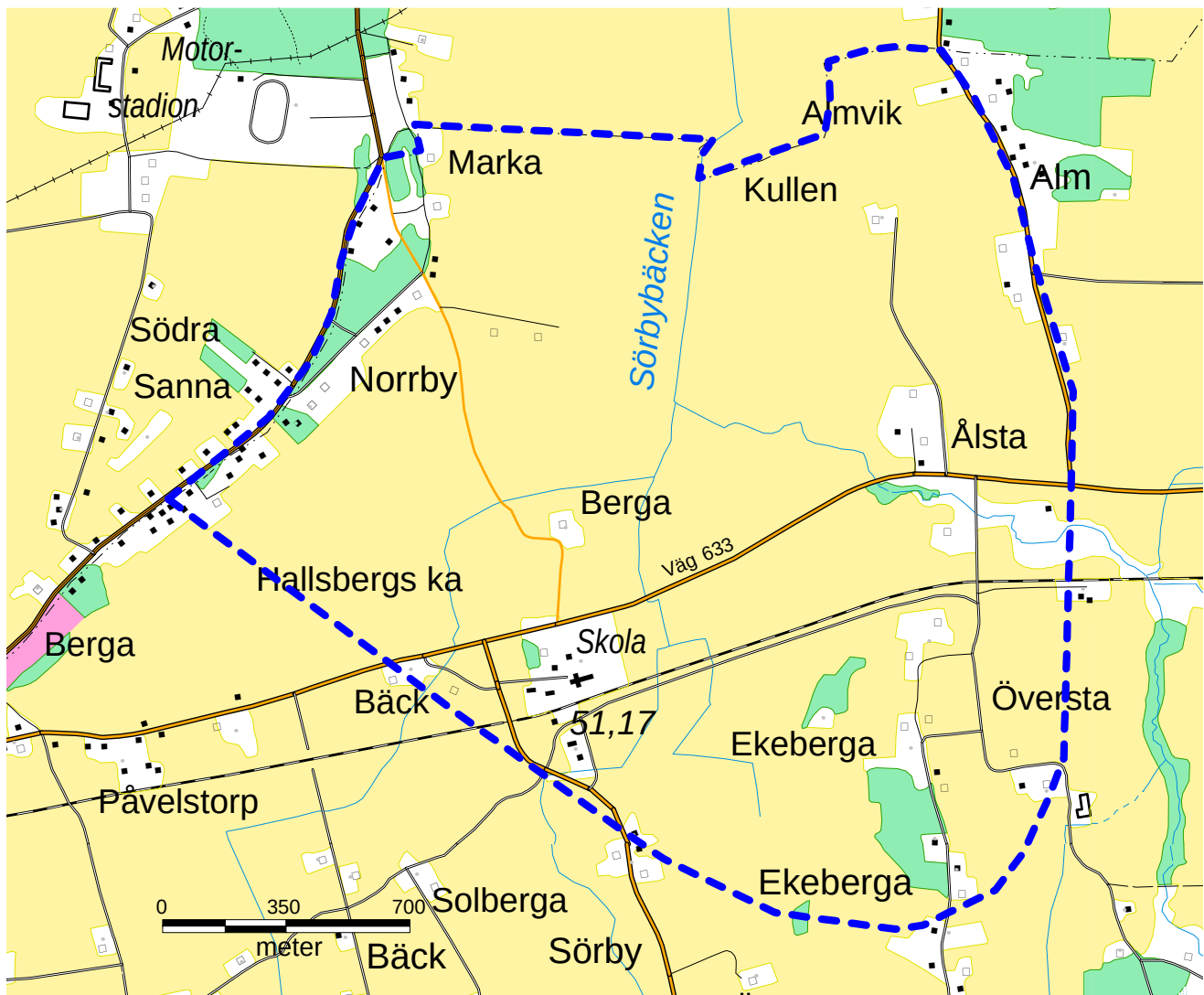
Vid Ekeberga finns ett gravfält med tio resta stenar och tre stensättningar. Området kring dessa fornlämningar utgör dessutom en av Närkes bästa lokaler för backsippa.

Åkermarken i området hör till de bästa i Närke och brukas fortfarande. Detta medför att marken i hög grad har anpassats till dagens moderna jordbruk och spåren efter äldre tiders jordbruk är få.

Vägranterna utmed väg 633 har en värdefull artrik flora som är typisk för kalkrik jord.

Bebyggelsen i området domineras av traditionellt faluröda träbyggnader. Större delen av områdets bebyggelse ligger än idag kvar på områdets höjdryggar.

Området har en lång kontinuitet av odling och bebyggelse och utgör ett typiskt exempel på slättbygdens rationellt uppodlade åkermark, vars bebyggelse och fornlämningar är koncentrerade till impediment och höjder. Området utgör som helhet en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

8a Odlingslandskapet Ålsta - Norrby

8a Odlingslandskapet Ålsta - Norrby

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 095 92, 105 02/9F 9c, 10F 0c

Koordinater: X 6550730 Y 1463810

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer,

öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 633 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska

utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:4 Ålsta - Norrby

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
61:33 Översta

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 633 (del av)

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

59 Hallsberg-Sörby 1:3 Bostadshus, flygelbyggnad, bod och ekonomilängor
61 Hallsberg-Sörby 2:14 Bostadshus, bod och ekonomilänga
73 Ålsta 12:3 Bostadshus
samt 1se 8c Berga, 40, 41, 42 och 8b Hallsbergs kyrkby

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

104 Gravfält från äldre järnålder, resta stenar och stensättningar
74 fyndplats stenyx
197 förhistorisk boplat
194 fyndplats bearbetade kalkstenar
168 fyndplats flintyx
116 sentida bebyggelselämning
samt 198 se 8b Hallsbergs kyrkby

8b Hallsbergs kyrkby

Sockencentrum, Kyrkmiljö

Hallsbergs kyrkby har utgjort socknens centrum åtminstone sedan medeltiden och fram till stationssamhället Hallsberg växte fram.

Historik

Hallsberg är sannolikt en utflyttad gård till den troligen äldre byn Berga. Förleden *Halls-* har av en del tolkats som det fornsvenska mansnamnet *Hallr*, varmed namnet Hallsberg får betydelsen 'Halls (gård i) Berg'.

Ett bebyggelsecentrum har funnits på platsen för nuvarande kyrkby åtminstone sedan järnåldern. I samband med en arkeologisk utgrävning strax söder om kyrkbyn undersöktes en järnåldersanläggning med skärvsten och härdar. Området kom att beskrivas som ett utkantsområde till en boplat, vilken bör ha legat på platsen för nuvarande kyrkbyn.

Hallsbergs kyrkby var socknens naturliga centrum ända fram till järnvägen byggdes och järnvägssamhället växte fram. Till kyrkan vandrade folk från socknens alla delar. Vägarna var många gånger långa och spåren av kyrkstigar kan ännu

skönjas här och var i socknen. Då kyrkan var den viktigaste samlingspunkten i bygden kom flera andra byggnader och verksamheter att samlas på platsen kring kyrkan. En fattigstuga och en handelsbod fanns under slutet av 1800-talet norr respektive söder om kyrkan. Ett kyrkstall byggdes på 1880-talet, liksom en prästgård. Skolundervisning började tidigt i församlingen. Redan på 1820-talet inreddes en skollokal i klockaregården. Den första skolbyggnaden byggdes på 1850-talet men är idag borta. Kyrkskolan, det skolhus i tegel som idag ligger väster om kyrkan, stod färdigt 1907. När Hallsbergs järnvägssamhälle växte fram och blev köping, upphörde kyrkbyns funktion som sockencentrum.

En kyrka fanns troligen på platsen redan under 1300-talet. Denna tidiga kyrka var sannolikt ett mindre kapell av trä, vilket senare under medeltiden ersattes av en kyrka i sten. Den medeltida kyrkan var tornlös med sakristia i norr och vapenhus i söder. Under 1820-talet byggdes den nuvarande kyrkan i nyklassicistisk stil. 100 år senare, år 1924, genomgick kyrkan återigen en ombyggnad och fick då det utseende kyrkan har idag. Kyrkans interiör och fasta inredning har förändrats vid ett flertal tillfällen. I dagens kyrkobyggnad finns rester av den medeltida kyrkan i delar av långhusets väggar, sakristian dateras till sen-

Hallsbergs kyrkby, Kyrkskolan

medeltiden och i koret har man hittat rester efter 1500-talets kalkmålningar. Invid kyrkans södra vägg har man vid utgrävningar funnit medeltida gravar.

Kulturmiljö

Ungefär fem kilometer öster om Hallsbergs tätort, på en markant nordostlig höjdrygg i det omkringliggande odlingslandskapet, ligger Hallsbergs kyrkby. Norr om kyrkan går väg 633 mellan Hallsbergs tätort och Pålshoda. Strax söder om kyrkan har delar av åsen grävts bort för att ge plats åt järnvägen mellan Stockholm och Göteborg. Miljön påverkas även kraftigt av den vägbro som uppförts över järnvägen strax väster om kyrkbyn.

8b Hallsbergs kyrkby

Kyrkan ligger på åsbildningens högsta punkt, ca 56 meter över havet. Den vitputsade nyklassicistiska kyrkan består av ett rektangulärt långhus med tresidigt avslutat korparti, sakristia i norr samt något indraget torn vid långhusets västgavel. Kyrkorummet, som har samma bredd som medeltidskyrkan, täcks av ett trätunnvalv. På kyrkans södra fasad finns den medeltida porten markerad.

Kring kyrkan ligger kyrkogården med ekonomibyggnader och kyrkstall. Norr om kyrkan ligger församlingshemmet (fd sockenstugan) och väster om detta ligger komministergården. På kyrkans västra sida återfinns arrendatorbostället och kyrkskolan. Det senare består av ett tvåvånings tegelhus på en hög stengrund med medeltidsinfluerade trappavlar.

Den sammanhållna miljön kring kyrkan vittnar om kyrkplatsens stora betydelse som sockencentrum i äldre tider och utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

8b Hallsbergs kyrkby

Socken/Församling: Hallsberg
 Ekonomiskt kartblad: 105 02/10F 0B
 Koordinater: X 6550516/Y 1463498

Riktlinjer

- Kyrkan är skyddad enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom området. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
 40 Klockarlyckan 1:1 (tidigare Hallsberg 1:1) pastorsexp. bostadshus, bod
 41 Hallsberg 1:6 Kyrkskolan
 42 Klockarlyckan 1:1 (tidigare Hallsberg 1:1) Hallsbergs kyrka

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
 198 förhistorisk boplat

8c Berga

Militär boställsmiljö

Norr om Hallsbergs kyrkby ligger det välbevarade före detta sergeant- och korpralsbostället Berga.

Historik

Berga var, om inte den första, så en av de tidigaste byarna i socknen. *Berga*, som längre tillbaka skrevs *Berg*, är ett naturnamn och syftar sannolikt på den höjdpåsen på gården Berga och Hallsbergs kyrkby ligger ovanpå.

Under indelningsverkets tid fanns inom Hallsbergs socken ett flertal boställen för officerare av högre och lägre grad vid Nerikes regemente och Livregementets husarer. I nära anslutning till kyrkbyn anlades under 1700-talets slut militärbostället Berga. Här bodde sergenter och korpraler, vilka hade sitt arbete vid regementsorten Sannahed, norr om Hallsberg.

Kulturmiljö

Längst ut på en mindre höjdrygg, strax norr om kyrkbyn, ligger det gamla militärbostället Berga. Bostadshuset är en envånings timmerbyggnad med vit putsfasad. Dörren omges av två smala fönster, vilket är typiskt för 1700-talets karaktärs- hus, uppförda enligt typritningar. Manbyggnaden bär en inskription med året 1795. På manbyggnadens östra sida ligger en flygelbyggnad, ett bostadshus i en och en halv våning. Även denna byggnad har en vit putsad fasad. Sydost om bo-

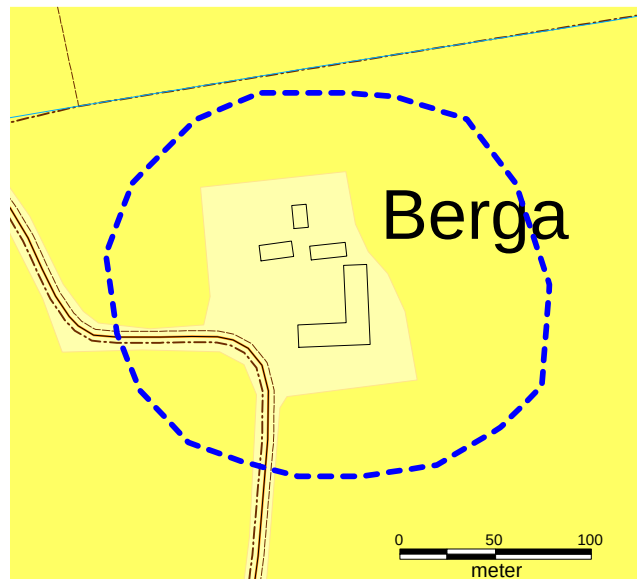

Det fd militärbostället Berga

stadshuset ligger en bod, ett utedass och en vinkelbyggd ekonomilänga.

Berga är idag det enda kvarvarande militärbostället i Hallsberg, där den äldre bebyggelsen finns bevarad.

Berga är i sin helhet en mycket välbevarad representant för de många militärboställen som uppkom under indelningsverkets tid och utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

8c Berga

8c Berga

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 105 02/10F 0B

Koordinater: X 6550890/Y 1463520

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom området. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering, material och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering ingår:

1 Berga 1:4, fd korprals- och sergeantboställe, 2 bostadshus, flygelbyggnad, bod och ekonomilänga

8d Norrby domarringar

Fornlämningsmiljö

Utmed den gamla landsvägen, som följer rullstensåsen mellan Hallsberg och vidare norrut mot Sannahed, ligger fyra ståtliga domarringar.

Historik

Byn Norrby har troligen uppstått genom utflyttning från den närliggande byn Berga. De båda byarna hade ända in på 1600-talet sina ägor i sambruk. Norrby anses längre tillbaka i tiden ha varit en viktig knutpunkt för resvägarna mellan svearnas och göternas bygder. Kanske är det en av anledningarna till att länets mest imponerande samling av domarringar anlades just här, troligen under äldre järnålder.

Domarringar tillhör de fornlämningar som stimulerat mångas fantasi och resulterat i flera olika tolkningar. Under 1600-talet, då vår första fornminnesinventering genomfördes, var den dominerande uppfattningen att dessa ringar anlagts och nyttjats för tingsändamål. Med tiden kom tolkningarna alltmer att beskriva stenringarna som gravar.

Vid utgrävningar har det visat sig att inte alla domarringar innehållit utpräglade gravar, varför vi fortfarande bör hålla dörren öppen för olika teorier och förklaringar. Kanske behöver inte heller flera olika tolkningar utesluta varandra. En domarring kan mycket väl ha fungerat både som grav och tingsplats.

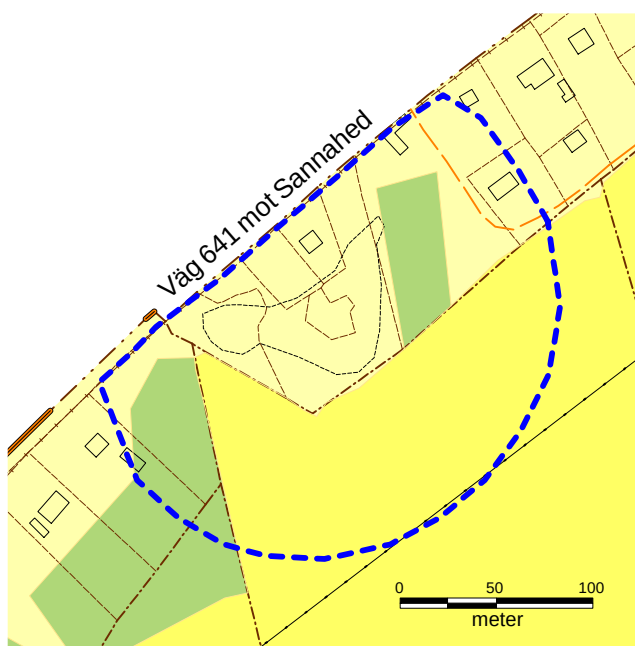
Kulturmiljö

Norrby domarringar ligger på Hallsbergsåsen, i anslutning till villabebyggelsen längs länsväg 641 mot Sannahed. Miljön består bl a av fyra sten-kretsar och anses vara en av Svealands ståtligaste samling domarringar. Två av domarringarna består av åtta stenar vardera, medan de två andra består av nio respektive sju stenar. Deras omkrets är mellan 8 och 18 meter. Förutom de fyra ringarna finns i området 15 resta stenar, troligen rester efter ytterligare domarringar, samt några enstaka resta stenar, som kan vara resta gravmarkeringar.

Den ståtliga samlingen av domarringar ligger karaktäristiskt på en åsrygg utmed en äldre vägsträckning och utgör en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

En av domarringarna vid Norrby

8d Norrby domarringar

8d Norrby domarringar

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 105 02/10F 0c

Koordinater: X 6550830/Y 1462260

Riktlinjer

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att den kulturhistoriskt värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- För att öka miljöns pedagogiska värde bör informations-skylt finnas på platsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

102 Gravfält bestående av domarringar samt resta stenar

9 Hallsbergs tegelbruk

Industrimiljö

Strax norr om Hallsbergs tätort ligger Hallsbergs tegelbruk.

Historik

Ett tegelbruk anlades under slutet av 1870-talet vid Långgatan i Hallsberg, inte långt från järnvägsstationen. Grundaren var en godsägare vid namn Möller. Bruket köptes 1907 in av bröderna Thermænius, vilka omvandlade bruket till aktiebolaget *Hallsberg tegelbruk*.

Anläggningen var en så kallad *Svedalaanläggning* med ringugn. Lertäkt fanns i anslutning till bruket men efter en tid togs en ny lertäkt upp vid Vissberga, från vilken leran fraktades med smalspårig järnväg in till bruket. Teglet torkades i torklador och i torkvåningen ovanpå ugnen. Med järnväg sändes sedan teglet till kunderna ute i landet.

I början av 1950-talet började en ny modern anläggning byggas några kilometer längre norrut, invid lertäkten i Vissberga. Den nya anläggningen togs i drift 1954. Tegelbruken var försett med en oljeeldad sick-sack-ugn, vilken var kompaktare och bränslesnålare än de gamla ringugnarna. 1966

moderniserades anläggningen, bl a ersattes sick-sack-ugnen med en tunnelugn. Till skillnad mot de äldre ugnarna, där eldningszonen flyttades runt, var det i tunnelugnen istället tegelvagnarna som transporterades genom ugnen. Ett nytt skepp byggdes för att inrymma den nya ugnen.

Den moderniserade anläggningen hade kapacitet för tillverkning av upp till 14 miljoner fasadtegel årligen. Under 1970-80-talen byttes en stor del av maskinparken ut och produktionen automatiserades. Automatiska larmfunktioner gjorde att produktionen kunde ske dygnet runt. Det färdigbrända teglet måste dock fortfarande plockas av och sorteras för hand. Från och med 1986 börjar ugnen eldas med spån istället för olja. Spånet var mycket billigare men inte lika effektivt som bränsle. Tidigare hade 24 vagnar kunnat brännas under ett dygn men med spån som bränsle klarades bara hälften. Kammartorken, som tidigare måste värmas med oljeeldad värme för att torka teglet tillräckligt fort, kunde nu i långsammare takt torka med enbart överskottvärme från ugnen.

1969 togs en ny lertäkt upp vid Björka, strax sydväst om Kumla. Under 1900-talets sista decennier bytte bruket ägare ett flertal gånger. Tegel tillverkningen lades i malpåse 1998.

Tillverkningen vid Hallsbergs tegelbruk har bestått av fasadtegel i en huvudsakligen brunröd färgton. Teglet har sålts till hela landet, varav en hel del har gått till norra Sverige. Hallsbergs cen-

trumbebyggelse är i hög grad präglad av det egna brukets tegel.

Vid år 2000 fanns i landet endast fyra tegelbruk som fortfarande var drift, nämligen *Haga*, *Kannik*, *Bätarbo* och *Vittinge* tegelbruk. Tegelbruket *Bohustegel* låg då precis som Hallsbergs tegelbruk i malpåse.

Kulturmiljö

Hallsbergs tegelbruk ligger utmed väg 529, drygt en och en halv kilometer nordväst om Hallsbergs station. Bruket ligger på en höjd av ca 50-55 meter över havet, på mark som under lång tid varit sjöbotten. Omgivningarna är därför rika på post-glaciala leror, dvs de finkorniga sediment och ursvallade material som samlades på botten av den stora sjö som uppstod efter inlandsisens avsmältning.

Hallsbergs tegelbruk består av en ca 180 meter lång anläggning, med en ca 125 meter lång vinkelrät tillbyggnad åt väster. Den äldre delen av anläggningen är uppförd med bärande väggar helt i tegel, med undantag av det södra skeppet, som på utsidan även är försett stöpelare i betong, samt ett eternitpannetäckt sadeltak. Det norra skeppets väggar har en mönstermurning i mörkare tegel. Det senare tillkomna västra skeppet har en betongkonstruktion med tegelväggar samt ett papptäckt lättbetongtak, även det ett sadeltak.

Den äldsta delen av anläggningen är de tre sammanbyggda nord-sydliga skeppen som ligger utmed vägen. Det södra skeppet inrymmer sumpen, där leran förvaras efter den första finfördelningen. Den mittersta delen är delvis återuppbyggd under 1980-talet, sedan en tragisk ex-

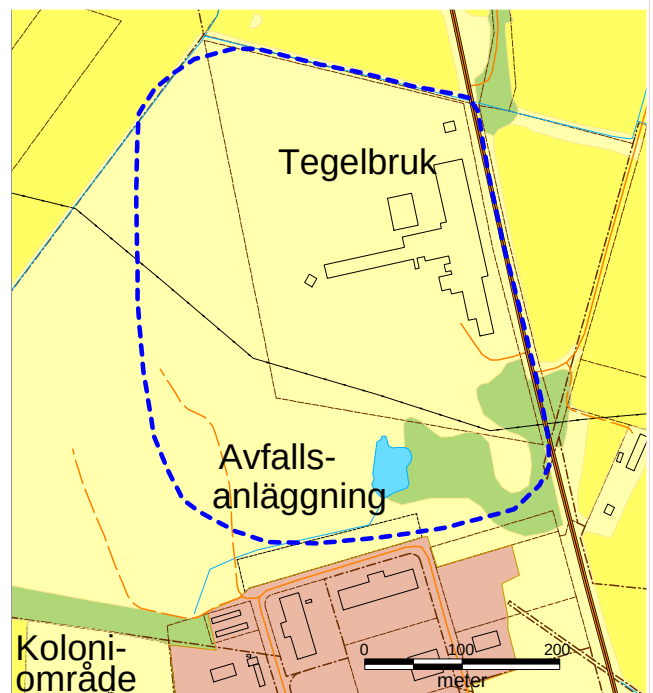
plosion förstörde delar av byggnaden. Denna del inrymmer själva råtegetillverkningen, med diverse maskiner som finfördelar leran, krossar eventuella stenar samt blandar leran med spån för att slutligen med hjälp av press och skärmaskin resultera i råtegelstenar. Utmed mittskeppets östra vägg ligger kammartorken där råteget torkas före bränningen. Det norra skeppet inrymde ursprungligen den gamla sick-sack-ugnen, men sedan tunnelugnen tagits i bruk revs den gamla ut och lokalen användes därefter för avplockning och sortering av det färdigbrända teglet. Den vinkelräta tillbyggnaden åt väster inrymmer den nya tunnelugnen. Ugnsdelen består av två tunnlar, först en förtork och därefter den toppeldade ugnen. Norr om det öst-västra skeppet ligger en stor halvöppen lagerbyggnad i plåt. I övrigt utgörs gården av en stor plan där färdigbränt tegel i olika varianter förvaras på pallar i väntan på leverans.

Väster och söder om tegelbruket finns rester av äldre lertäkter, vilka till stor del är igenfyllda med schaktmassor. Området söder om bruket användes fram till början av 1980-talet som kommunal soptipp.

Hallsbergs tegelbruk representerar de moderna tegelbruk som tillkom i landet under 1900-talets mitt och är idag länets enda bevarade tegelbruk. Hallsbergs tegelbruk utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

Hallsbergs tegelbruk från sydost

9 Hallsbergs tegelbruk

9 Hallsbergs tegelbruk

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 105 010/10F 0b

Koordinater: X 6551130/Y 1459190

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla industrimiljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas.

I möjligaste mån bör byggnadernas exteriör bevaras och ingrepp i byggnadernas stomme undvikas. Eventuell ny bebyggelse ska uppföras med stor hänsyn till den befintliga bebyggelsen vad gäller form och material.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Riksantikvarieämbetets branschinventering *Tegelbruk i Sverige* (Lars Eric Olsson 1987) ingår:
Hallsbergs tegelbruk

10 Blåberga avrättningsplats

Plats med tradition

I tallskogen sydväst om Hallsbergs tätort, på den så kallade Blåbergamon, ligger Kumla härads avrättningsplats.

Historik

I äldre tider då många brott straffades med döden, fanns minst en avrättningsplats i varje härad. Kumla härads avrättningsplats låg längst ut i sydvästra hörnet av häradsallmäningen, nära gränsen till både Hardemo härad och Lerbäcks bergslag. I trakten fanns flera avrättningsplatser. Förutom avrättningsplatsen i Blåberga låg västerut vid *Sumpen*, Grimstens och Hardemo härads gemensamma avrättningsplats. Några hundra meter

norr om Blåberga hade Hardemo härad en tid en egen avrättningsplats och söderut i Åsbro sägs en galgplats har funnits.

Avrättningarna vid Blåberga utfördes av mästermannen, även kallad skarprättaren, från Västernärkes domsaga.

Kolbotten på platsen kan vara en rest efter det bål där de avrättade brändes efter avrättningen. Vägen som passerar söder om avrättningsplatsen kallades nämligen i äldre tider *Bålvägen*. Enligt traditionen högs ett tunnland skog ner i området kring avrättningsplatsen för att få ved till bålet. Vidare sägs att den grop som finns på platsen kan vara en grav efter någon av de på platsen avrättade.

Den sist avrättade vid platsen ska enligt uppgift varit Anna-Lisa Andersdotter från Mörtsjön som anklagades och dömdes för att ha blandat arsenik i lingonmos och förgiftat en man. Hon begärde nåd men fick avslag och avrättades genom halshuggning den 30:e oktober 1858. Enligt sägnen skulle en annan kvinna därefter ha erkänt

Den troliga platsen för Kumla
härads avrättningsplats

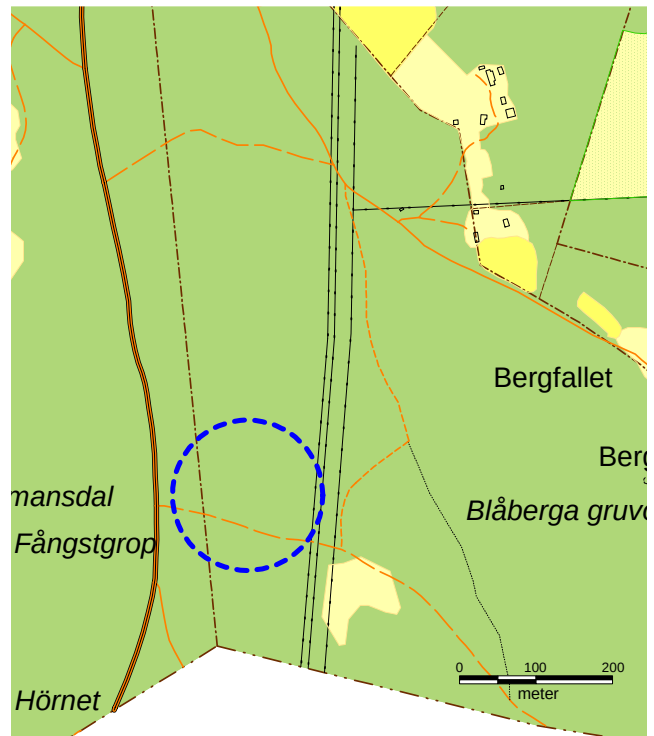
att det var hon och inte den avrättade Anna-Lisa som förgiftat mannen.

Kulturmiljö

Avrättningsplatsen ligger strax norr om den södra infartsvägen från väg 627 till Blåberga.

Området ligger på sandmark och skogen består i huvudsak av medelålders tallskog. En bit norr om vägen finns en kolbotten, ca 12 meter i diameter. Några meter norr om kolbotten finns en grund grop, ca tre meter i diameter. På gropens botten ligger en sten. Strax intill står en träskylt med inskription som berättar om den senaste avrättningen på platsen.

Avrättningsplatsen i Blåberga är en sägenomspunnen plats vars historia berättar om äldre tiders rättssystem och strafftraditioner. Området utgör därför en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

10 Blåberga avrättningsplats

10 Blåberga avrättningsplats

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 095 91/9f 9B

Koordinater: X 6545370/Y 1456250

Riktlinjer

- Avrättningsplatsen och dess närmiljö bör hållas öppen och fri från sly och buskar.
- För att öka miljöns pedagogiska värde bör informations-skylt finnas på platsen.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att den kulturhistoriskt värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Riksantikvarieämbetets fornminnesregister ingår:
21 Avrättningsplats

11 Sörby kvarnar

Kvarnmiljö

Längs ett mindre vattendrag i förkastnings-sluttningen öster om Hallsberg ligger två äldre kvarnar.

Historik

Kvarnrörelse har enligt uppgift bedrivits i Sörby sedan 1700-talet. Den första kvarnen var en liten

skvaltkvarn som låg vid Gårdsjöns utlopp, drygt två kilometer söder om byn Sörby. 1855 flyttades kvarnrörelsen längre ner i sluttningen mot byn. Den nya kvarnen, som uppfördes av Johan Askling, var en hjulkvarn med ett 12 alnar (ca 7 m) brett hjulhus och ett överfallshjul med en diameter av 13 alnar (ca 7,7 m). Hålldammen vid den tidigare kvarnen upprustades för att komplettera dammen invid den nyuppförda kvarnen. Kvarnen var en så kallad *tullkvarn* där de bönder som utnyttjade kvarnen betalade med en del av säden, så kallad *tullmäld*. Mjölaren fick betalt både i form av en årslön samt naturaförmåner som fri bostad samt tolv procent av tullmäliden.

I anslutning till kvarnen anlades lite senare en såg. Till kvarnen hörde även en kvarnbostad. Nuvarande bostadshus uppfördes 1926.

1863 anlades ännu en hjulkvarn en bit längre ner i vattendraget. Kvarnen som även den var en tullkvarn, rymde ett par kvarnstenar, ett grynverk samt en såg. Kvarnen brann ner 1907 men återuppfördes strax efteråt, denna gång med turbin-drift istället för vattenhjul. Då den övre kvarnen bestämde vattenflödet i bäcken tvingades den nedre kvarnen anpassa sig efter den övre kvarnens drift. Kvarnarna drevs bäst under "flodtid", dvs under hösten och våren då större mängder vatten passerade genom bäcken.

Verksamheten vid den övre kvarnen pågick fram till början av 1960-talet, sågen lades ned några år tidigare. Den nedre kvarnen lades ned någon gång under 1930-talet. Den övre kvarnen skänktes 1963 till Hallsbergs kommun.

Kulturmiljö

Invid Kvarnbäcken, i skogsslutningen söder om Hallsbergs kyrkby, ligger de båda Sörbykvarnarna. Området sluttar från en höjd över havet på ca 75 meter i söder, ner mot ca 55 meter i norr. I områdets södra del ligger Sörby övre kvarn. Kvarnbyggnaden i två våningar är uppförd i gjuthus-teknik och är den bäst bevarade av flera liknande kvarnar i länet. Fasaden är putsad i gulvitt, med undantag av hjulhuset som har en faluröd träpanel. Under det tegeltäckta sadeltaket finns resterna av det gamla spåntaket kvar. Söder om kvarnen ligger dammen, från vilken en vattentub fört vattnet ner till vattenhjulet. Rester av vattentuben finns fortfarande kvar i hjulhusets vägg.

Det mesta av kvarnens interiör och maskineri finns fortfarande kvar. Kvarnen har drivit tre

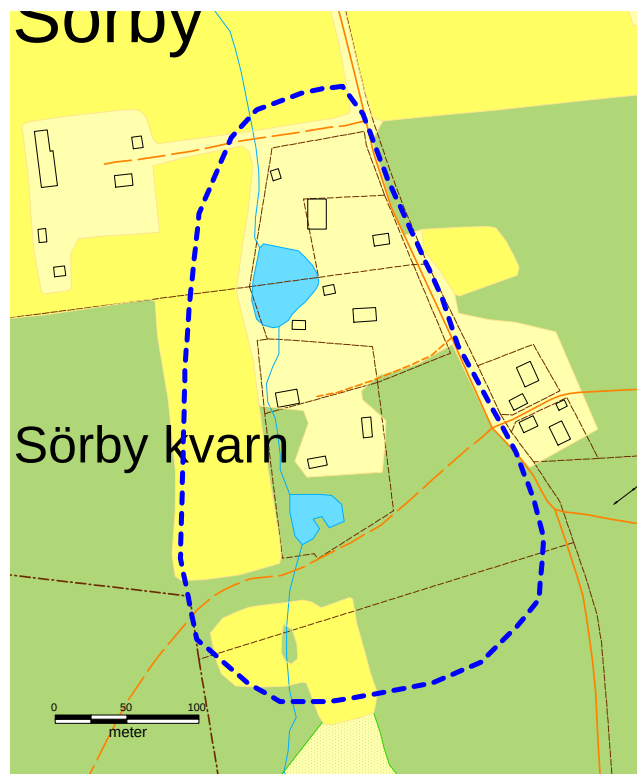
kvarnstenspar, siktar och grynverk men också en såg och en spånhyvel. Den senare finns i utrymmet på byggnadens norra sida. Sågen är borta men den stora remskivan som drev sågen finns fortfarande kvar. Mycket välbevarat är även maskineriet av trä och gjutjärn i kvarnens källarvåning. Kugg-hjulen i gjutjärn kommer från Brevens bruk. Till den övre kvarnen hör även en envånings kvarnbostad i timmer med liggande, faluröd panel. Snarlika kvarnar från ungefär samma tid finns även i Översta och Tomta. Båda dessa är så pass lika kvarnen i Sörby att de mycket väl skulle kunna vara byggda av samma byggmästare.

Norrut, längre ner i slutningen, återfinns ännu en damm samt Sörby nedre kvarn. Av denna kvarn finns i stort sett bara byggnaden kvar. Denna är uppförd i två våningar och har en faluröd träpanel med tätspröjsade fönster i vitt. Två järnbalkar i rännen visar var turbinen varit placerad. Intill ligger två bostadshus från 1800-talets senare del, båda i en och en halv våning med faluröda träpanelfasader.

Sörby övre kvarn är länets bäst bevarade vattenkvarnen av denna typ och bildar tillsammans med Sörby nedre kvarn en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Sörby övre kvarn från väster

11 Sörby kvarnar

11 Sörby kvarnar

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 095 92/9F 9c

Koordinater: X 6549320/Y 1463800

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Ny bebyggelse förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör undvikas i området. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.

- Miljön kring kvarnarna ska hållas öppna. Bäckfåran och dammarna underhållas och bevaras.

- För att ge miljön ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskylt finnas på platsen.

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

60 Sörby 2 bostadshus, vattenkvarn, bod och ekonomilänga

62 Sörby 2:16 Sörby kvarn

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

73 Bebyggelselämning, den gamla skvaltkvarnen med tillhörande kvarnbostad

12 Samsala

Bymiljö

Strax sydost om Hallsberg ligger den utskiftade byn Samsala.

Historik

Samsala är en av socknens mycket tidiga byar, troligen en förhistorisk avsöndring från den äldre byn Berga. Redan 1357 finns uppgifter om att 1 $\frac{3}{4}$ markland skattlades i Samsala. I de äldsta bevarade jordeböckerna nämns Samsala 1554 och bestod då av två gårdar.

Men byn är troligen äldre än så. Utifrån själva namnet Samsala kan vi gissa oss till en del av byns äldre historia. Vid tiden för äldre järnålder, då Berga troligen var bygdens centrum, var den till stor del sank marken kring nuvarande Samsala Bergabornas samägda ängsmark med *salar*, dvs slåtterbodar eller ängslador. Större delen av de sank ler- och dymarkerna kunde först i sen tid, efter diverse torrläggningståtgärder, nyttjas till odling. Odlingspår av ålderdomlig karaktär finns i de lite högre belägna skogsmarkerna söder om byn.

Enligt Torings karta från 1688 bestod byn Samsala vid denna tid av fyra hemman. Av dessa var två skattehemman, ett frälsehemman och ett kronohemman. Lite längre fram utgjordes byn av fem gårdar: *Östergården*, *Mellangården*, *Västergården*,

En av gårdarna som återfinns på Samsala gamla bytomt

Nästvästergården och Backagården. Byn låg fram till laga skiftet, med undantag av Backagården, samlad i en lång rad längs bygatan, som sträckte sig från öster till väster. Gårdarna med alla sina hus var tätt hopbyggda och mellan gårdstomterna löpte gärdesgårdar. Backagården låg då som nu på en mindre höjd strax söder om byn. Gårdsnamnet antyder att gården troligen under hela sin historia legat på denna "backhöjd".

Marken var i äldre tider uppsplittrad i små ägo-lotter, då varje gård hade varsin liten remsa i alla byns åker- och ängsgården. Genom storskifte åren 1768 och 1820 blev byns ägor något bättre fördelade. Men det var först i och med laga skifte under åren 1850-58, som varje hemmansägare fick en egen avskild ägoareal i anslutning till den egna gården. För att detta skulle vara möjligt flyttades alla gårdsdelar utom tre ut från byn.

I Samsala har smide bedrivits åtminstone sedan 1500-talet. En framträdande roll hade vapen-smidet, där pipsmidet dominerade under 1600-talet. En del av smidet skedde i samarbete med Örebro gevärsfaktori. Längre fram i tiden inriktades smidet på andra produkter. Under 1900-talet lades smedjorna ned, den senaste 1937. Under 1980-talet återupptogs en viss verksamhet i den gamla bysmedjan och hammarslagen klingar idag åter över bygden.

I byn har i äldre tider även kalk framställts. En åkerteg sydost om den gamla bytomten kallades i äldre tider *Kalkugnsbacken*. I marken kring denna plats hittas än i dag kalkstensrester. I Samsala har det även funnits en kvarn, 1695 skattlades en skvaltkvarn tillhörande byns frälsegård.

Till byn hörde kring 1860-talet ett tiotal torp och backstugor, varav två soldattorp. Soldaterna i Samsala fick bl a namnet *Samsing*. Ett medeltida torp, *Roo*, finns med på kartorna fram till 1800-talet. Torpet låg öde redan under 1600-talet och dess marker brukades gemensamt av byn.

I skogsmarken, ca 1,5 kilometer söder om byn, hittades tidigt malmfyndigheter. Gruvdriften vid Samsala gruvor har pågått i flera omgångar. Det sista brytningsförsöket gjordes 1874.

Kulturmiljö

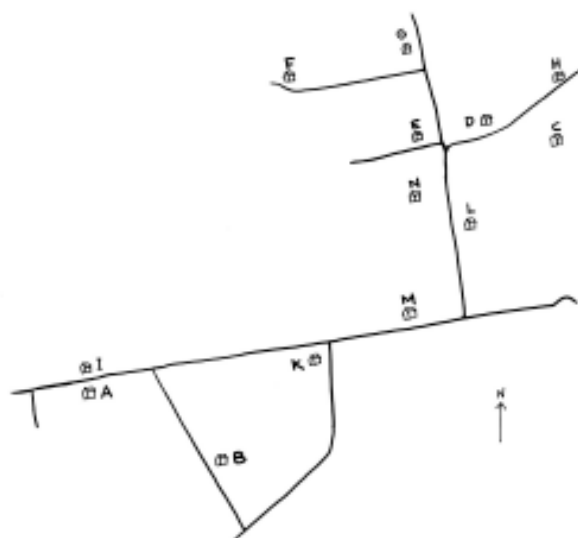
Alldeles nedanför skogssluttningen, ca 1,5 kilometer sydväst om Hallsbergs kyrkby, ligger byn Samsala. Området ligger i en svag sluttning, på en höjd mellan ca 50 till 60 meter över havet.

Gårdstomterna ligger som öar i det annars i stort sett helt öppna landskapet. Samsala gamla bytomt ligger på en mindre åsrygg i områdets mitt. Kvar på bytomten finns idag endast två av de ursprungliga gårdarna (en Västergård och en Östergård). Utspridda runt omkring byn ligger de genom laga skiftet utflyttade gårdarna. Förutom de två kvarvarande gårdarna på den gamla bytomten finns även en av Backagårdarna kvar på sin ursprungliga plats söder om bytomten. I områdets södra del ligger den gamla bysmedjan.

Bebyggelsen bär spår av många tider och är därför ganska varierad, både vad gäller färg, form och material. Det äldsta bostadshuset finns kvar på den gamla bytomten, en parstuga i två våningar, ursprungligen från 1756 men senare påbyggd med en våning. På flera av de utflyttade

Samsala by före skiftet

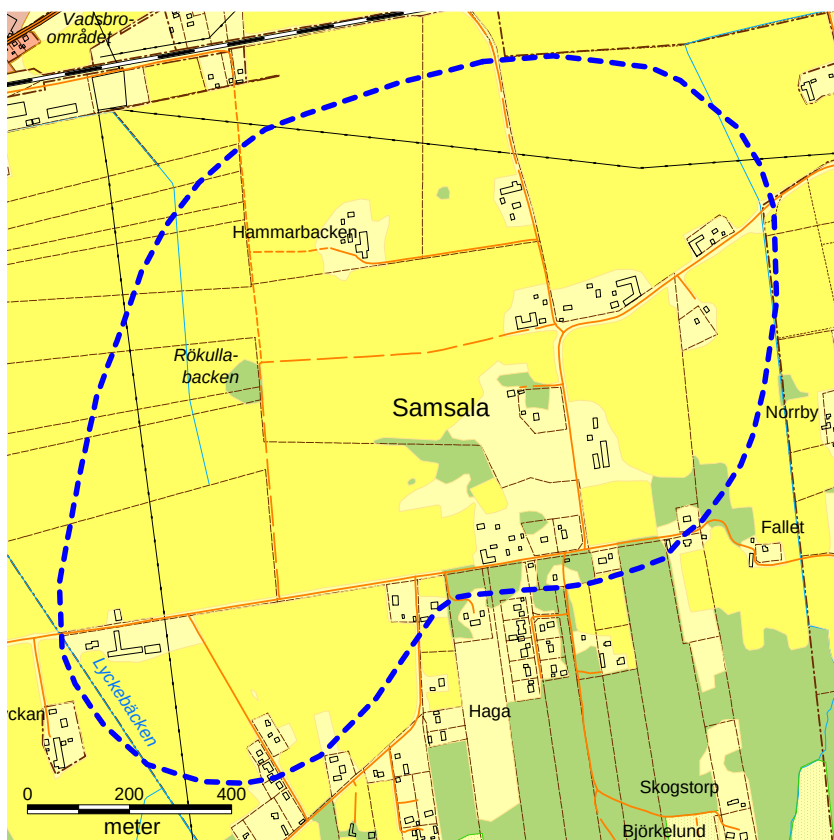
Samsala by efter skiftet

gårdarna består manbyggnaden av en enkelstuga i två våningar, en så kallad *Närkestuga*, ibland vid sidan om ett modernare bostadshus. Dessa enkelstugor har alla tillkommit under 1800-talets andra hälft men kan bestå av äldre stommar från den gamla bebyggelsen på bytomten. De äldre byggnaderna är i två våningar med faluröda, gula eller vita träfasader. Under 1900-talet har flera nya bostadshus tillkommit, företrädesvis envåningsbyggnader med varierande färg och fasadmaterial. Byns närhet till tätorten Hallsberg gör sig påmind i de yngre villornas formspråk samt den villabebyggelse som under 1900-talets senare del tillkommit i områdets södra del.

Från den gamla bytomten svänger den gamla byvägen av ner förbi Backagården och vidare mot

sydväst. Vägen har inte varit i bruk sedan byn skiftades på 1850-talet, men kan fortfarande bitvis skönjas. Sydväst om Backagården finns en vacker, delvis betad, blandlövhage med långvarig hävd och ståtliga stengärdesgårdar. I området finns även ett antal röjningsrösen. På den gamla bytomten vittnar slaggrester om den järnhantering som i äldre tider pågått i anknytning till byns smedjor.

Samsala är ett typiskt och mycket väldokumenterat exempel på hur laga skiftet omvandlade landsbygdens byar under 1800-talet och får därför anses vara av högt kulturhistoriskt värde.

12 Samsala

12 Samsala

Socken/Församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 095 92/9F 9c

Koordinater: X 6549520/Y 1462300

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer,

öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Ytterligare nyetablering av bebyggelse bör undvikas i området, med undantag av kompletteringsbyggnader till den befintliga

bebyggelsen. Vid ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

50 Samsala S:2, Samsala bysmedja, f d smedbostad

52 Samsala 11:1, bostadshus, bod, ekonomilänga och ett modernt bostadshus

53 Samsala 4:32 (tidigare Samsala 7:4), bostadshus, bostadsflygel, bod och ekonomilänga

54 Samsala 4:32 (tidigare Samsala 7:3) bostadshus, bod, och ekonomilänga

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:34 Samsala, blandlövhage

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

40 Plats för guldfynd

154 Slaggförekomst samt Samsala gamla bytomt

13 Skåle

Fornlämningsmiljö, Gruvmiljö, Naturreservat, Odlingslandskap

Vid Tisarens östra spets finns ett säreget natur- och kulturlandskap, med lämningar efter bl a gruvverksamhet och en fornborg.

Historik

Skåle är den enda platsen i kommunen där man säkert vet att bergsbruk har bedrivits ända sedan medeltiden. En hytta har funnits på platsen, *Skålehyttan* (*Skordohytto* enligt uppgift 1507). Kanske var denna hytta en föregångare till Skogaholms bruk. Hyttan vid Skåle finns dock inte med på 1600-talets kartmaterial utan lades sannolikt ned redan på 1500-talet.

Skålegruvorna omnämns i skrift 1507 och på 1696 års karta finns en järngruva inritad. Gruvan tillhörde Skogaholms bruk och malmen togs till masugnen i Östra Å. Nya gruvhål upptogs i Skåle under 1700-talet. Under denna tid övergavs sannolikt den äldre och bränsleslukande tillmakningsmetoden, där stora eldar tändes på brytningsplatsen för får berget att spricka sönder, och ersattes istället av sprängningar med krut. Gruvdriften vid Skåle pågick fram till en bit in på 1800-talet.

Skåle har sannolikt varit bebott sedan medeltiden, då malmbrytningen började. I sänkan nedanför Skåleklint har ett småskaligt jordbruk bedrivits. En gård i Skåle (*Skårte*) upptas i jordeboken år 1554. På 1800-talets kartor finns även ett torp, *Skålestugan*. Jordbruket vid Skåle gård pågick fram till 1960-talet.

1979 bildades naturreservatet Skåle med syftet att bevara områdets naturvärden och odlingslandskap, samt öka områdets tillgänglighet för allmänheten.

Odlingslandskapet vid Skåle

Namnet *Skåle* är besläktat med *skära* och motsvarar fornsvenskans *skåra*. Namnet syftar sannolikt på den tvärhög, skarpskurna branten vid Skåleklint.

Kulturmiljö

Skåle är ett utpräglat förkastnings- och spricklandskap. Förkastningsbranten som bildar Tisarens sydliga strand, blir vid Skåle en mötesplats för sprickbildningar i flera riktningar. Vid själva mötespunkten har en sänka bildats. Kring sänkan reser sig väldiga bergshöjder. *Skåleklint* i nordost är det högsta berget, ca 195 meter över havet. I berget finns inslag av järnmalm. *Jättaberget* i sydväst ligger på en höjd av ca 165 meter över havet.

I sänkan nedanför bergen ligger Skåle gård med sitt småskaliga odlingslandskap. Genom sänkan skär ett grunt ravinsystem med bäckar. Gården, som ligger invid en damm, består av ett rödfärgat boningshus, en timrad bod samt en ekonomilänga. Nordväst om gården sträcker åkermarkerna ut sig i sänkan. En del av de gamla åkrarna hålls idag öppna genom slåtter och bete. Runt Skåledammen syns små plåtåar som tidigare brukats som små åkerlappar. I kanten av bergssluttningen ligger en beteshage med enar och glest stående björkar.

Ca 500 meter nordväst om Skåle gård, återfinns platsen för den nu försvunna Skålestugan. Endast en glänta med fruktträd, oxlar och körsbärssnår berättar om dess forna existens.

Upp på berget Skåleklint finns talrika gruvhål och i sluttningarna ner mot gården finns stora varphögar. Sydost om Skåledammen ligger platsen för Skåle hytta. Kvar på platsen finns bara en slaggvarp. I området finns också spår efter kolframställning i form av kolbottnar och grunder till kolarkojor.

På Jättaberget, i områdets västra del, ligger resterna av en fornborg, troligen uppförd någon gång under yngre järnålder. I själva borgen finns idag en timrad jaktstuga från 1931, uppförd av en godsägare i Skyllberg.

Skåle är ett mångsidigt område med höga geologiska, natur- och kulturhistoriska värden, samt ett stort intresse för friluftslivet. Det säregna naturlandskapet i kombination med områdets historia och fysiska spår från både bergshantering och ett småskaligt jordbruk, ger området ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

13 Skåle

Socken/Församling: Hallsberg
Ekonomiskt kartblad: 095 83/9F 8d
Koordinater: X 6542067/Y 1466052

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättad skötselplan.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen skall utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Någon ny bebyggelse bör i princip inte tillåtas i området. Undantag utgör eventuellt för friluftslivets eller jordbrukets drift nödvändig bebyggelse som dock måste uppföras med stor hänsyn till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap. lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen

efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
56 Hamra 2:2, jaktstuga

Sänkan och det norra barrskogsbevuxna urbergsblocket i Skåle är skyddat som *Naturreservat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822).

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

- 24 gruvområde
- 30 fornborg
- 31 slaggvarp, gamla hyttplatsen
- 32 gruvområde, *Skålegruvorna*
- 33 gruvområde
- 34 gruvhål
- 35 gruvhål
- 36 gruvhål
- 37 grotta (naturbildning), *Jätteporten*
- 38 gruvhål

14 Tunbohässle-Lövön

Historik

Tunbohässle har varit bebott och brukat åtminstone sedan 1610, då det för första gången nämns i jordeböckerna. Hemmanet Tunbohässle sträckte sig från Tisaretorp i öster, till gränsen mot Lerbäck i väster. Vid laga skiftet 1835 fanns tre gårdar i Tunbohässle. Byns jord verkar dock inte ha gett mer än vad som nödtorftigt krävdes för brukarnas överlevnad.

Vid sekelskiftet 1900 fick marken plötsligt ett nytt värde på grund av dess läge vid Tisaren och tomter började styckas av längs stranden. Vid denna tid byggdes också en väg ut mot Tunbohässle och Tisaren. Tidigare hade man bara kunnat köra ut till Tisaren under vintertid, då Sky-mossen var frusen.

14a Tunbohässle

Rekreativ miljö

Utmed Tisarens norra strand ligger ett flertal sommarvillor uppförda av högreståndsfamiljer från Hallsberg under 1900-talets första årtionden.

Historik

Från den äldsta gården i Tunbohässle, vid nuvarande parkering, och norrut längs stranden byggde ett flertal högreståndsfamiljer från Hallsberg sina sommarvillor under 1900-talets första årtionden. Hit flyttade man sedan ut tidigt på sommaren, med sitt bohag, familj och tjänstefolk, för att rekreativ sig under sommarmånaderna. Här spenderade bl a Samzelius, handlare Ohlsson och landsfiskal Ignell med familjer sina somrar under början av 1900-talet.

Björkudden, en typisk sommarvilla vid Tunbohässle, byggd 1916

Av den äldsta gården i Tunbohässle finns fortfarande bostadshuset kvar från 1700-talets mitt. Jordbruket vid denna gård pågick, dock i allt mindre skala, fram till ca 1940. Strax därefter styckades successivt även marken på höjden ovanför stranden av och bebyggdes med sommarstugor. De som byggde sommarstugor här var ofta hallsbergare ur lägre samhällsklasser än de som tidigare byggt längs stranden. Trots att de båda områdena låg nära varandra umgicks sällan sommargästerna i det norra området med den så kallade "noblessen" vid sjön. Ett tillfälle var dock vid midsommar, då alla i området firade tillsammans på ängen mitt emot nuvarande parkering.

Kulturmiljö

Tunbohässle ligger i skogsbygden söder om Hallsbergs tätort. Tisaren är i norr mycket grund och stränderna stenrika. Stranden vid Tunbohässle ligger på en nivå av ca 105 meter över havet.

Längs med stranden, från Tisaretorpsviken fram till Tunboviken, ligger ett tiotal sommarvillor. Den västligaste byggnaden (Tunbohässle 1:178), samt byggnaden vid vägkröken ner mot udden (Tunbohässle 1:196), var under 1800-talet två av Tunbohässles tre jordbruksenheter. Idag fungerar de som fritidshus. De tidiga sommarvillorna präglas av det tidiga 1900-talets nationalromantiska arkitekturströmningar. Byggnaderna är rödfärgade med vita knutar och har oftast småspröjsade fönster. Runt villorna finns stora, gröna naturtomter.

Som helhet utgör området ett relativt välbevarat exempel på högre ståndsfamiljernas sommarvillor kring sekelskiftet 1900 och får därför anses utgöra en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

14a Tunbohässle

Socken/Församling: Hallsberg
Ekonomiskt kartblad: 095 82/9F 8c
Koordinater: X 6543790/Y 1460850

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad skall utföras varsamt

och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Tomterna bör bevaras i ursprunglig storlek.

14 a Tunbohässle och 14 b Lövön - Småholmarna

14b Lövön - Småholmarna

Rekreationsmiljö

Utmed Tisarens långgrunda strand i norr, finns en skärgårdsdel med ett flertal större och mindre öar, många bebyggda med sommarhus.

Historik

Även öarna utmed Tisarens norra strand har i hög utsträckning bebyggts med sommarstugor. Familjen Thermenius köpte in två öar i slutet av 1800-talet. Den ena hette *Hägerön*, men döptes senare om till *Lövön*, och den andra *Vatikanen*.

På Lövön byggdes 1897 en liten sommarstuga med ett rum och kök. Fyra år senare stod en lite större villa färdig. Badhus byggdes på ön, både åt herrarna och damerna. Dess fanns på Lövön för damerna, medan herrarna fick ro över till Vatikanen. För att fylla ut marken på Lövön fraktades jord ut med båt. Bl a anlades därefter en tennisbana. Nordväst om Lövön ligger tre småöar, *Småholmarna*, dit små stugor från Sannahed flyttades för att användas som sommarstugor.

Kulturmiljö

Längs Tisarens norra strand finns ett flertal öar och holmar, varav några är bebyggda med som-

marstugor. På Lövön finns både det gamla och det ”nya” sommarhuset kvar. Av den senare byggnaden från 1901 återstår idag lite drygt hälften. Någon gång under 1900-talets första hälft kortades byggnaden ner genom att den sydöstra delen revs. På öns sydvästra udde står det gamla herrbadhuset kvar. Nordost om Lövön ligger de tre Småholmarna. Insprängda bland klipporna på dessa öar ligger små röda stugor.

Liksom sommarvillorna längs stranden utgör denna miljö ett relativt välbevarat exempel på den fritidsbebyggelse som uppfördes vid Tisaren under 1900-talets början och får därför anses utgöra en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

En av Småholmarna med stugor flyttade från Sannahed

15 Kortorp

Odlingslandskap

Som öar i det stora skogsområdet öster om Tisaren ligger det ålderdomliga odlingslandskapet kring gården Stora Kortorp och de nu rivna torpen Stabbetorp och Berget.

Historik

Hur länge människor bott och brukat marken kring Kortorp vet vi inte. Förekomsten av både hasselsnok och större vattensalamander i det an-

14b Lövön - Småholmarna

Socken/Församling: Hallsberg
Ekonomiskt kartblad: 095 82/9F 8c
Koordinater: X 6543370/Y 1460320

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön ska underhåll och eventuell ombyggnad utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas på öarna. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

nars barrskogsdominerade området kan tyda på att området hållits öppet ända sedan klimatet blev kyligare, dvs i början av järnåldern. I samband med att vägen kantskars 1969 hittades en bit av en spetshacka i grönsten strax söder om gården Stora Kortorp. Närmaste fornlämningslokal är Norra Ässböle i söder, med en treuddsgrav från järnåldern samt ruinen efter en hytta. I trakten finns dessutom ett flertal lämningar efter gruvor.

Gården Kortorp (*Kornatorp*) återfinns i skrifter från 1539 och Stabbetorp (*Stabbatorp*) från 1553. Torp-namnen tyder på att detta kan ha varit utflyttade gårdar, anlagda under 1500-talets början eller som tidigast under tidig medeltid. På Torings karta från 1688 återfinns vi de båda gårdarna Kortorp och Stabbetorp. Knappt två hundra år

senare, på 1869 års häradskarta, finner vi även de tre jordtorpen *Lilla Kortorp*, *Jonstorp* och *Berget*.

Sin viktigaste utkomst fick sannolikt dessa torp från att utföra diverse sysslor och dagsverken för Skogaholms bruk. När verksamheten vid bruket minskade, blev det allt svårare för de mindre torpen att klara sig enbart på det egna jordbruket. Jonstorp, Stabbetorp och Berget lades ner under årtiondena kring 1950. De flesta byggnaderna revs relativt omgående. Bostadshuset vid Berget ska dock enligt uppgift ha flyttats till Stockholm.

En kvarn har troligen funnits i området. En av kvarnstenarna återfinns idag i ett röse strax nordost om Berget. Enligt uppgift har det även funnits ett bränneri en bit öster om Stabbetorp. Den nuvarande vägen, som löper genom Kortorp i nord-sydlig riktning, fick en något förändrad sträckning under 1940-talet.

Kulturmiljö

Området kring Kortorp präglas av ett småskaligt och ålderdomligt odlingslandskap. Som öar i det stora havet av barrskog ligger gamla åkrar omväxlande med välbevarade betesmarker. Kortorp med

kringliggande odlingslandskap ligger ca 150 m över havet, områdets högsta punkt finns vid Berget, ca 165 m över havet. Området ligger således över högsta kustlinjen, vilket innebär att marken här aldrig blivit utsatt för någon ursvallning. Att marken är stenig betyder inte som på många andra håll att jorden är mager.

Genom området löper från öster till väster en diabasgång, som här och var går i dagen. Diabasen är en relativt näringsrik bergart, vilket har gett området en god odlingsjord och en rik flora. I området löper två bäckar samman och därefter vidare ner mot Ängsjön. Området kring bäckarna är på 1869 års karta markerat som ängsmark. En stor del av bäckravinen utgörs idag av betesmark.

Odlingslandskapet består av åkrar och betesmarker kring gården Stora Kortorp samt bevarade åker och betesmarker kring de nu rivna gårdarna Stabbetorp och Berget. De gamla åkrarna i området hålls idag öppna genom slåtter och bete. En stor del av det tidigare öppna ängs- och hagmarkslandskapet är idag igenväxt eller planterat med gran. Kring gården Stora Kortorp finns fortfarande flera välbevarade betesmarker. En bit hag-

Fägata vid Stabbetorp

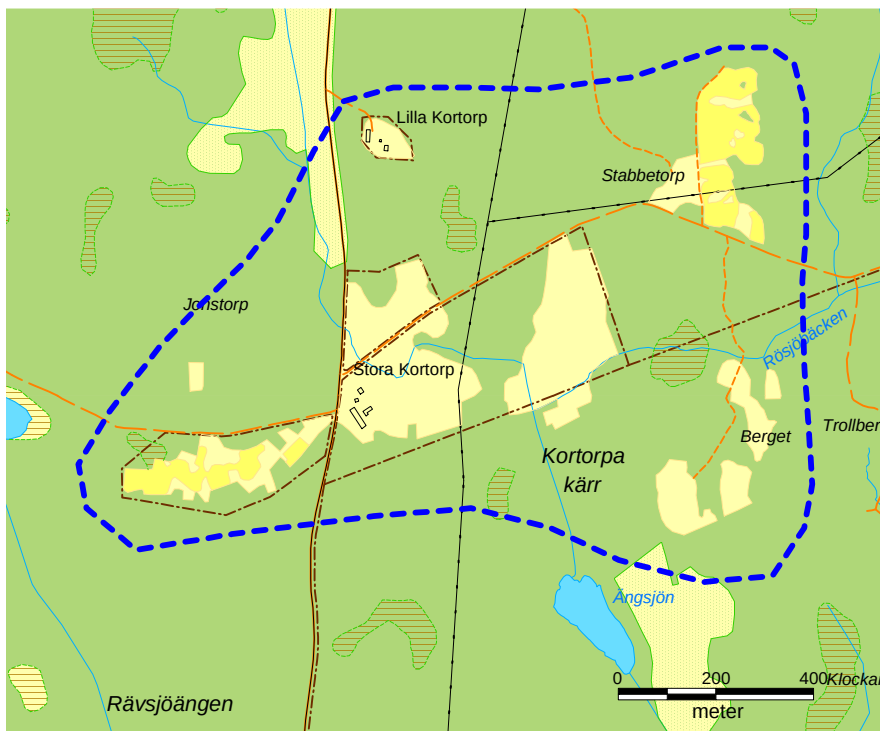
mark har nyligen återställts norr om gården. Flera av de välbevarade flikiga åkrarna i området har terrasserade, ibland stensatta, kanter. De många rösen och stentipparna längs åkrarnas kanter vittnar om markens stenrika jord. Vid Stabbetorp leder en ståtlig och välbevarad fägata från den gamla gårdstomten genom åkern ut till skogen. Vid Berget, som ligger i Svennevads socken, hävdas fortfarande de vackra sluttningarna kring den gamla gårdstomten.

Vid Jonstorp vittnar endast husgrunder, odlingsrösen och de gamla åkrarnas terrasskanter i granskogen om torpets forna existens.

Här och var kring gårdarna växer ståtliga vildaplar. I skogsmarken runt gårdarna hittar man här och var stenröjda ytor, gamla åkrar, med övermossade odlingsrösen. Spår efter äldre tiders

jordbruk finns bl a på en höjd strax norr om gården Stora Kortorp. De små handplockade röjningsrösen, med små åkerlappar mellan, berättar om en tid då jordbruket bedrevs med en enkel hacka. I hela området finns, förutom alla odlings-spår, rester av flera husgrunder, gropar som troligen är gamla rotfruktsstukor, tjärdalar, en lingrop m m.

Det ålderdomliga och välbevarade odlingslandskapet kring Kortorp är en av skogsbygdens få bevarade öppna odlingslandskap och representerar med sina många kulturspår flera olika tiders markutnyttjande. Området utgör en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt intresse.

15 Kortorp

15 Kortorp

Socken/Församling: Hallsberg, Svennevad
 Ekonomiskt kartblad: 095 73, 095 83/9F 7d, 9F 8d
 Koordinater: X 6540210/Y 1468810

Riktlinjer

- Kulturmiljöns högsta värden ligger i odlingslandskapet. För att dessa värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som ore-gelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i, och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår: 61:57 Stora Kortorp

I Naturvårdsverkets nationella bevarandeplan för odlingslandskapet, *Sveriges finaste odlingslandskap* (1997) ingår: Stora Kortorp

16 Norra Ässböle

Odlingslandskap, Fornlämningsmiljö

I socknens sydligaste spets ligger ett mindre odlingslandskap av ålderdomlig karaktär. Strax intill återfinns ruinen efter Ässböle masugn samt en förhistorisk grav.

Historik

När människor först slog sig ner för att bo och bruka jorden vid Ässböle vet vi inte. Den treudd som återfinns i anslutning till dagens odlingsmark gör för troligt att det fanns någon form av bosättning här redan under yngre järnålder. Kanske har platsen varit bebodd ända sedan tiden då treudden blev till, alternativt lämnats öde och åter

koloniserats någon gång under 1500-1600-talen. Helt säkert är ändå att Norra Ässböle existerar år 1688, då redovisas nämligen gården på Torings härads-karta. På härads-kartan från 1864-69 finns dessutom torpet *Ängfallet* och backstugan *Grindstugan* inritade sydväst om gården, samt torpet *Högalund* i sydost. De två första försvann någon gång under 1800-talets slut eller 1900-talets början, medan tomten vid Högalund fortfarande är bebyggd. Högalunds gamla bostadshus är sedan länge borta men ersattes under 1970-talet av en nybyggt fritidshus. Vid Norra Ässböle ersattes det äldre bostadshuset av ett nytt 1952.

Norra Ässböle var troligen en av de många torp och gårdar som med tiden kom att ingå i Skogaholms bruks stora markegendom. Gårdens brukare var i då skyldiga att utföra dagsverken, kolning, körslor m m som betalning för nyttjanderätt till gård och mark.

*Odlingslandskapet
vid Norra Ässböle.*

Under en kort period pågick även järnhantering i Ässböle. En bit uppströms i Brostugubäcken, på det som då var allmänning, anlade nämligen Haddebo bruk 1695 en egen masugn. Allmänningen i fråga markeras på 1864-69 års karta som *Skogaholms allmänning*. Kolveden hämtades från Hallsbergs allmänningsskog. Masugnen drevs en bit in på 1700-talet. 1717 uppges den vara nedlagd på grund av malm- och skogsbrist.

Kulturmiljö

I det höglänta skogsområdet sydöst om Tisaren, intill gränspunkten för de tre socknarna/församlingarna Hallsberg, Svennevad och Lerbäck, ligger gården Norra Ässböle. Miljön utgörs av ett kuiperat, småskaligt odlingslandskap, som sträcker sig utmed den söderriktande Brostugubäckens dalgång. Genom området sträcker sig även Skogaholmsvägen, väg 612, i sydväst-nordostlig riktning. Höjdnivån i området varierar mellan ca 125 meter över havet i bäckravinens lägre delar till ca 140 meter över havet i sluttningarnas övre delar. Bäckravinens sluttningar utgörs till stor del av finare sand, vilket gjort platsen mer gynnsam för odling än omgivande moränmarker.

Odlingsmarken präglas huvudsakligen av 1800-talets jordbruk. Huvuddelen av de åkrar som var uppodlade på 1864-69 års karta är fortfarande uppodlade eller hålls öppna genom slätter och bete. Åkrarna är till största delen rensade från odlingssten men en del finns fortfarande kvar i form av rösen och stenmurar i områdets östra delar, bl a på mark som sannolikt tidigare varit åker. Några av områdets mindre åkrar har övergivits medan åkermarken kring torpet Högalund utökats. Dagens åkrar har i stort sett samma oregelbundna former som det sena 1800-talets åkrar.

Den ängsmark som på 1864-69 års karta finns inritad utmed Brostugubäckens stränder, har idag uppodlats eller övergått till betes- eller skogsmark. Norr och öster om gården betas några holmar med öppen hagmarkskaraktär.

Dagens bebyggelse består av gården Norra Ässböle, med ett rödfärgat bostadshus i en våning med tillhörande äldre uthus och ekonomilänga. På Högalunds gamla tomt ligger ett sentida fritidshus i en våning samt några mindre uthus. Av Ängfallet och Grindstugan finns idag bara husgrunder och källarresten kvar.

På en avsats i branten ner mot Brostugubäcken, ca 400 meter sydväst om gården Norra Ässböle, återfinns en förhistorisk grav i form av en treudd. Graven består av stenar som lagts i en triangelformad kedja, vars sidor är ca 10 meter långa och insvängda och fylld med ytterligare stenar.

Ett flertal kolbottnar i skogen öster om gården vittnar om traktens tradition av järnhantering. Kolning var nämligen en av de vanliga bisysslor traktens torpare och bönder utförde vid sidan om det egna jordbruket. Invid Brostugubäcken, ungefär en kilometer nordväst om bebyggelsen vid Norra Ässböle, återfinns ruinen efter Ässböle masugn. Lämningen utgörs förutom av själva masugnsruinen, en kulle på drygt 13 meter i diameter, av en husgrund, troligen rest efter ett kolhus, en slaggvarp samt en dammbyggnad.

Det småskaliga odlingslandskapet kring Norra Ässböle vittnar om skilda tiders markanvändning och utgör en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

16 Norra Ässböle

Socken/församling: Hallsberg

Ekonomiskt kartblad: 095 73/9F 7d

Koordinater: X 6537750/Y 1468160

Riktlinjer

- Kulturmiljöns högsta värden ligger i odlingslandskapet. För att dessa värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

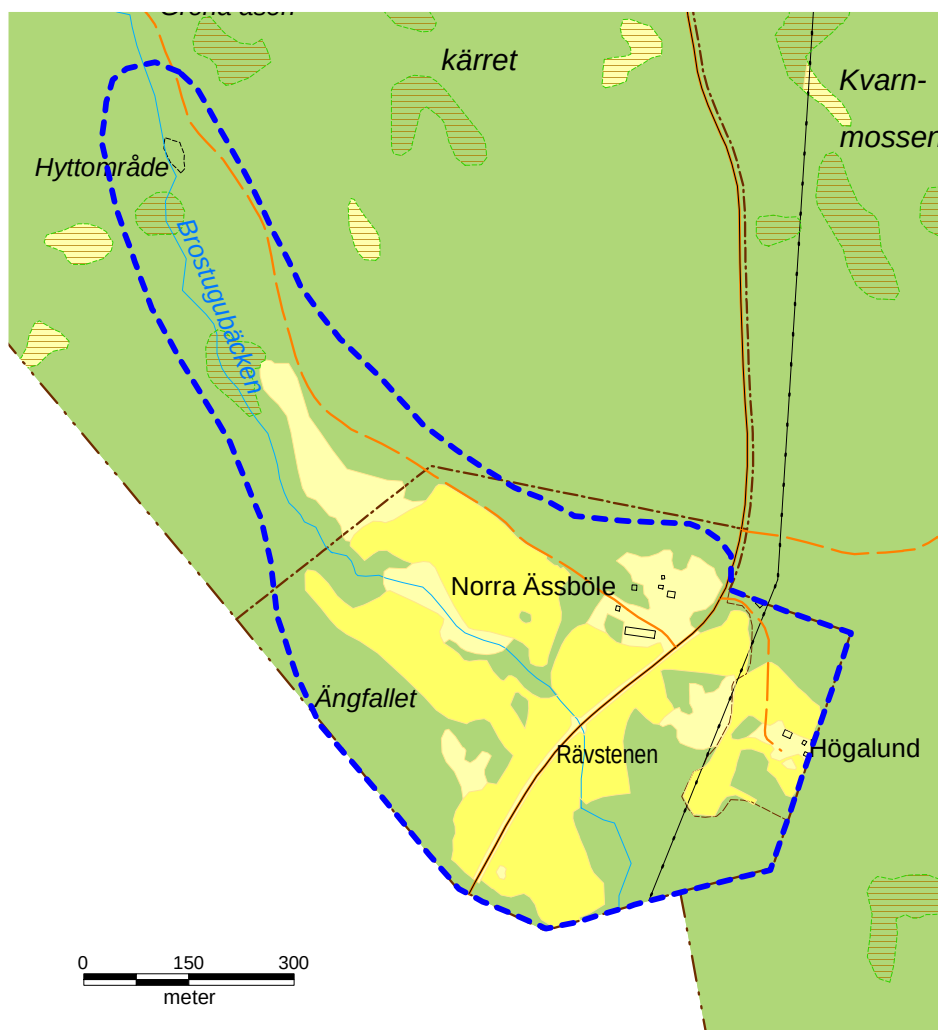
- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika ska-

dor på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
61:58 Norra Ässböle

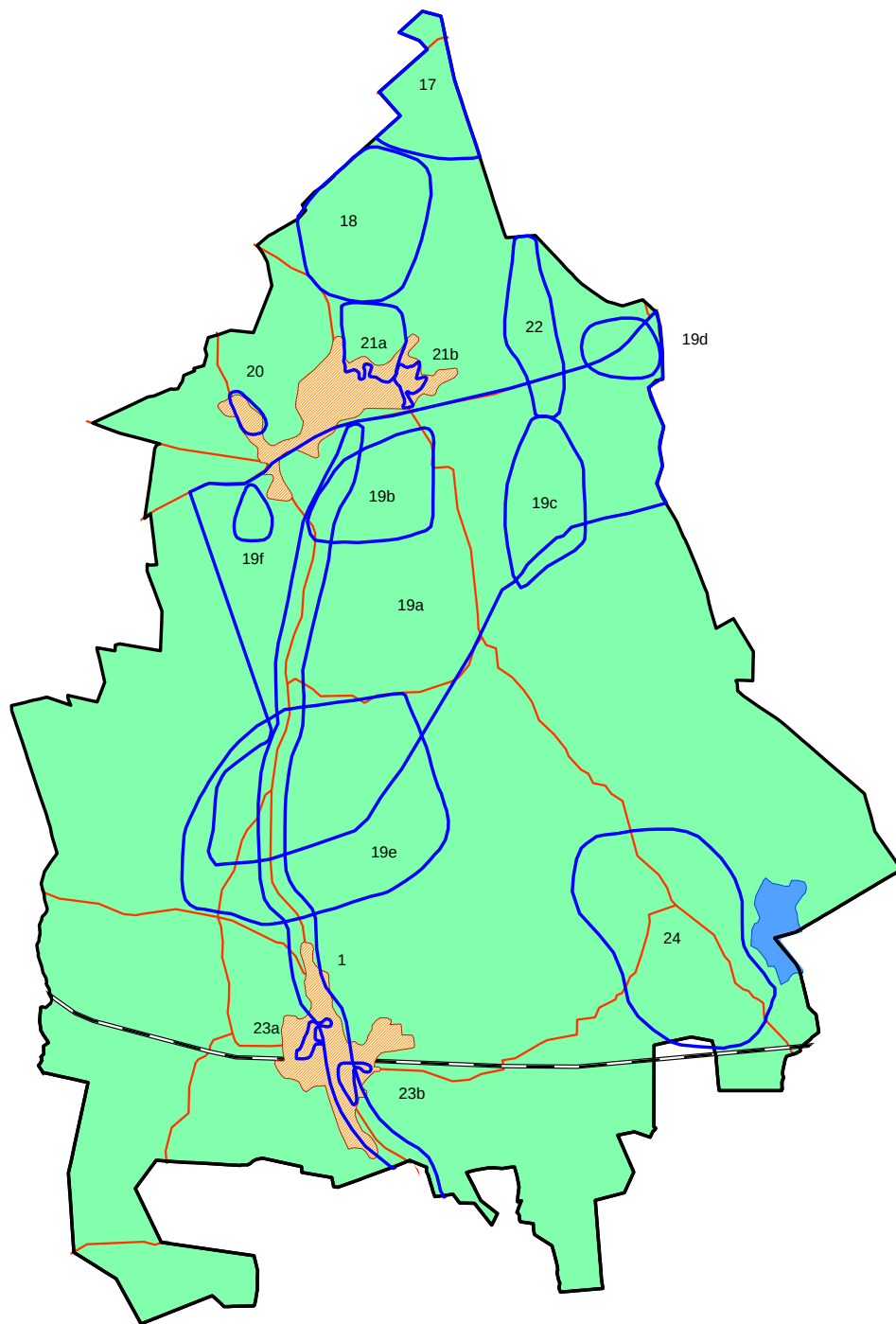
I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
127 Treudd
128 Masugnsruin

16 Norra Ässböle

30 Skogaholm och Östra Å

-se Svennevads socken

Sköllersta socken

1 Väg 51, Sköllersta - Örmon -se Bo socken

17 Västra Kvismaren

Odlingslandskap, Naturreservat

Betade strandängar och uppodlad fd sjöbotten söder om Västra Kvismaren.

Historik

Fram till 1800-talets slut var Kvismaren en stor sjö, som genom Täljeån hade förbindelse med både Hjälmarén och Mosjön. Området söder om Kvismaren bestod av sankta betes- och slåttermarker. Här fanns ingen bebyggelse, förutom eventuellt några ängslador. Det var först efter Hjälmarens och Kvismaresjöarnas sänkning 1879-1888, som stora delar av den tidigare sjöbotten och de närliggande sankta ängsmarkerna kunde odlas upp. I Sköllersta socken var det främst Kalsta by, Vrana säteri, Gillberga och Kånsta byar som genom sänkningen vann stora mängder odlingsbar jord.

Kvar av Kvismaresjöarna blev två småsjöar, vars stränder kom att utnyttjas till bete och slåtter.

ter. När betet successivt upphörde växte sjöarna igen och det rika fågellivet klingade av. Under 1900-talets andra hälft restaurerades sjöarna. Betet återupptogs och snart kom fåglarna tillbaka. För att bevara det rika fågellivet skyddades de forna Kvismaresjöarna 1978 som naturreservat.

Kulturmiljö

Längst upp i kommunens norra spets, invid den forna sjön Västra Kvismaren, ligger ett odlingslandskap med stora, rationellt brukade åkrar, samt ett område med betade strandängar. Området ligger på en nivå av ca 20 meter över havet.

Åkermarken i området består helt och hållet av sjösänkingsjordar. Den norra delen av området ingår i Kvismarens naturreservat och består av betad strandäng, mark som tidigare varit sjöbotten. I områdets sydöstra del finns resterna av en kavelbro under mossytan. Av resterna framgår att bron var uppbyggd av parallella stockar som vilar på längsgående syllar.

Den uppodlade sjöbotten är ett gott exempel på de omfattande sjösänkingsföretag som genomfördes i länet under 1800-talet och 1900-talets början. De betade strandängarna representerar ett i äldre tider vanligt inslag i odlingslandskapet som idag håller på att försvinna. Området som är en del av en större helhet, får därför anses vara av högt kulturhistoriskt värde.

*Uppodlad fd sjöbotten söder
om Västra Kvismaren*

17 Västra Kvismaren

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 24/10F 2e

Koordinater: X 6561030/Y 1474340

Riktlinjer:

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att den öppna marken även i fortsättningen hävdas.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:7 Västra Kvismaren

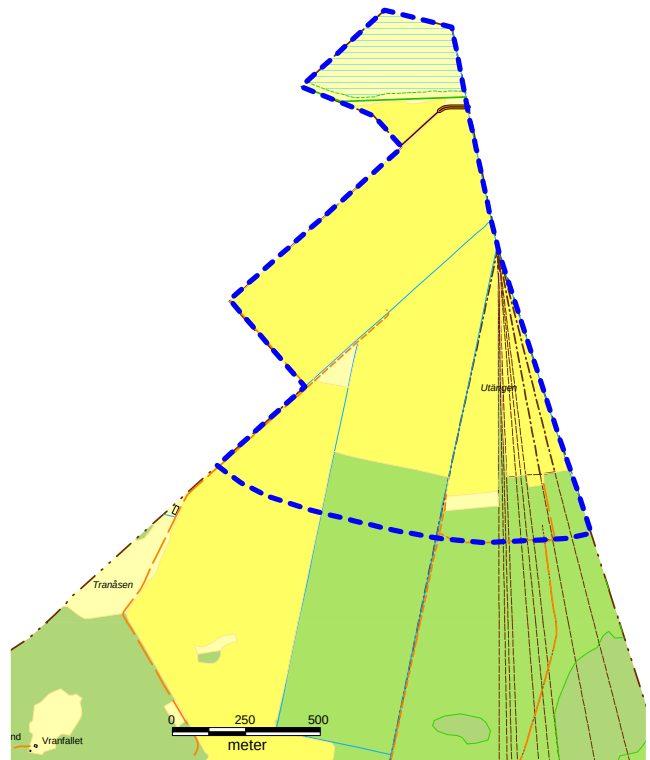
I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

80:78 Nyängen (del av)

Västra Kvismarens forna sjöbotten i områdets norra del är skyddat som naturreservat enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

176 spår efter kavelbro

17 Västra Kvismaren

18 Vrana

Herrgårdsmiljö, Torpmiljö

I socknens norra del, strax norr om Sköllersta tätort, ligger herrgården Vrana med omkringliggande odlingslandskap, torp- och backstugumiljö.

Historik

Vrana bestod under medeltiden av två gårdar, den ena ägd av kyrkan och den andra av Vadstena kloster. Vrana nämns i klostrets jordeböcker från 1400-talets mitt. Under Gustav Vasas reformation drogs dessa gårdar in till kronan. Vrana skänktes under 1620-talet till den skotske översten Thomas Thomson, som belöning för dennes insatser under det trettiåriga kriget. Thomson omvandlade Vrana till ett säteri. Under Karl XI:s reduktion återgick Vrana på nytt till kronan och säteriet ombildades till ett berustat säteri. Detta innebar att innehavaren av Vrana var skyldig att mot vissa skattelättnader underhålla en ryttare med bostad,

mat och utrustning. Husarerna vid Vrana fick bl a namnet *Vase*.

Vrana var ett av de större jordbruken i socknen men ingick under 1800-talets senare del i Gustaf August Coyets storgods, vilket styrdes från det idag rivna Norrtorps slott. När huvudbyggnaden vid Vrana är uppförd är osäkert, den genomgick dock en omfattande ombyggnad 1826. Byggnaden har renoverats och moderniserats i omgångar, bl a under åren 1919, 1927 och 1942.

Under Vrana låg även flera torp och backstugor där obesuttna, det vill säga människor som inte ägde någon egen jord, fick bo mot att de arbetade i gårdens jordbruk. De flesta torpen och backstugorna tillkom troligen under 1800-talets början, då den omfattande befolkningsökningen kraftigt begränsade möjligheterna till nyodling och hemmansklyvning i bygden.

Vid Vrana bröts och brändes kalk fram till ca 1890-talet. På 1864-71 års häradskarta finns en kalkugn inritad strax norr om gården.

Vid gården Vrana startade Örebro läns folkhögskola sin verksamhet. Under en femårsperiod, 1873-78, lät G A Coyet den nybildade folkhögskolan fritt disponera huvudbyggnaden vid Vrana

gård. Efter några år påbörjades uppbyggnaden av en särskild skolbyggnad på Vranas mark men innan byggnaden stod färdig beslutade man att flytta folkhögskolan till Kävesta.

Jordbruket i området har genomgått stora förändringar under de senaste århundradena. Inte minst genom den omfattande sänkningen av Kvismaresjöarna under åren 1879-1888, då Vrana och ett flertal övriga gårdar i socknens norra del vann stora mängder odlingsbar jord. Vid Vrana var det främst de sankna ängsmarkerna nordost om gården som efter sänkningen kunde odlas upp som åkermark. Under 1900-talets första hälft, då gården låg under Bärsta i Stora Mellösa socken, genomfördes omfattande moderniseringar av jordbruket.

Vrana har troligen fått sitt namn efter det kalkstensutsprång gården ligger på. Namnet är troligen en böjningsform av det västnordiska dialektordet *vrane* eller *rane* med betydelsen 'utskjutande parti'.

Kulturmiljö

På en höjdrygg, ca en kilometer norr om Sköllersta tätort, ligger Vrana gård. Höjdryggen når drygt 60 meter över havet och består av morän med underliggande kalksten och alunskiffer. Öster om gården leder en sluttning ner mot de uppodlade lerjordarna, som ligger på en nivå av ca 25 meter över havet. Åkermarken, som i stort sett är rensad från odlingssten, återfinns söder och öster om gården. Områdets norra och östra delar domineras av barrskog, med några gläntor bestående av fd åkermark.

Skogalund, ett av de små torpen nordväst om Vrana herrgård

I sydväst avgränsas området av väg 672 mellan Sköllersta och Ekeby. Från denna väg leder en ca 100 meter lång avtagsväg åt nordost fram till Vrana gård. Huvudbyggnaden består idag av en vitputsad timmerbyggnad i en våning, med sadeltak och en bred frontespis på båda långsidorna. Byggnaden har, enligt ett fotografi från 1909, tidigare haft en fasad av träpanel. På södra gaveln finns en lägre tillbyggnad. Väster om huvudbyggnaden ligger två flygelbyggnader, troligen från 1700-talet, som bland annat använts som arbetarbostäder. Båda har faluröda träfasader. Bostadshuset omges av diverse ekonomibyggnader, de flesta tillkomna under 1910-talet. Ekonomibyggnaderna är traditionellt faluröda, vitputsade eller en kombination av båda. Sydost om gården återfinns bl a en säregen vitputsad byggnad med torn och växthus.

Från herrgården leder en enkel körväg ca 650 meter mot nordväst fram till fyra bevarade små torp- och backstugor, *Grönön*, *Skogalund* och *Vranafallet*. Alla är mindre enkelstugor i en våning och försedda med faluröda panelfasader. Knutar och fönsterfoder är vita och sadeltaken är täckta med tegel. Till några av stugorna hör även bodar.

Den välbevarade bebyggelsen vid herrgården Vrana, samt omkringliggande odlingslandskap och torpmiljö, utgör en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

18 Vrana

18 Vrana

Socken/Församling: Sköllersta
 Ekonomiskt kartblad: 105 14/10F 1e
 Koordinater: X 6559470/Y 1473510

Riktlinjer

- För att den värdefulla kulturmiljön ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
 89 Vrana 5:1, 5:5 (tidigare Vrana 5:1), *Vrana gård*, bostadshus, flyglar, bodar, växthus, magasin samt ekonomilängor
 90 Vrana 5:1, *Skogalund*, bostadshus, bod
 91 Vrana 5:1, *Granön*, bostadshus, ekonomilänga
 92 Vrana 5:1, *Vranafallet*, 2 bostadshus, bodar

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:
 61:42 Vrana, blandlövhage

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
 67 Bebyggelselämning, sentida torp

19 Tarsta - Ullavi**Historik**

Norra delen av Sköllersta socken låg länge under det hav som bildades efter den senaste istiden. Utmed strandlinjen kom människor tidigt att slå sig ner för att bo, jaga och fiska. Under mitten av äldre stenåldern, ca 5000 år f Kr, gick strandlinjen från Segås i väster, över Siggetorp mot Testa och Vinala i öster. Från stenålderns människor finns få spår kvar idag. Ett flertal stenyxor har hittats i området, liksom resterna efter några sten-kammargravar, så kallade *hällkistor*. Ca 2000 f kr stabiliserades vattennivån vid ca 25 meter över havet. Det var först vid 1800-1900-talens sjösänkningar som vattennivån i området kom att sänkas ytterligare några meter. Ett tiotal gravfält samt två fornborgar vittnar om en långvarig bosättning i området. Det gör även flera av traktens ortnamn. *Ullavi* är troligen socknens äldsta ortnamn och av namnet att döma, "Ulls helgedom", fanns här en tidig kultplats, helgad åt den fornnordiska guden *Ull*. Namn på *-sta* anses också vara bynamn av hög ålder, troligen tillkomna före år

700, liksom även några av *-by* namnen. Den närliggande byn Sörby fungerade långt fram i tiden som bygdecentrum. Här anlades troligen under 1600-talet både en gästgivaregård och en tingsplats. På 1500-talets mitt tillhörde byarna Skruke och Kånsta de största byarna i Sköllersta socken, med fyra eller fem gårdar. Vinala bestod av tre gårdar medan Testa, Ullavi och Värsta bestod av två gårdar.

Fram till mitten av 1800-talet låg bebyggelsen samlad i täta byar. Efter laga skiftet, då byarna sprängdes upp, kom bebyggelsen istället att bestå av grupper med ensamgårdar. Sist ut att genomgå laga skifte var Testa by år 1916. Byn dokumenterades strax innan av Sigurd Erixson. Uppmättningsritningar, fotografier samt en modell av byn, som visar hur en typisk Mellansvensk radby såg ut före skiftesreformen, finns idag att beskåda på Nordiska muséet. Under 1800-talets slut uppstod en rad torp på byarnas utmarker. På vissa håll samlades ett flertal små stugor, som exempelvis vid Åkerbybacken, vilket fick smeknamnet "*Rabostan*". Här bodde hantverkare och andra jordlösa som försörjde sig genom dagsverken på de större gårdarna. En del av den småskaliga bebyggelsen finns kvar än idag.

19a Odlingslandskapet Tarsta - Ullavi

Odlingslandskap

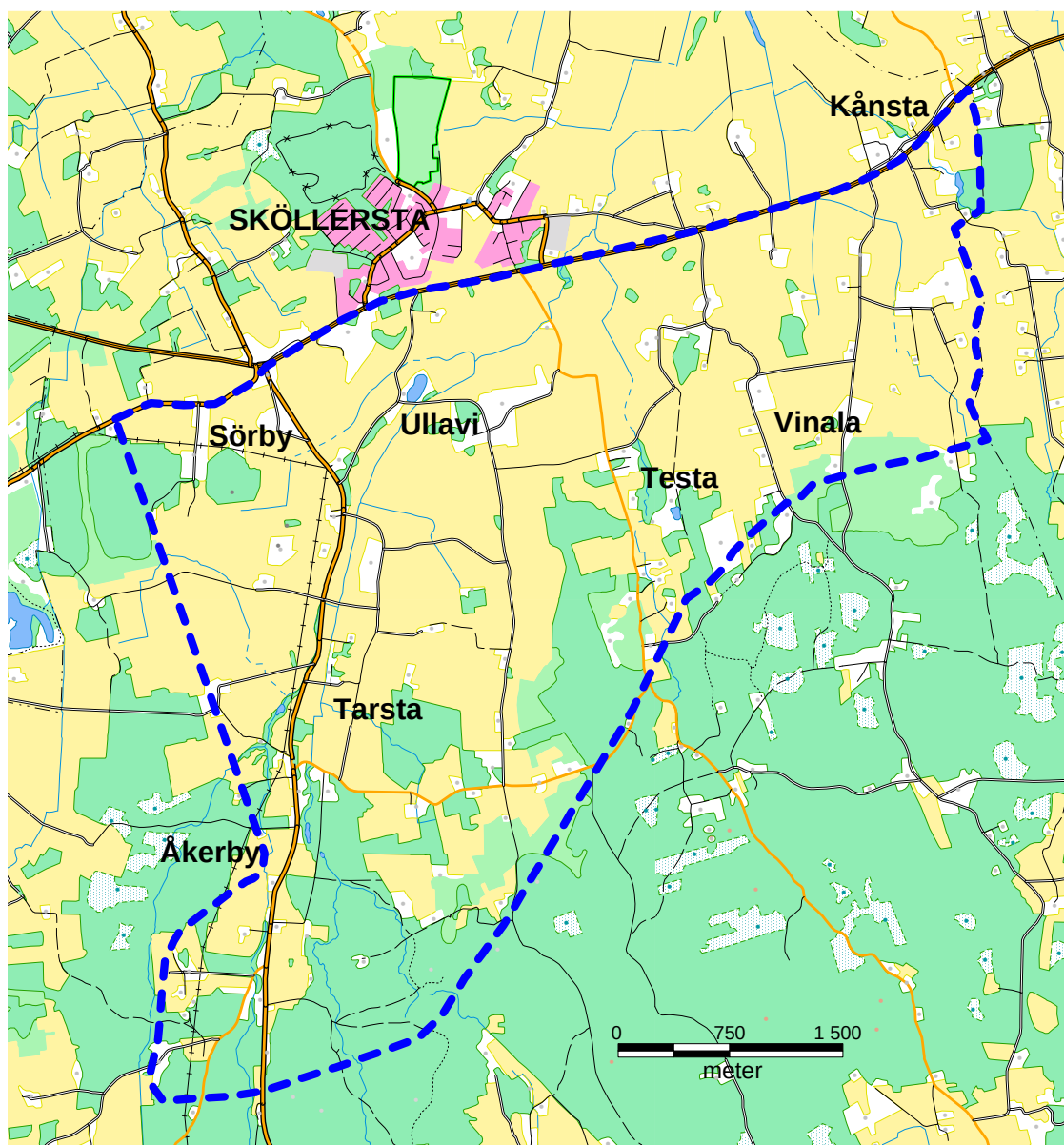
Den sydligaste delen av Närke-slätten och dess övergång i förkastningsbranten bildar söder om Sköllersta tätort ett kuperat odlingslandskap, vilket präglas av ett antal stora moränryggar, så kallade *drumlinor*.

Historik

Slättlandskapet i Sköllersta sockens norra del blev relativt tidigt attraktivt för jordbruk och bosättning. När de första odlingarna upptogs i området är dock osäkert. Troligen var det någon gång un-

der stenålderns senare del eller bronsålderns början. Det tidiga jordbruket var kringflyttande och omfattade stora områden. Då de lägre partierna i landskapet var sankt var det främst de torrare moränryggarna som nyttjades till odling.

Medeltidens befolkningsökning medförde nyodling i utkanterna av byarna, där den bästa ängs- och betesmarken blev ny åkermark. Under 1800-talet skedde flera stora förändringar inom jordbruket. Genom skiftesreformerna, främst laga skiftet, kom marken att brukas mer effektivt än tidigare. Nyheter som dikning och olika slag av jordförbättringsmedel förbättrade åkrarnas avkastning ytterligare. Då en stor del av de gamla betesmarkerna uppodlats, blev det ibland under sommaren nödvändigt att flytta djuren söderut till bete i skogen.

19a Tarsta - Ullavi

Kulturmiljö

Sydost om Sköllersta breder ett kuperat odlingslandskap ut sig. Här övergår den sydligaste delen av Närkesslätten i förkastningsbranten som avgränsar slättbygden mot skogsbygden. Genom området sträcker sig Palsbodaåsen i nord-sydlig riktning, utmed vilken väg 51 drar fram. Området präglas av de stora och markerade drumlinerna, på vars krön odling skett under mycket lång tid. Jorden domineras av morän, som i slättbygden är lerig och har inslag av kalk och skiffer. Särskilt rik på lera är marken kring Ullavi.

Odlingslandskapet består i huvudsak av åkermark, brukad av rationella storjordbruk, där Ullavi gård hör till de största. I området finns några äldre, fortfarande hävdade fodermarker.

Huvuddelen av bebyggelsen är än i dag koncentrerad till områdets höjdlägen och domineras

av ett traditionellt byggnadssätt med faluröda träpanelfasader samt vita fönster och knutar. Bebyggelsen präglas av laga skiftets uppsplittring men något av den äldre, täta bykaraktären finns fortfarande kvar i Vinala, samt i viss mån även i de kvarvarande gårdarna på Testa gamla bytomt.

Om traktens långa historia vittnar de många fornlämningarna i området. Här finns ett tiotal gravfält, bl a vid Egeby, Vinala och Värsta, samt två fornborgar i områdets södra del.

Området utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde, dels på grund av sin långa kontinuitet, både vad gäller odling och bebyggelse, dels på grund av det öppna böljande odlingslandskapets betydelse för landskapsbilden.

19a Tarsta Ullavi

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 10F 0e, 10F 0f, 10F 1e, 10F 1f/105 04, 105 05, 105 14, 105 15

Koordinater: X 6555260/Y 1473910

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringsliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 655 (1 km sträcka vid byn Testa) bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Då den speciella floran gynnas av jordblottor rekommenderas även återkommande hyvling av vägkanten.
- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

- Miljön utmed väg 51, se 1 Väg 51.

- Tarsta - Omhällsberg (riksintresseområdet KT 11) se 19e Tarsta - Omhällsberg

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 59 Västra Skruke 1:3, bostadshus, flygelbyggnader, brygg-hus, ekonomilänga
 - 61 Västra Skruke 1:4, 2:5, 2 bostadshus, bodar och ekonomilängor
 - 63 Östra Skruke 1:1, 2:2, 3:3, bostadshus, 2 arbetarbostäder, bodar och ekonomilängor
 - 81 Nybble 1:24 (tidigare Sörby samfällighet), gästgiveri-byggnaden numera riven, kvar finns ett bostadshus, bodar och ekonomilängor
 - 82 Sköllersta Sörby 8:2 (tidigare Sörby 8:1), bostadshus, bod
 - 83 Testa 2:4, 10:1, tre bostadshus samt diverse ekonomilängor
 - 84 Vinala 2:8 (tidigare Vinala), 2 bostadshus, flygelbyggnader, tillbyggd och moderniserad ekonomilänga
 - 85 Testa 3:5, Testa kapell, bostadshus, bodar
 - 93 Värsta 1:6, bostadshus, bodar
 - 94 Årila 5:5 (tidigare Värsta 5:5), bostadshus, drängstuga och ekonomilängor
 - 97 Åkerby 2:5, 9:1, 9:2, 2 bostadshus, varav det ena nyttjas som hembygdsgård, såg, bodar och ekonomilänga
 - 98 Åkerby 4:30, 4:32, Åkerby fd skola, fd lärarbostad, bod
- Samt 82, 95, 96, 99 se 19e Tarsta-Omhällsberg, 87 se 19b Ullavi, 31 se 19d Kånsta, 88 se 19c Vinala.

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:6 Tarsta - Ullavi

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

61:40 Bössebo

61:43 Ottos backe

61:44 Värsta

Samt 61:41 se 19f Sköllersta-Sörby, 61:45 se 19b Ullavi, 81:46 se 19c Vinala

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 655 (1 km sträcka vid byn Testa)

I miljön ingår (del av) en av Riksantikvarieämbetets avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 11), se 19e Tarsta-Omhällsberg

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

4 Gravfält: runda stensättningar, treudd och resta stenar

7 Gravfält: runda stensättningar, treudd och stenar

10 Gravfält: högar, runda stensättningar och teudd

11 Gravfält: hög, runda och kvadratiske stensättningar

12 Fångstgrop

16 Gravfält: stensättningar och högar

17 Högar

22 Stensättning

23 Gravfält: hög och runda stensättningar

24 Hög

41 Hällkista med röse

49 Milstolpe

52 Stensättning

73 Trefaldighetskälla, *Stormkällan*

103 Bebyggelselämning, sentida torpställe

104 Bebyggelselämning, sentida torpställe

106 Bebyggelselämning, sentida torpställe

108 Bebyggelselämning, sentida torpställe

109 Bebyggelselämning, sentida torpställe

110 Fyndplats för skafthålsyxa

111 Fyndplats för skafthålsyxa

112 Fyndplats för skafthålsyxa

113 Gravfält: hög och runda stensättningar

118 Järnframställningsplats

131 Slaggvarp

157 Bebyggelselämning, sentida torpställe

168 Fyndplats flintkniv

169 Fyndplats stenyxa

170 Fyndplats stenyxa

171 Fyndplats stenyxor

175 Fyndplats skafthålsyxa

179 Tjärframställningsplats

Samt 27, 28, 44, 69, 78, 79, 91, 102, 105 se 19e Tarsta -

Omhällsberg, 18, 31, 92, 178 se 19f Sköllersta - Sörby, 5, 6, 115,

117, 133 se 19b Ullavi, 53, 165 se 19d Kånsta, 14 se 19c Vinala

19b Ullavi

Herrgårdsmiljö, Fornlämningsmiljö, Militär boställsmiljö

En kilometer söder om Sköllersta tätort ligger det fd kaptensbostället Ullavi, omgivet av ett öppet odlingslandskap samt några välbevarade ekhagar.

Historik

Namnet *Ullavi* har ett förkristet ursprung. Av namnet att döma hade platsen stor betydelse redan på hednisk tid, troligen som kultplats helgad åt den fornnordiska guden *Ull*. Strax västerut, vid Egeby, återfinns också Sköllerstabygdens största gravfält, med knappt 100 gravar från järnåldern. I åkermarken söder om gården Ullavi har man funnit slagg, som troligen utgör rester från förhistorisk järnframställning.

Ullavi gård är känd åtminstone sedan 1415, då gården (vllavi) nämns i ett brev. Enligt 1550-talets jordeböcker bestod Ullavi av två gårdar, båda tillhörande kronan. Längre fram i tiden blev Ullavi en militär boställsgård, ursprungligen avsedd för

en kornett. Boställen för militärer fanns även vid det närliggande *Sörsa*, ett korpralsboställe, samt två gårdar i *Egeby*, boställen för en trumpetare och en hovsmed. Kring 1800 slogs Ullavi samman med *Sörsa* och de två Egebygårdarna till en brukningsenhet. Inkomsterna från gården gick till översten för Livregementets husarkår vid Sanna-hed. Överste Böhnen var den förste och kanske också den enda boställsinnehavaren som faktiskt bodde på gården i Ullavi. Vid *Sörsa* bodde hans trumpetare och vid Egeby hans hovslagare. I samband med att indelningsverket avskaffades under 1900-talets första år, upphörde Ullavi att vara boställsgård och arrenderades ut. Gården övergick 1973 i privat ägo.

Nuvarande huvudbyggnad uppfördes troligen någon gång under 1700-talet. Under 1800-talets första år fick byggnaden en andra våning och fasaden putsades i nyklassicistisk stil. I samband med en genomgripande ombyggnad och tilläggsisolering 1986 försågs byggnaden med en fasad av trä.

Ullavi var en av de större gårdarna i bygden och tog tidigt till sig nya idéer och metoder som rörde jordbruket. Exempelvis bedrevs här, i sam-

arbete med Hushållningssällskapet, både fåravel och försök med att ta fram bättre foder. Vid gården fanns även en väderkvarn och ett andelsmejeri. Under 1800-1900-talen har åkerarealen ökat, främst på bekostnad av ängs- och betesmarker. Bäck som rinner från Tarsta mot Sörsa rätades och de sank markerna dikades ut för att kunna odlas upp till åker. Åkrarna har successivt rensats från åkerholmar och andra odlingshinder.

Kulturmiljö

På en höjdrygg, en knapp kilometer söder om Sköllersta tätort, ligger Ullavi gård. Höjdryggen når ca 55 meter över havet och sluttar brant ned mot det lägre (30-35 meter över havet) liggande odlingslandskapet norr och väster om gården. Genom området rinner från sydväst mot nordost en rätad bäck. Från söder leder vägen från Ösby fram till gården, vilken fortsätter dels mot nordost, dels vidare åt nordväst mot vägskälet Egeby-Sköllersta. I områdets nordöstra hörn återfinns lämningarna efter den idag försvunna bebyggelsen vid Sörsa. Sydväst om gården Egeby ligger ett stort gravfält av järnålderskaraktär, bestående av ca hundra gravar i form av högar och runda stensättningar. Högarna är fyra till tolv meter i diameter av varierande höjd medan stensättningarna har en diameter på tre till åtta meter. I åkermarken mellan Ullavi och Egeby återfinns eventuellt yt-

terligare två högar. Den senare påförda röjningsstenen gör det dock svårt att med säkerhet avgöra om så är fallet.

Mitt i området ligger Ullavi gård, omgiven av ekhagar och ett öppet odlingslandskap. Ett flertal av ekarna är mycket stora och är sannolikt upp mot 400-500 år gamla. Den kalkhaltiga moränen har resulterat i en tämligen rik lundflora. Hagarna betas av hjortar. Odlingslandskapet i området präglas av stora sammanhängande åkrar med få åkerholmar.

Ullavi gård består av en ståtlig huvudbyggnad i två våningar, med en fasad av ljusgrå lockslistpanel. En lång, låg takkupa med halvmånformiga fönster markerar husets mittparti. Huvudbyggnaden flankeras av två faluröda flygelbyggnader. Öster om gården ligger gårdens ekonomilängor. Nordost om gården återfinns fem fd arbetarbostäder, alla faluröda byggnader i en våning. Om väderkvarnen, som tidigare låg öster om gårdens ekonomibyggnader, vittnar idag endast det på fastighetskartan upptagna namnet *Kvarnbacken*.

Trakten kring Ullavi har en mycket lång historia av mänsklig bosättning och markanvändning, något som avspeglar sig i landskapet. Som helhet utgör området en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

Ullavi gård från nordost, omgiven av åker- och hagmark

19b Ullavi

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 10F 1e/105 14

Koordinater: X 6556100/Y 1473740

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Ny bebyggelse ska uppföras med stor hänsyn till den omkringliggande miljön, vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen

efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

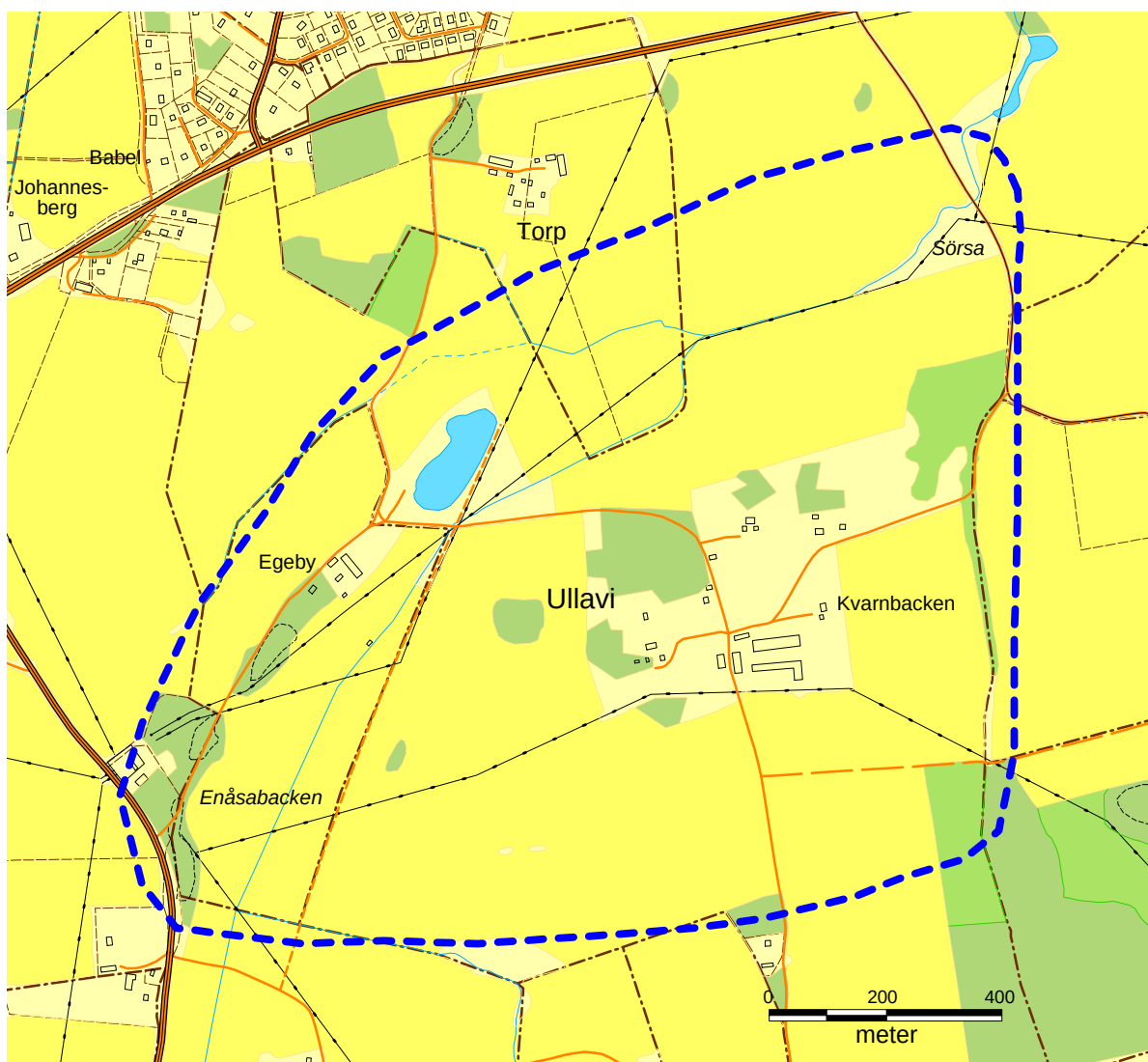
Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
87 Ullavi 3:1, Ullavi gård, 2 flygelbyggnader, magasin och ekonomilängor

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:6 Tarsta - Ullavi (del av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:
61:45 Ullavi

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
5 Högar, osäkra
6 Gravfält: högar och runda stensättningar
115 Gravfält: högar
117 Bebyggelselämning, Sörsa
133 Fyndplats slagg

19b Ullavi

19c Vinala

Bymiljö, Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap

Sydost om Sköllersta tätort ligger Vinala, en by med lång kontinuitet av mänsklig bosättning och en struktur som vittnar om tiden före laga skiftet.

Historik

Trakten kring Vinala befolkades troligen tidigt, eftersom strandlinjen under stenålderns senare skede (ca 5000 f Kr) gick ungefär i höjd med dagens Vinala. Spår efter forntida bosättning finns bl a i form av ett gravfält strax intill byn. Kanske har Vinala utvecklats ur en äldre bebyggelsekoncentration, där även Testa och Värsta ingått. Dessa tre byar hade nämligen gemensam skogsmark ända fram till mitten av 1700-talet.

Varifrån byn fått sitt namn *Vinala* är osäkert. Det tidigaste kända skriftliga omnämnandet av Vinala är från år 1441 (*Vinelo*). Enligt 1556 års jordebok består Vinala vid denna tid av tre gårdar. Enligt häradskartan från 1864-71 hörde ett tiotal torp till byn, varav ett soldattorp, samt ett kalkstens- och skifferbrott strax norr om byn. En av byns gårdar var ett boställe för häradsskrivaren i *Öster Närkes fögderi*. Byn genomgick laga skifte 1852, då fyra gårdar flyttade ut från bytomten.

Odlingsmarken har förändrats en hel del genom tiderna. De första åkrarna anlades sannolikt i de torrare och mera lättodlade sluttningarna söder

om dagens åkrar. I takt med att jordbruket och redskapen utvecklades flyttades odlingarna längre ner mot slätten och de tyngre lerjordarna. I stort sett all åkermark som brukades vid 1800-talets slut brukas än idag. Däremot har ängsmarken i områdets södra del försvunnit till förmån för åkermark eller lövskog.

Kulturmiljö

I sluttningen från förkastningen, en och en halv kilometer sydost om Sköllersta tätort ligger byn Vinala. Höjdnivån varierar i området från ca 85 meter över havet i söder till ca 35 meter över havet i norr. Genom området sträcker sig byvägen i sydost-nordvästlig riktning. I söder leder vägen vidare mot Nedre Skrukebacken medan den i norr delar upp sig i två vägar som slingrar sig ner mot Värsta och Årla, respektive viker av österut mot Västra Skruke.

Området domineras av åkermark. I södra delen, på mark som under 1800-talet nyttjades som ängsmark, återfinns några välbevarade betesmarker samt en askdominerad blandlövskog med höga naturvärden. I beteshagarna återfinns typisk hävdgynnad flora som t ex gullviva och ormrot. I skogsmarken söder om byn finns även spår efter äldre odling. Dagens odlingsmark består av stora sammanhängande åkrar som till stor del är rensade från odlingssten.

På en utskjutande höjdrygg i områdets norra del återfinns ett gravfält med knappt femtio gra-

Byn Vinala från söder

var av järnålderskaraktär. Gravarna består av högar (3-7 m i diameter), runda stensättningar (9-25 m i diameter), en kvadratisk stensättning (7 m långa sidor), en treudd (9 m långa sidor) samt en domarring (9 m i diameter). I gravfältets norra del finns rester av en äldre väg i form av en ca 170 meter lång hålväg.

I områdets mitt återfinns själva byn Vinala. På den gamla bytomten ligger de efter skiftet kvarvarande gårdarna tätt tillsammans, med boningshusen längst i öster och ekonomibyggnaderna närmast vägen. Dagens bebyggelse är av varierande ålder. Äldst är sannolikt den gamla häradsskrivargården i byns mitt. Dess mangårdsbyggnad, en parstuga i två våningar, har enligt uppgift en

stomme från 1600-talet. Byggnaden har sannolikt byggts på med en andra våning någon gång under 1800-talet samt renoverats vid några tillfällen, bl a kring sekelskiftet 1900. Byns övriga bebyggelse är i huvudsak från 1800-talets senare del och 1900-talets början och domineras av traditionellt rödfärgade träbyggnader. Några bostadshus har dock under 1900-talet förändrats och fått fasader i andra färger och material. Moderna inslag finns även bland ekonomibyggnaderna.

Byn Vinala, med sin relativt välbevarade ålderdomliga struktur, utgör tillsammans med det omkringliggande kulturlandskapet en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

19c Vinala

19c Vinala

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 10F 1f/105 15

Koordinater: X 6556200/Y 1475690

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som stenmurar, röjningsrösen och diken bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. På den gamla bytomten bör endast nödvändig kompletteringsbebyggelse tillåtas. Nya byggnader liksom om- och tillbyggnader ska uppföras med stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön, vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

88 Vinala 4:1, 4:4 (tidigare Vinala 4:1), fd häradsskrivaregård, bostadshus, flygel och ekonomilängor

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:6 Tarsta - Ullavi (del av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:46 Vinala

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

14 Gravfält, högar, stensättningar, treudd och domarring samt hålväg

19d Kånsta

Kvarnmiljö, Fornlämningsmiljö, Plats med tradition, Bymiljö

Vid Kånsta by ligger två stora gravhögar, den unika Kånsta kvarn samt den sägenomspunna Kånstabäcken.

Historik

Byn Kånsta är känd sedan 1300-talet men de båda gravhögarna öster om byn tyder på att människor har varit bosatta här långt längre än så. Kånsta var under 1500-talet, med sina fyra gårdar, en av socknens största byar. Till skillnad mot många andra byar före skiftet var Kånsta ingen radby utan hade en kvadratisk grundplan. 1863 genomgick Kånsta by laga skifte och fyra gårdar flyttades ut från byn. I byn fanns under 1800-talets senare del och fram till 1960-talet en affär. Kånsta var också en av de byar som vann ytterligare odlingsbar mark i samband med Kvismare-sjöarnas sänkning under 1800-talets senare del.

Enligt uppgift uppförde Kånsta byamän 1858 en vattenkvarn sydost om Kånsta by. Denna kvarn föregicks av en äldre väderkvarn som varit placerad på en höjd strax väster om byn. Den nya

vattenkvarnen var en hjulkvarn med underfalls-hjul eller möjligen bröstfallshjul. Året efter utarrenderades kvarnen för att brukas som tullkvarn, där bönderna fick mala mot att de betalade med en del av säden, så kallad *tullmäld*. Enligt kontraktet fick mjölnaren behålla var tredje tunna av tull-säden.

Någon gång under 1800-talets senare hälft påbyggdes kvarnen för att även kunna förses med vingar och drivas med vindkraft. Kvarnen ska på 1860-talet ha inrymt tre kvarnstenspar samt två rullsiktar. Något uppfodringsverk fanns inte utan mjölnaren fick själv bära upp säden i kvarntornet. Enligt 1864-71 års häradslista fanns invid kvarnen även en kvarnbostad, en vådersåg samt två soldattorp. Två av de från byn utskiftade gårdarna finns inritade norr, respektive söder om kvarnen. En bit in på 1900-talet började kvarnen drivas med en dieselmotor. Denna ersattes under 1920-talet av en elmotor, som delvis fick sin elström från en egen turbin. Kvarnen, som även drev en spånhyvel, användes av bönder från Sköllersta och Asker och drevs fram till 1939.

De båda gravhögarna, *Kånstahögarna*, och den norrinnande *Kånstabäcken* har flera sägner knutna till sig. I högarna ska enligt en sägen bröderna *Åmund* och *Sigge*, de två kungarna som sades bo

på Tarstaborg respektive Omhällsborg, vara begravda. I Kånstabäcken skulle enligt en annan sägen en stor skatt under forntiden blivit nedlagd, en skatt som endast kunde bärgas under total tystnad.

Namnet *Kånsta* skrevs under 1380-talet *Konista* och är ett namn med förkristet ursprung. Troligen består förleden av ett personnamn, *Koni*. Vad *-sta* betyder är mera omtvistat. Enligt en tolkning ges *sta* betydelsen 'ställe'. Kånsta skulle i så fall betyda 'Konis ställe'.

Kulturmiljö

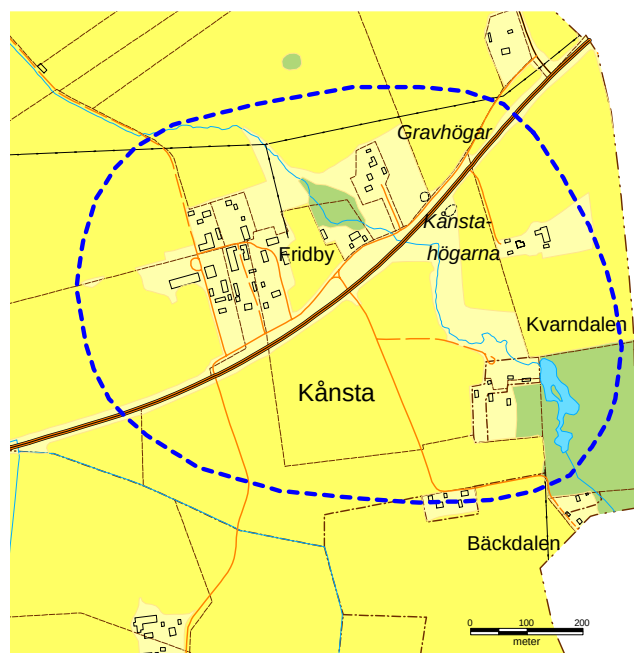
Kånsta ligger ca två och en halv kilometer öster om Sköllersta tätort, alldeles på gränsen mot Örebro kommun. Genom området skär i väst-nordostlig riktning väg 52. I områdets nordöstra del flankeras vägen av de två Kånstahögarna. Dessa utgörs av två gravhögar från järnåldern. Den ena närmast rund, med en diameter på ca 13 meter och ca två och en halv meter hög. Den andra är mera avlång, ca 21 meter lång och tre och en halv meter hög.

Kånsta kvarn

Väster om Gravhögarna, på vägens norra sida, ligger Kånsta by. På den gamla bytomten ligger de efter skiftet kvarvarande gårdarna tätt tillsammans. Dagens bebyggelse är av varierande ålder och har genomgått en hel del förändringar under senare tid. Byns största kulturhistoriska värde ligger i byns delvis bevarade äldre struktur, där bostadshusen är koncentrerade till byns norra, respektive södra sida och ekonomibyggnaderna mot mitten utefter den ena av byns tidigare två parallella bygator. Utmed väg 52 löper i anslutning till byn en bit av den äldre vägsträckningen, där en äldre stenvalvsbro fortfarande leder över Kånstabäcken.

Ca trehundra meter sydost om Kånstahögarna ligger Kånsta kvarn. Kvarnen är uppförd invid den uppdämda Kånstabäcken, vilken rinner från de högläntare markerna i söder vidare norrut mot Kvismaren. Av det fåtal liknande kombinationskvarnar som funnits i Sverige är Kånsta kvarn, så vitt vi vet, den enda idag bevarade. Kvarnen är till ovan delen en typisk *hättkvarn*, en typ av väderkvarnar som är mycket vanliga i Skåne och södra Halland. Kvarnens övre del är klädd i rödtjärad träspån och kröns av den typiska lökformiga hättan, där axeln som bar vingarna var fästad. Hättan är vridbar och kan på segelbanan, en balkong ovanpå första våningen, vridas till lämpligt läge i förhållande till vindens riktning. Bottenvåningen är däremot inte åttkantig som var brukligt på väderkvarnar av denna typ, utan består av den

19d Kånsta

äldre vattenkvarnen, vars grundplan är rektangulär. Denna nedre del består av en rödtjärad timmerbyggnad av sutterängtyp, med vita knutar och tätspröjsade fönster. Kvarnens vingar och inredning, såsom maskineri, kvarnstenar m m finns dock inte längre kvar.

19d Kånsta

Socken/Församling: Sköllersta
 Ekonomiskt kartblad: 10F 1f/105 15
 Koordinater: X 6557960/Y 1476740

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Kvarnen får inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.
- Miljön kring kvarnen bör hållas öppen och vårdas. Dammen bör underhållas och hindras från att växa igen.
- För att ge miljön ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas på platsen vid kvarnen och gravhögarna.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

Kulturmiljön kring Kånsta, med tyngdpunkten på gravhögarna och den troligen unika Kånsta kvarn, utgör en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
 31 Kvarntorp 3:1 (tidigare Kvarndalen 1:1), Kånsta kvarn
 32 Kånsta 2:6, bostadshus (fd affär), flyglar och ekonomilänga

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
 61:6 Tarsta - Ullavi (del av)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
 53 Högar, Kånstahögarna
 165 Plats med tradition, Kånstabäcken
 173 Stenvalvsbro

19e Tarsta - Omhällsberg

Fornlämningsmiljö, Plats med tradition

På krönet av förkastningsbranten, som avgränsar slättbygden mot skogsbygden i söder, ligger två sägenomspunna fornborgar.

Historik

Socknens två fornborgar, *Tarstaborg* och *Omhällsberg*, ligger på var sin sida om den gamla landsvägen mellan Östgötabygden och Närke-slätten. En väg, som på grund av sitt läge ovanpå en torr och lättframkomlig ås, troligen var viktig för transportväsendet redan under forntiden. Borgarna kan ses från varandras toppar och de förefaller därför ha stått i någon form av strategisk relation till varandra. Sannolikt kunde man från de båda borgarna kontrollera en forntida väg in i Närke. Kanske utövades också någon form av tullverksamhet?

Fornborgarna är för oss idag fortfarande mycket av en gåta. Deras funktion och tillkomsttid har getts många olika tolkningar genom historien. Några av de troliga förklaringarna är att fornborgarna kan ha använts som försvars- och tillflyktsborgar eller för gränsbevakning i orostider. Generellt anses fornborgarna ha uppförts under yngre järnålder, dvs 400-1050 e Kr. Fornborgarna sätts ofta i samband med någon form av signaleldssystem, vårdkassystem. Förekomsten av skörbränd sten på högsta delen av Omhällsberg kan tyda på att borgen har nyttjats som vårdkasplats, där eldar tändes för att signalera till slättens befolkning. Tarstaborg är mer än dubbelt så stor som Omhällsberg och var ur försvarssynpunkt förmodligen den viktigare av de två.

De båda borgarna har dragit till sig en mängd olika sägner. Bland annat finns sedan 1600-talet flera sägner om två ständigt stridande bröder, kung *Åmund* och kung *Sigge*, som bodde på varsin

borg. Enligt sägnerna ligger de båda kungabröderna begravda i varsin hög vid Kånsta.

Tarstaborg har sannolikt fått sitt namn efter den närliggande byn *Tarsta* och är ett av de på Närkes lerslätter vanliga *-sta* namn. Dessa namn anses alla ha tillkommit före år 700. *Omhällsberg* har flera olika stavningstraditioner och förekommer än idag i olika varianter, som *Åmehällsberg*, *Omhälla* och liknande.

Inom området återfinns platsen för Sköllersta härads gamla avrättningsplats, *Källbergsbacken*. Platsen har fått sitt namn efter den källa som sägs ligga i bergssluttningen öster om vägen. Ovanpå källan ligger den så kallade *Källbergsstenen*, som enligt en sägen hindrar källan från att översvämma hela Sköllerstabygden. På *Källbergsbacken* skedde den sista avrättningen den 28 oktober 1858, då Carl Wilhelm Andersson halshöggs för mord på sin fars styvfar.

Kulturmiljö

Området ligger i förkastningssluttningen söder om Sköllersta tätort, vilket medför en höjdskillnad på drygt 50 meter mellan högsta och lägsta nivå. Sydöstra delen av området består i huvudsak av barrskog medan områdets norra och västra delar består av öppnare odlingsmarker. Att området varit mer tätbefolkat under 1800-talet vittnar ett tiotal torplämningar om.

På förkastningens krön finner vi tre dominerande bergshöjder, *Omhällsberg* med en höjd på drygt 100 meter över havet, *Tarsta berg* med en höjd strax under 110 meter över havet och *Käll-*

bergsbackberget med sina dryga 110 meter över havet. I detta mäktiga landskapsrum finner vi två imponerande fornborgar, *Omhällsberg* och *Tarstaborg*.

Tarstaborg ligger drygt en kilometer öster om väg 51 och är länets största och bäst bevarade fornborg. Berget består av gnejs och sluttar mot nordost medan de andra sidorna stupar brant. Stenvallarna som skyddar borgen från tre väderstreck är mellan 5 och 12 meter breda och upp till 2,5 meter höga och ger borgen en diameter på ca 190 meter. Borgens omgivande murar är mycket väl bevarade, på vissa ställen nästan intakta. I söder löper en yttre mur parallellt med den inre för att sedan gå samman med den inre. Från borgen har man en anmärkningsvärd utsikt över den omgivande täta barrskogen och den öppna Närkeslätten i norr. Skogen i branterna kring borgen har fått stå relativt orörd under en lång tid och har därför ett högt naturvärde.

Den mindre borgen, *Omhällsberg*, ligger ca 500 meter väster om väg 51. Bergshöjden som borgen ligger på består av granit. Borgen är något oval till formen, ca 120 meter lång och 100 meter bred. I syd- och västsluttningen ligger två parallella, halvcirkelformade stenvallar med tio meters avstånd. I norr och öster stupar berget brant och utgör på så sätt ett naturligt skydd. I stenvallarna finns fem ingångar. Den inre vällen är delvis raserad men resten av murläggningen är bevarad och är upp till 1,5 meter hög. Fornborgens inre utgörs av kalt berg. Utsikten är god från borgen, framförallt mot norr och nordväst.

Någon kilometer sydost om *Omhällsberg* ligger *Källbergsbackberget*. På dess sydvästra sluttning ligger den sägenomspunna *Källbergsstenen*. En ca fyra meter hög sten av granit med det i svart färg

På Torings karta från 1688 markeras avrättningsplatsen vid *Källberget*, som berget då kallades, med en stegförsedd galge.

Stenvallarna vid *Tarsta borg*

påmålade årtal 1703. Knappt 200 meter söderut, på vägens västra sida, ligger den sannolika platsen för Sköllersta härads gamla avrättningsplats, Källbergsbacken. Platsen består av en plan avsats invid ett brant stup ner i en bäckravin.

Som helhet utgör området med de båda fornborgarna en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

19e Tarsta - Omhällsberg

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 10F 0e/105 04

Koordinater: X 6552590/Y 1473520

Riktlinjer

- Tarsta - Omhällsberg är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 11) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- Stenvallarna ska hållas fria från vegetation. För att kunna överblickas bör borgarna hållas någorlunda fria från träd. Likaså bör för utsikten skymmande trädriddar hållas undan.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt

värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.
- För att öka miljöns pedagogiska värde bör informations-skyltar finnas i anslutning till fornborgarna.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår: 9 Dragmo 1:6 (tidigare Dragmo 1:1), bostadshus, ekonomilänga, källare och lekstuga

82 Sköllersta-Sörby 8:2 (tidigare Sörby 8:1), bostadshus, bod
95 Åkerby 1:10, bostadshus, bod
96 Åkerby 1:15, bostadshus, bod
99 Åkerby 8:1, bostadshus, två ekonomilängor, bodar

Miljön är en av Riksantikvarieämbetets avgränsade kultur-
miljöer av riksintresse (KT 11)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

27 Fornborg, *Tarstaborg*

28 Fornborg, *Omhällsborg*

44 Rest sten

69 Bebyggelselämning, sentida torp

70 Bebyggelselämning, sentida torp

75 Bebyggelselämning, sentida torp

76 Bebyggelselämning, sentida torp

77 Bebyggelselämning, sentida torp

78 Rest sten

79 Bebyggelselämning, sentida torp

91 Vaghållningssten

97 Bebyggelselämning, sentida torp

98 Plats med namn och tradition, *Källbergsstenen*

99 Bebyggelselämning, sentida torp

100 Plats med namn och tradition, *Sköllersta härads avrättningsplats*

101 Bebyggelselämning, sentida torp

102 Bebyggelselämning, sentida torp

105 Bebyggelselämning, sentida torp

109 Bebyggelselämning, sentida torp

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlings-
landskap (1993) ingår:

61:6 Tarsta - Ullavi (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:

61:40 Bössebo

19f Sköllersta Sörby

Fornlämningsmiljö

På en höjd i det öppna odlingslandskapet sydväst om Sköllersta, ligger lämningarna efter en sannolik bronsåldersboplatz.

Historik

Den bördiga slätten kring Sörby och Ullavi lockade tidigt till sig människor för bosättning och odling. Ett flertal lösfynd från stenåldern har gjorts kring Sörby i form av stenyxor. På en höjdrygg vid Sörby slog sig människor ner troligen redan under bronsåldern. Här fanns bördig mark och skog samt närhet till vatten. I öster skapade rullstensåsen en någorlunda lättframkomlig landväg i nord-sydlig riktning.

Den torrare marken på höjdens lägre avsats lämpade sig väl för bosättning och odling i mindre skala. Den sankare marken nedanför kunde nyttjas för foderinsamling och som bete åt husdjuren. Höjdens krön passade utmärkt som begravningsplats. Vid användning av kokgropar och härdar bildades skärvsten, dvs sönderbrända stenar, vilka samlades i en hög vid sidan om boplatzen.

I takt med att jordbruksredskapen förbättrades och landhöjningen gav alltmer torr mark blev de högläntare delarna i landskapet allt mindre attraktiva som odlingsmark. Höjdryggen vid Sörby kom

med tiden i huvudsak att nyttjas som betesmark, inte minst av den närliggande byn Sörby.

Sörby finns omnämnt från 1411. Namnet tyder på att det ursprungligen handlade om en gård eller en by, som anlagts söder om en äldre by, kanske Kävesta. Sörby utvecklades med tiden till ett lokalt bygdecentrum. Här anlades bl a en gästgiverigård, vilken sedan 1680-talet även fungerade som häradets tingsplats.

Kulturmiljö

Vid Sörby, drygt en kilometer sydväst om Sköllersta tätort, reser sig en höjdrygg ur det öppna odlingslandskapet. Dess södra del når ca 60 meter över havet, medan den smalare norra delen är ca 10 meter lägre. Höjdryggen utgörs av mer eller mindre lövskogsbevuxen hagmark. Området angränsar i väster till en mindre bebyggelsemiljö och därefter skog. Nordost om området ligger byn Sörby, från vilken en fägata leder genom åkern ut till beteshagarna.

I den större beteshagen, i områdets södra del, återfinns tre fornlämningar av bronsålderskaraktär. På höjdryggens krön ligger ett gravfält bestående av fem olika stora runda stensättningar. Den största är femton meter i diameter och den minsta fyra meter.

Öster om gravfältet, en bit ner i sluttningen, finns en större plan yta. I dess västra del återfinns en skärvstenshö, cirka sju meter i diameter. I den

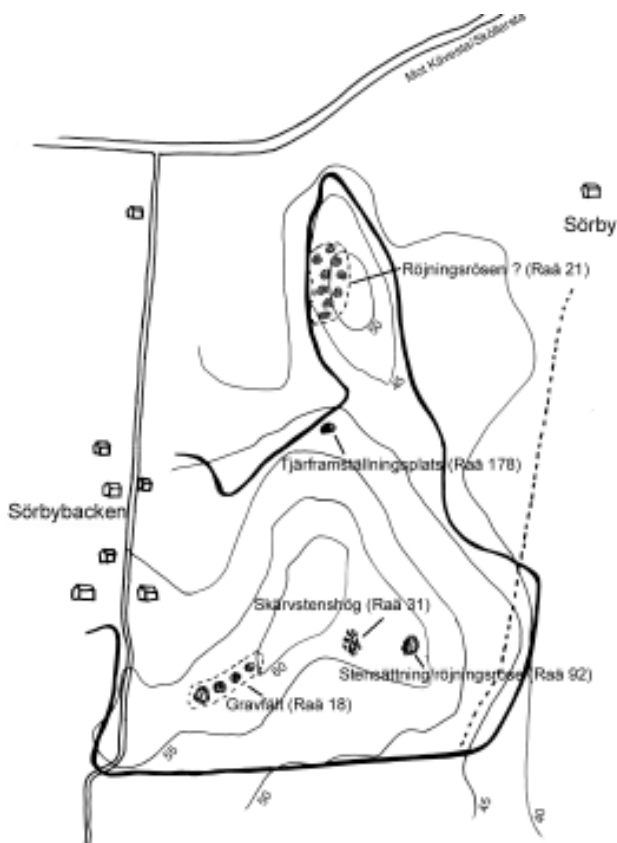
På åsen återfinns ett gravfält med fem stora runda stensättningar

östra delen, ca 60 meter från skärvstenshögen, återfinns en stenfylld cirkel, cirka sju meter i diameter. Det är dock osäkert om denna utgör ännu en grav eller enbart ett större röjningsröse. Kring stencirkeln kan nämligen flera röjda ytor urskiljas.

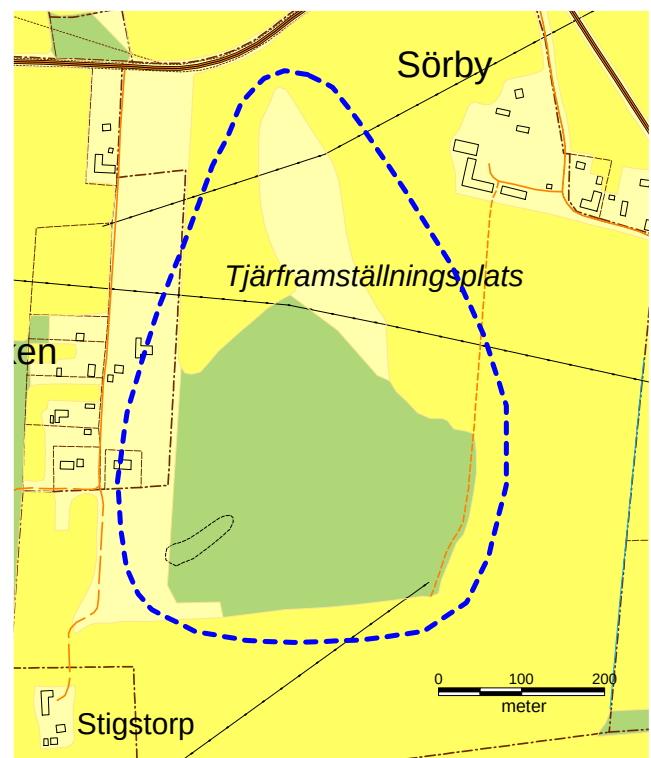
Tillsammans indikerar dessa lämningar en sannolik bronsåldersboplatz. Av den eventuella boplatsen finner vi idag inga synliga spår, med undan-

tag av skärvstenshögen. Eventuella lämningar efter hus, såsom härdar och stolphål, ligger alltid gömda under grästorven.

Höjdryggens norra del består av en relativt öppen hagmark. Här finns ett antal röjningsrösen av ålderdomlig karaktär. Kanske är de samtida med gravfältet och skärvstenshögen i söder, men kan också vara av yngre datum. Ungefär 100 meter söder om dessa finns även lämningar efter en tjärframställningsplats.

Skiss över området med de olika fornlämningarna inritade.

19f Sköllersta - Sörby

Fornlämningsmiljön vid Sörby utgör tillsammans med de vackra hagmarkerna en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

19f Sköllersta Sörby

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 14/10F 1e

Koordinater: X 6555760/Y 1450610

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att hagmarken hävdas och hålls relativt öppen.
- Fornlämningarna bör hållas fria från träd och buskar.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

- För att ge miljön ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas på platsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:
61:41 Sörby

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
18 Gravfält
31 Skärvstenshög
92 Stensättning/Röjningsröse
178 Tjärframställningsplats

20 Kävesta folkhögskola

Folkhögskolemiljö

Strax väster om Sköllersta tätort ligger Kävesta folkhögskola.

Historik

Örebro läns första folkhögskola grundades 1873 i Vrana. Att folkhögskolan hamnade i Sköllersta socken berodde i första hand på att godsägaren Adolf Coyet under en femårsperiod kostnadsfritt upplät huvudbyggnaden på Vrana säteri som skolor lokal. 1877 började ett särskilt skolhus byggas på gården. Då gården låg ensligt visade det sig snart vara svårt att hitta inackorderingshem åt eleverna. Folkhögskoleföreningen beslutade därför att folkhögskolan skulle flyttas till Kävesta.

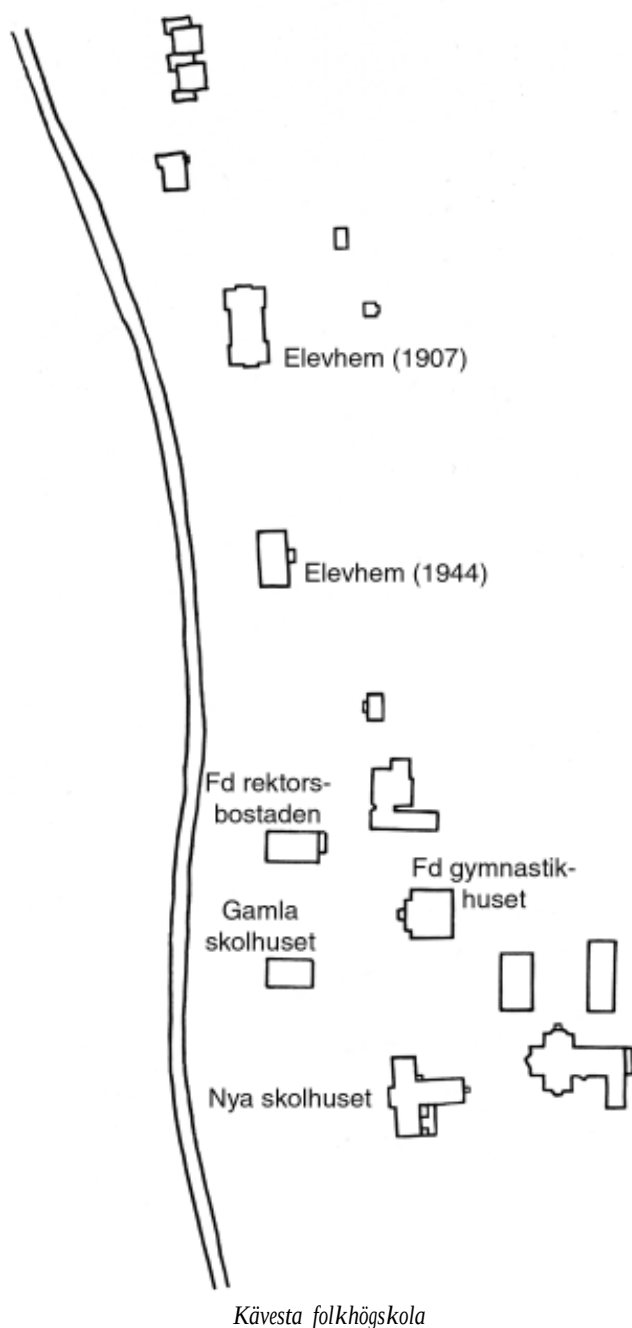
Det ännu ej färdigbyggda skolhuset vid Vrana plockades 1878 ner och flyttades till Kävesta, där det återuppbyggdes i något förändrad form. Skolhuset gavs en gul träpanel och långsidornas gavelfält pryddes med ståtliga drakar i lövsågat trä. 1889 byggdes en rektorsbostad och 1896 ett gymnastikhus. Den nationalromantiska tidsandan

medförde att alla byggnader färgades röda, även den gamla skolbyggnaden.

1907 uppfördes ett elevhem efter ritningar av stadsarkitekten i Örebro, Magnus Dahlander. Fram till detta år hade folkhögskolan i Sköllersta fungerat som en externatskola, där eleverna var inackorderade hos familjer i bygden. Samma år flyttades också en mejeribyggnad till tomten, för att användas som kök och matsal, samt i skolköksundervisningen. Byggnaden brann dock senare ned. Folkhögskolan köpte även in en av granngårdarna, Nybblegården, för att på dess mark kunna bedriva skolorjordbruk. Bebyggelsen vid Nybblegården var däremot i dåligt skick, varför både omfattande reparationer och nybyggen var nödvändiga.

Med tiden blev den gamla skolbyggnaden för liten. Ytterligare mark köptes in och ett nytt skolhus uppfördes i två våningar. Det nya pampiga skolhuset, med putsade fasader i klassiserande stil, invigdes 1926. På 1940-talet flyttades den gamla prästbostaden i Sköllersta till Kävesta, för att tas i bruk som elevhem.

Den kvinnliga folkhögskolan startade 1880 och drevs till en början i Öskevik utanför Nora. Snart visade det sig både mer praktiskt och ekonomiskt att ha både den manliga och kvinnliga skolan på ett och samma ställe. Då de manliga kurserna hölls på vintern kunde kvinnorna an-

Kävesta folkhögskola

vända lokalerna på sommaren. Landstingets ekonomiska stöd till de kvinnliga kurserna var dock mycket mindre än till de manliga kurserna.

Folkhögskolan delades med tiden upp i flera skolor; själva folkhögskolan, en lantushållsskola och en lantmannaskola. De båda senare flyttades till Kvinnersta 1959 respektive 1964. Fram till 1932 drevs skolorna av folkhögskoleföreningen. Därefter bildades en stiftelse, bestående av folkhögskoleföreningen och Örebro läns landsting. Drygt 20 år senare blev landstinget ensam huvudman över folkhögskolan. Skolans namn ändrades samtidigt från *Örebro läns folkhögskola* till *Kävesta folkhögskola*.

Större delen av eleverna vid folkhögskolan kom under de första 50 åren från lantbrukarhem. En viktig uppgift för den tidiga folkhögskolan ansågs vara att förmedla en kärlek till den egna gården och hembygden. De kvinnliga eleverna skulle utbildas till goda husmödrar och uppfostrare. Under 1930-, 40- och 50-talen förändrades utbildningen, från att vara en "bondeskola", till att bli en bredare och mer allmän utbildningsinstitution. Folkhögskolan blev ett alternativ för de ungdomar som inte hade tillgång till läroverk eller realskolor. Den könsseparerade undervisningen, med manliga vinterkurser och kvinnliga sommarkurser, pågick ända fram till 1960. Först detta år var samläsningen genomförd på folkhögskolans samtliga kurser.

Kävesta är ett av de på Närke's lerslätter vanliga -sta namnen, vilka alla anses ha tillkommit före år 700. Varifrån namnets förled kommer är mera osäkert, kanske var *Kävel* ett förkristet personnamn.

Kulturmiljö

Kävesta folkhögskola ligger i det öppna odlingslandskapet strax väster om Sköllersta tätort. Skolans byggnader ligger utmed östra sidan av väg 674. Både vägen och bebyggelsen ligger på en åsrygg, som når ca 40 meter över havet.

Om man kommer på vägen söderifrån, ser man som första byggnad på höger sida den "nya" skolhusbyggnaden. Bakom denna, längre österut, ligger en nyare köks- och matsalsbyggnad i ett plan. Lite längre norrut återfinns folkhögskolans äldsta miljö. Närmast vägen ligger det gamla skolhuset, idag bl a skolmuseum, och den fd rektorsbostaden, som idag kallas *Hantverkshuset*. Öster om dessa, på andra sidan om en mindre damm, ligger det fd gymnastikhuset, vilket idag kallas *Konsthuset*. Ytterligare en bit österut återfinns två nyare byggnader, vilka inrymmer musik- och naturkunskapsundervisningen. Fortsätter man utmed vägen längre norrut kommer man snart till de båda elevhemmen. Det första utgörs av den hitflyttade prästbostaden och det andra av Dahlanders byggnad från 1907. Allra längst norrut ligger Nybblegården.

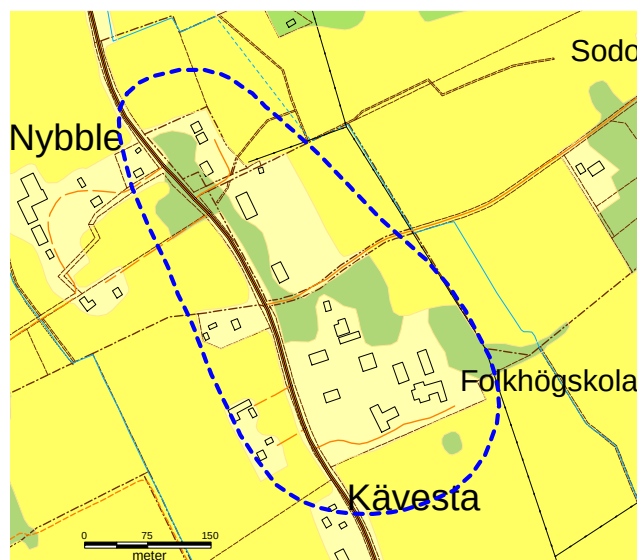
Bebyggelsen domineras av traditionellt faluröda träfasader, med vita knutar och snickerier. Undantag utgör den nya skolbyggnaden samt

Kävesta folkhögskola. Till vänster den gamla rektorsbostaden, nuvarande Hantverkarhuset. En bit längre bort skymtar det fd gymnastikhuset, nuvarande Konsthuset

köks- och matsalsbyggnaden, vars fasader är putsade i olika bruna nyanser, den senare med inslag av vitt kring fönster och knutar. Takformerna varierar men är i huvudsak täckta med tegel.

Det gamla skolhuset vid Kävesta är landets äldsta för ändamålet uppförda folkhögskolebyggnad. Miljön kring dammen, dvs det gamla skolhuset, det fd rektorshuset och gymnastikhuset, är idag Sveriges bäst bevarade tidiga folkhögskolemiljö. Området som helhet utgör en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt intresse.

20 Kävesta folkhögskola

20 Kävesta folkhögskola

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 14/10F 1e

Koordinater: X 6557140/Y 1472140

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Ny bebyggelse som ej har anknytning till skolverksamheten bör ej tillåtas inom området. Inga nya byggnader bör placeras i miljöns äldsta delar, dvs i området kring dammen. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.

- För att bevara den gröna och luftiga karaktären i området krävs att marken mellan och kring bebyggelsen vårdas och hålls öppen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

35 Kävesta 2:6, bostadshus, ekonomilängor, lekstuga

36 Kävesta 2:7, bostadshus, flyglar och ekonomilänga

37 Kävesta 3:1, Kävesta folkhögskola med skolbyggnader, rektorsbostad, gymnastikhus och elevhem.

40 Kävesta 2:19 (tidigare Nybble 1:9), bostadshus, bod och smedja

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

121 Kävesta folkhögskola med tillhörande samlingar.

21 Sköllersta

Historik

Flertalet av kommunens tätorter har växt fram i samband med järnvägens tillkomst. Tätorten Sköllersta har däremot sina rötter i ett medeltida sockencentrum. Här uppfördes under 1200-talets andra hälft en för landsbygden ovanligt stor stenkyrka, vilken ibland även kallats "*Närkes domkyrka*". Kyrkplatsen, där socknens befolkning samlades varje söndag, kom naturligt att bli en av socknens viktigaste samlingspunkter, dit även ett flertal andra verksamheter kom att förläggas.

Att slätten kring Sköllersta varit befolkad sedan länge, vittnar traktens jämförelsevis rika förekomst av fornlämningar om. Kring Sköllersta finns ett flertal förhistoriska gravar och gravfält, bl a en treudd i samhällets västra del, samt ett gravfält strax söder om nuvarande väg 52.

Från länsgränsen i söder och vidare upp mot Glanshammar i norr sträcker sig Palsboda/Svennevadsåsen, vilken mycket tidigt kom att fungera som en viktig färdväg mellan Östgöta-bygden och Närkeslätten. I Sköllersta möttes den nord-sydliga vägen som följde åsens sträckning och den öst-västra vägen som sträcker sig från Kumla och vidare längs Hjälmarens södra strand. Det var i denna knutpunkt kyrkan uppfördes. På grund av den nya sträckningen av väg 52 söder om samhället, har den äldre delen av vägen genom samhället fått behålla mycket av sin äldre landsvägskaraktär.

Enligt Torings karta från 1688 bestod Sköllersta vid denna tid av Sköllersta by med två frälsehemman samt kyrkan med två tillhörande kyrkohemman (Kyrkoherdebostället samt hemmanet Daal). Enligt 1864-71 års häradskarta återfanns på platsen för dagens samhälle dessutom några utflyttade gårdar och torp, varav ett soldattorp samt ett sandstensbrott.

Som sockencentrum hade Sköllersta länge konkurrens av det närliggande Sörby, vars gästgiveri, marknads- och tingsplats kom att bli en viktig samlingsplats i bygden. Det var först en bit in på 1900-talet, efter det att Palsboda-Finspångsbanan förlängdes till Örebro och Sköllersta fick en egen järnvägsstation, som byggnationen började ta fart.

Kring stationen samt en bit väster om kyrkan uppfördes ett 50-tal egnahem under 1900-talets första hälft. Under 1960- och 70-talen planläggs flera villaområden i Sköllersta och det är under 1970- och 80-talen som större delen av samhällets villabebyggelse tillkommer.

Tätortens läge mitt i jordbruksbygden avspeglar sig i den livsmedelsindustri som kom att växa fram i samhället under 1900-talet. Invid stationen uppfördes under 1900-talets första hälft både en kvarn och ett stort lagerhus med silo för torkning och förvaring av säd. Den mejerirörelse som tidigare funnits i trakten, vid Kävesta och Ullavi, ersattes 1926 av ett nyuppfört mejeri i Sköllersta. Mejeriet som lades ned 1956 köptes upp av Lithells charkuterifabrik och har genom åren byggts om och till i flera etapper, vilket resulterat i den fabriksanläggning som fortfarande finns på platsen.

Sköllersta var en egen kommun fram till 1952, då de tre kommunerna Bo, Sköllersta och Svennevad sammanslås till en storkommun. Denna uppgick i sin tur i Hallsbergs kommun 1971.

Dagens bebyggelse utgörs i huvudsak av några mindre egnahemsmiljöer runt kyrkan, från 1900-talets första årtionden, samt en relativt ung villabebyggelse, med tyngdpunkten i samhällets västra del.

Namnet *Sköllersta* tillhör ett av våra äldre ortnamn och har troligtvis, liksom de flesta andra *-sta* namnen, tillkommit någon gång före år 700. Förleden tros innehålla det fornsvenska mansnamnet *Skjolder*, '*sköld*', men vad exakt efterleden *-sta* betyder är mera omtvistat. Ett förslag är att det helt enkelt betyder '*ställe*' och med denna tolkning skulle Sköllersta få betydelsen '*Skjolders (Skölds) ställe*'.

21a Prästängen och Sköllersta kyrka

Sockencentrum, Kyrkomiljö, Naturreservat, Odlingslandskap, Fornlämningsmiljö, Folkrorelsemiljö

Strax intill knutpunkten mellan riksväg 51 och 52 ligger tätorten Sköllersta. Ett medeltida sockencentrum, som i samband med att järnvägsförbindelsen Palsboda-Örebro drogs fram, utvecklades till ett mindre samhälle.

Historik

Någon gång under 1200-talets andra hälft påbörjades det stora kyrkobygget i Sköllersta. Bygget tog lång tid och helt färdig stod kyrkan troligen först under 1400-talet. Sannolikt föregicks denna av en tidigare, mindre kyrka men efter denna finns idag inga kända spår.

Kyrkans ovanliga storlek, närmast lik en mindre katedral, har förundrat många. Kanske var Sköllersta under den tidiga medeltiden en viktig centralpunkt i en mycket större socken än det område som nuvarande församlingsgräns innefattar.

Vid kyrkan har det sedan länge funnits en sockenstuga, vilken fram till 1600-talets senare del även användes som tingslokal. Därefter kom tinget att inrymmas i gästgivaregårdens flygelbyggnad i Sörby. Den nuvarande sockenstugbyggnaden, vilken idag fungerar som församlingshem, uppfördes 1845. Byggnaden har förutom sockenstämmans möteslokal även inrymt socknens första folkskola, en bank liksom bostäder för lärare och barnmorska. Där hölls även alla kommunala sam-

manträden fram till kommunsammanslagningen 1952.

Intill kyrkan uppfördes 1666-67 en separat klockstapel och nuvarande sockenmagasin är från 1789. Porten till kyrkogården, den så kallade *stigluckan*, uppfördes 1773. Vid kyrkan låg tidigare också skolan liksom socknens fattigstuga. Den senare ersattes 1882 av ett nytt ålderdomshem vid Prästängan.

Prästgården anlades en bit från kyrkan. 1868 ersattes den ca hundra år gamla pastorsbostaden av en ny. Denna ersattes i sin tur 1942 av ytterligare en ny pastorsbostad, då den gamla flyttades till Kävesta, för att där användas som elevhem. Till prästgården hörde också ett lantbruk. 1965 bildades naturreservatet *Sköllersta Prästäng* av en gammal slåtteräng och beteshage på prästgårdens mark. Reservatet utvidgades norrut 1992.

Nykterhetsrörelsen fick fäste även i Sköllersta. 1889 bildades *Godtemplarlogen 1548 Kvismaredalens Ros*. De första åren hölls mötena i sockenstugan. 1909 uppförde logen ett eget ordenshus på den fyra år tidigare inköpta tomten, vilken döpts till *Dala skog*. Förutom logens möten, arrangerades även fester, studiecirkel och filmvisningar i ordenshusets lokaler. 1968 övergick ordenshuset i privat ägo och förändrades invändigt till bostadshus.

Kulturmiljö

Området ligger i norra delen av Sköllersta tätort och sträcker sig från kyrkan och sockenstugan i söder till naturreservatets gräns i norr. I söder passerar Sockenvägen i öst-västlig riktning. Mot nordväst viker sedan Vranavägen av. Från kyrkan sträcker sig den mindre Kalstavägen mot nordost och från söder ansluter den nord-sydliga åsvägen från Egeby. Området sluttar från ca 55 meter över havet i väster ner till ca 30 meter över havet i öster.

Utmed Sockenvägen, vilken följer den tidigare landsvägens sträckning, återfinns Sköllersta kyrka, prästgård och det fd ordenshuset. Kyrkan ligger på ryggen av en ås, vilken ingår i det långa nord-sydliga åsbandet som utgör Pålshoda/Svennevadsåsen. Den stora, treskeppiga hallkyrkan har putsade murar av kalksten under spåntak. Fönstren är upptagna under 1700- och 1800-talen men ett av de medeltida fönstren är framtaget i södra muren. I korfönstret finns även några bevarade

Sköllersta kyrka

medeltida glasmålningar. Även interiört är kyrkan ovanligt intakt och har kvar en stark medeltida prägel. Kyrkomiljön utgörs förutom av kyrkan även av det rödfärgade sockenmagasinet i timmer, en spåntäckt klockstapel, en stiglucka samt den fd sockenstugan, numera församlingshem. Den senare är en traditionell rödfärgad timmerbyggnad i två våningar med vita fönsterfoder och knutar.

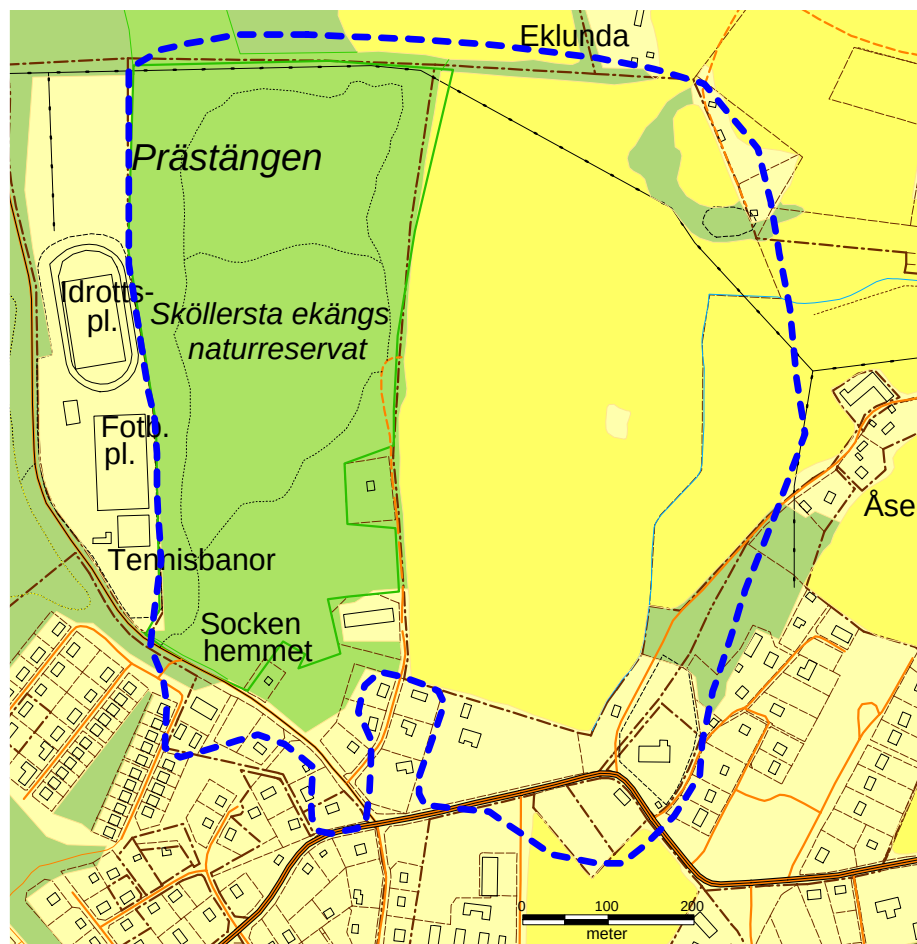
Ca 200 meter längre västerut längs Sockenvägen ligger Sköllersta prästgård. Den nuvarande byggnaden har uppförts med inspiration av den till Skansen flyttade huvudbyggnaden vid Skogaholms herrgård. Den gulputsade tegelbyggnaden är likt Skogaholms herrgård försedd med två hörnpaviljonger samt ett säteritak. Väster om prästgården, utmed Vranavägen, ligger bl a en rödfärgad fd arbetarbostad från 1920-talet. Strax söder om denna, i korsningen mellan Sockenvägen och Vranavägen, återfinns det gamla ordenshuset, en rödfärgad timmerbyggnad i två våningar.

Utmed Vranavägen återfinns även det gamla ålderdomshemmet, en stor, rödfärgad timmerbyggnad i två våningar med vita fönster och knutar. Byggnaden har moderniserats i flera omgångar, bl a under 1920-talets senare del, och

innehåller nu vanliga bostadslägenheter. Söder om ålderdomshemmet återfinns ett bostadshus från 1800-talets andra hälft, en envåningsbyggnad med rödfärgade panelfasader och två tillhörande bodar i samma färg och panel.

Norr om ålderdomshemmet ligger naturreservatet Sköllersta Prästäng. Den betade ekhagen utgör en av få kvarvarande rester av en förr mycket vanlig del av kulturlandskapet. I norr övergår hagen i en lundartad lövskog. Öster om ekhagen ligger en stor sammanhängande åker. På ett impediment i åkerns norra del återfinns ett gravfält av järnålderskaraktär, bestående av ett tjugotal runda och en fyrkantig stensättning samt en hög. Mellan prästängen och åkermarken återfinns ett litet torp, troligen från 1800-talets senare del.

Kyrkan är en av de bäst bevarade medeltidskyrkorna i Örebro län. Miljön kring kyrkan representerar en lång kontinuitet som sockencentrum och utgör som helhet en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

21a Prästängen och Sköllersta kyrka

21a Prästängen och Sköllersta kyrka

Socken/församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 14/ 10F 1e

Koordinater: X 6557990/Y 1473530

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättad skötselplan.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.
- Kyrkan är skyddad enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att den kulturhistoriskt värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 64 Sköllersta klockargård 1:1 (tidigare Klockargården 1:1), fd sockenstuga
- 65 Sköllersta prästgård 3:1, 1:4 (tidigare Kyrkogården 1:1, 1:4), Sköllersta kyrka, klocktorn, sockenmagasin och bod
- 66 Sköllersta prästgård 1:1 (tidigare Prästgården 1:1, Dalen 1:1), Sköllersta prästgård
- 67 Sköllersta prästgård 1:1 (tidigare Prästgården 1:1, Dalen 1:1), bostadshus, bod
- 68 Sköllersta Prästgård 1:27 (tidigare Prästgården 1:1), fd arbetarbostad
- 69 Sköllersta Prästgård 1:3 (tidigare Prästgården 1:3), fd ålderdomshem
- 70 Sköllersta Prästgård 1:21 (tidigare Prästgården 1:21), bostadshus, bodar
- 77 Åsen 1:43, fd ordenshus

Sköllersta prästäng är skyddad som *Naturreservat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

- 1 Gravfält

21b Miljön kring fd stationsområdet och tingshuset

Sockencentrum, Tingsplats, Villamiljö

Kring den nu försvunna stationen i Sköllersta, växte under 1900-talet en bebyggelsemiljö fram med egnahem, affärer, bank, tingshus m m.

Historik

1901 förlängdes Pålshoda-Finspångbanan till Örebro. Banan drogs förbi Sköllersta strax öster om kyrkan. Sköllersta fick en egen station och kring denna växte snart en rad bostadshus och verksamheter fram.

1907 uppfördes i Sköllersta ett tingshus för Askers och Sköllersta häradsrätt. Hit flyttade då tingsverksamheten som tidigare hållits vid Sörby gästgiveri. Byggnaden fungerade som tingshus fram till 1947, då Askers och Sköllersta tingslag uppgick i Östernärkes domsagas tingslag, vars tingshus fanns i Örebro. Tingshuset köptes då in av kommunen. Lokalerna, därav främst samlings-

salen, kom att nyttjas både av kommunen och föreningar och inrymde under en tid delar av skolans undervisning och bespisning. Sedan 1979 tjänar tingshuset som Sköllersta Folkets Hus. Tingshuset rymde ursprungligen, förutom en tingssal, även en vaktmästarbostad, särskilda rum för nämndemän, domare m m.

I samband med att elkraften kom till Sköllersta uppfördes 1918 Sköllersta kvarn strax söder om stationen. Intill kvarnen lät sedan Centralföreningen under 1940-talet uppföra ett lagerhus samt en silo för torkning och förvaring av säd. Under slutet av 1970-talet upphörde verksamheten och byggnaderna revs. Utemot Sockenvägen låg en bensinmack, vilken nu är borta. Borta är idag även stationsbyggnaden och järnvägen, den senare revs upp 1962. Intill stationen låg dessutom en bank samt en av samhällets tre affärer. Byggnader som idag används som bostadshus.

Utmed båda sidorna om järnvägen anlades under 1900-talets första hälft ett 20-tal egnahem samt under 1940-50-talen ett mindre flerbostadshus.

Kulturmiljö

Området ligger direkt öster om Sköllersta kyrka, nedanför åsen på en nivå av ca 30 meter över havet. Av den industri- och stationsmiljö som tidigare dominerade området finns idag bara en öppen gräsplan kvar.

Kvar kring stationsplanen och söder om Sockenvägen finns däremot den bostadsbebyggelse som växte fram under 1900-talets första hälft. Bostadshusen utgörs i huvudsak av mindre egna hem, företrädesvis i en våning samt ett flerbostadshus i två våningar. Då byggnaderna tillkommit under hela 1900-talets första hälft, är både byggnadsstilar och material varierande. Några av byggnaderna har under senare tid byggts om och till. Det finns även några sentida villor insprängda i området. I jämförelse med de under 1970-80-talen tillkomna villaområdena är egnahemstomtarna stora och grönskande, vilket ger miljön ett luftigt och mera lantligt intryck.

Sockenvägen flankeras av två fd handelsbodar. Den norra består av ett bostadshus från 1903, vilket tidigare hade en mot gatan utbyggd affärsdel. Byggnaden är ett tidstypiskt trähus med snickarglädje och fönster i jugendstil. Mitt emot ligger den gamla konsumaffären, en rosaputsad byggnad från 1935 med tydliga funktionalistiska drag. Öster om konsumbyggnaden ligger ett något senare tillkommet vitputsat bostadshus, även det i

typisk funkisstil, vilket även inrymt ett bageri.

Ytterligare längre österut längs Sockenvägen återfinns det fd tingshuset. Byggnaden som är uppförd i timmer har en grågrönmålad fasad, med den för jugendstilen så typiska kombinationen av liggande och stående panel, liksom fönster med en tätspröjsad överdel. Ingången flankeras av två halvrunda torn med spira. Invändigt är byggnaden renoverad men delar av inredningen finns fortfarande kvar. Bakom tingshuset finns det gamla stallet bevarat, en säregen byggnad med säteritak och kullerstensgolv, samt den fd arresten med valmat sadeltak. Båda är traditionellt rödfärgade.

Öster om tingshuset ligger den fd postanstalten och landsfiskalens hus från 1920-talet. Byggnaden har en gulbrun putsfasad i klassiserande stil med ett brett förhöjt mittparti, en så kallad frontespis, krönt av ett triangelformat överstycke, en så kallad fronton. På gården finns även en flygelbyggnad med locklistfasad och tätspröjsade fönster. Båda byggnaderna har valmat, brutet tak.

Miljön vittnar om samhällets tidiga utveckling och framväxt och utgör som helhet en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde. Av enskilda byggnader med särskilt kulturhistoriskt värde bör främst det fd tingshuset nämnas.

Sköllersta fd tingshus,
nuvarande Folkets Hus

21b Miljön kring fd stationsområdet och tingshuset

Socken/församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 14/ 10F 1e

Koordinater: X 6557540/Y 1474100

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

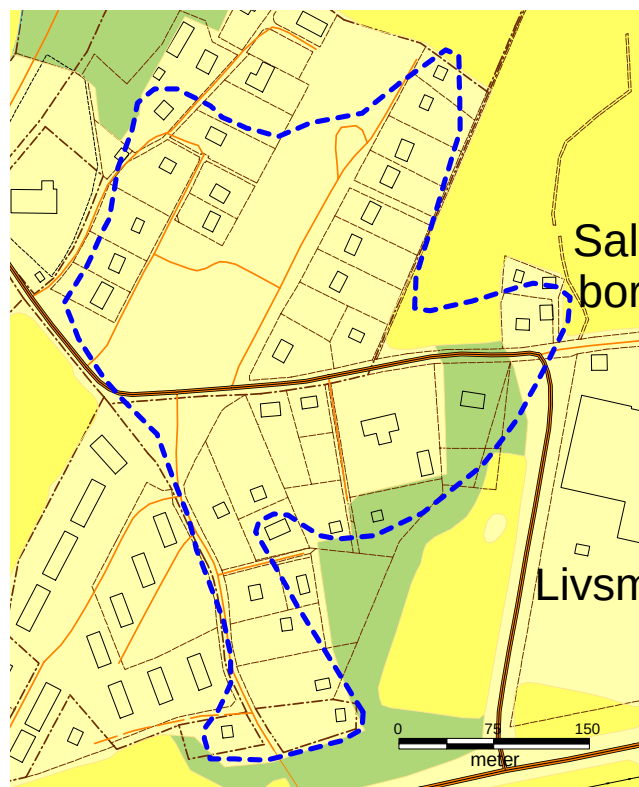
I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

71 Sköllersta 2:4, 4:2 (tidigare Salineborg 1:2, 2:4), fd postanstalt, flygelbyggnad

72 Sköllersta 1:10, fd tingsgård (nuvarande Folkets Hus), fd arrest samt bod

75 Åsen 1:4, bostadshus (fd affär) bod

76 Åsen 1:17, bostadshus

21b Miljön kring fd stationsområdet och tingshuset.

22 Sköllersta Gillberga

Bymiljö, Odlingslandskap

Strax öster om Sköllersta tätort ligger Gillberga, en sammanhållen bebyggelsemiljö med lång kontinuitet.

Historik

Den bördiga slätten kring Gillberga lämpade sig tidigt för odling och bosättning. Gillberga blev fritt från vatten ca 2000 f Kr. Strax intill låg då Kvismaren, vars vatten kunde nyttjas både för fiske och transporter. Om tidig mänsklig aktivitet i området vittnar bl a de lösfynd, i form av stenyxor, som gjorts på de högre partierna söder om vägen.

I skriftliga dokument nämns Gillberga så tidigt som vid 1100-talets slut. Då skänkte nämligen jarlen Birger Brosa jord i det som sannolikt är Gillberga (*Gilbergh*) i Sköllersta socken till Rise-

berga kloster. Enligt 1556 års jordebok fanns vid denna tid två gårdar i Gillberga.

Vid början av 1800-talet bestod Gillberga av en enhet. Gillberga ägdes då av Bo fideikommiss, som bl a använde gården som skjutshåll för sina posttransporter. 1839 delades Gillberga upp i åtta brukningsenheter. Den gamla manbyggnaden kom därefter att inrymma fyra lägenheter och strax intill uppfördes två nya gårdar. Två av brukarna bodde dessutom på annan ort. Gillberga genomgick 1869 laga skifte, då två gårdar uppfördes på vägens södra sida. Gårdarna söder om vägen kom att kallas Övre Gillberga, medan de tre gårdarna norr om vägen kallades Nedre Gillberga. På höjden strax norr om Nedre Gillberga har det funnits en väderkvarn, vilken försvann under 1830-talet. En väderkvarn fanns även på andra sidan vägen, vid Övre Gillberga, vilken var i drift långt in på 1900-talet. Båda kvarnarna är idag borta. Under indelningsverkets tid höll Gillberga en husar med torp och utrustning.

Den äldsta byggnaden i Gillberga är den gamla mangårdsbyggnaden från 1600-talet. 1722 byggdes den på med en våning, samt förlängdes på gavelsidorna med utbyggnader i en våning. 1806 putsades fasaden och någon gång under 1800-

talet påbyggdes även de båda tillbyggnaderna till två våningar. Fasaden inkläddes med träpanel under 1900-talets andra hälft. Övrig bebyggelse har tillkommit vid olika tillfällen, ladugården till exempel är märkt med året 1803. De båda närliggande gårdarna har bebyggelse från 1800-talets mitt och senare del. Bebyggelsen vid Övre Gillberga är från 1800-talets slut eller senare.

Odlingslandskapet har genomgått en hel del förändringar genom åren, inte minst genom den omfattande sänkningen av Kvismaresjöarna under åren 1879-1888, då Gillberga, Kånsta och flera andra gårdar/byar i socknens norra del vann stora mängder odlingsbar jord. Tidigare bestod marken norr om Gillberga endast av sankade ängsmarker. Dessa översvämmades ibland, vilket medförde att bebyggelsen nästan helt kringflöts av vatten. Knappt hundra år senare hade jorden sjunkit så pass att man 1974 tvingades invalla markerna.

Namnet *Gillberga* uppträder ofta intill forntida centralorter men dess betydelse är omtvistad. Några menar att förleden syftar på *gild* med betydelsen 'gäld', det vill säga skatt. Kanske rör det sig om en ort som under forntiden hade någon form av administrativ funktion.

Kulturmiljö

Gillberga ligger mitt i det öppna odlingslandskapet, ca en och en halv kilometer öster om Sköllersta tätort. Gillbergas ägor ligger på en höjd av ca 25-35 meter över havet.

Genom områdets södra del drar riksväg 52 fram i öst-västlig riktning. Längre norrut rinner bäcken från Tarsta och Testa genom området i sydväst-östlig riktning, för att sedan fortsätta norrut mot Kvismaresjöarna. Området består till största delen av åkermark.

Bebyggelsen ligger som små öar i den öppna odlingsmarken. De tre gårdarna vid Nedre Gillberga ligger på en tydligt markerad höjd i områdets mitt. Den äldre gårdens manbyggnad består av en långsmal byggnad i två våningar med gul locklistpanel och vitmålade detaljer. Ovanför långsidans två entréer sitter klassiserande, triangelformade överstycken, så kallade frontoner.

Väster om huvudbyggnaden ligger två tvärställda byggnader, varav den ena är en gammal tvättstuga. Norrut återfinns ett flertal ekonomibyggnader, bl a den gråputsade ladugården med ca en meter tjocka väggar murade i sten och ett brutet sadeltak. Strax intill ligger svinhus, magasin och loge, alla med rödpanelade fasader och sadeltak. Nordost om huvudbyggnaden ligger ett vattentorn.

Här och var på gårdsplanerna finns grunder till äldre byggnader. De båda andra gårdarna ligger öster, respektive söder om den äldre gården. Den östra gården har en mangårdsbyggnad i två våningar på enkelstugplan. Den södra gårdens manbyggnad är i en och en halv våning, med utskjutande, förhöjda mittpartier på båda långsidorna. Båda har fasader av rödfärgade locklistpaneler.

*Den gamla mangårdsbyggnaden
vid Nedre Gillberga*

Intill återfinns rödpanelade ekonomibyggnader. På varsin höjd i områdets södra del ligger de två utflyttade gårdarna, med bebyggelse av varierande ålder.

22 Sköllersta Gillberga

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 10F 1f/105 15

Koordinater: X 6558080/Y 1475570

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas vid Nedre Gillberga. Eventuell ny bebyggelse ska uppföras med stor hänsyn till den omkringliggande miljön, vad gäller byggnadens utformning, färg, material och placering.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

16 Sköllersta-Gillberga 1:5, 1:6, 2:5, bostadshus, bodar och ekonomilängor

17 Sköllersta-Gillberga 1:8, bostadshus, bod och ekonomilängor

18 Sköllersta-Gillberga 2:7, bostadshus, flygel och ekonomilängor

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:6 Tarsta-Ullavi (del av)

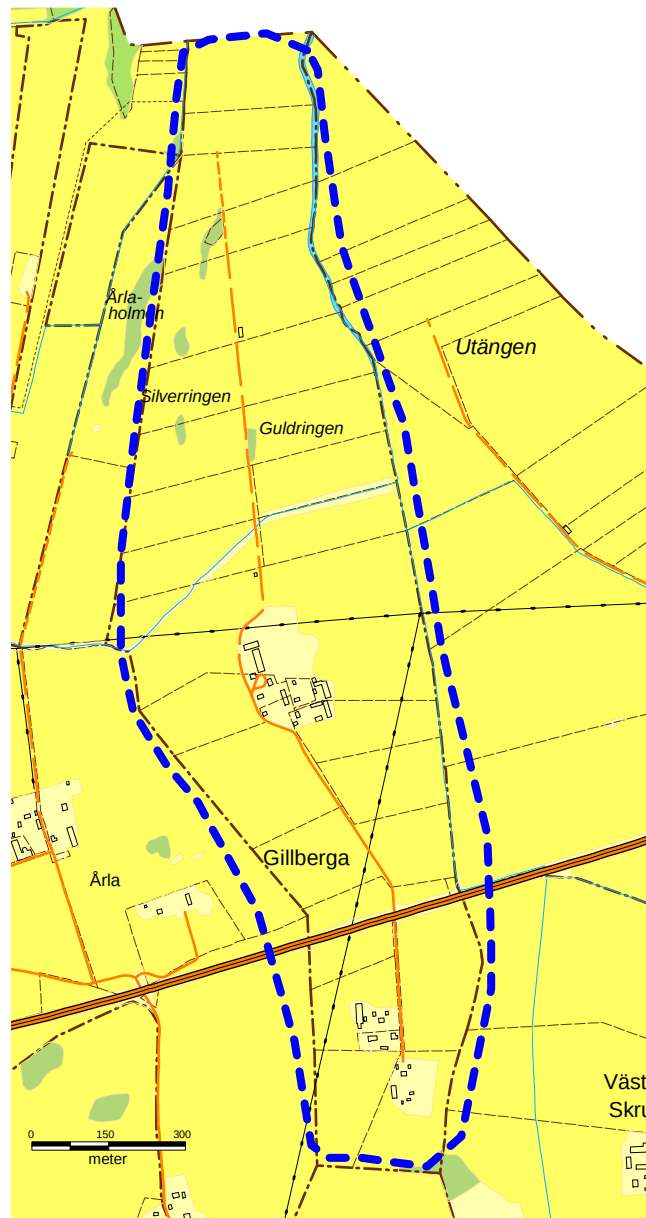
I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

169 fyndplats stenxya

170 fyndplats stenxya

171 fyndplats stenxyor

På grund av sin långa historia och välbevarade bebyggelsemiljö utgör Gillberga en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde. Miljöns högsta värden återfinns kring den sammanhållna bebyggelsen vid Nedre Gillberga.

22 Sköllersta Gillberga

23 Pålsboda

Historik

Pålsboda är en av kommunens fyra tätorter som växt fram i samband med västra stambanans tillkomst. På platsen fanns tidigare fem gårdar; *Backa, Falla, Folkasboda, Kärr* och *Pålsboda*.

1862 drogs västra stambanan genom Pålsbodaåsen, vid den så kallade *Brötabacken*. För att ge plats åt järnvägen behövde åsen schaktas ner åtskilliga meter. Utmed Pålsbodaåsens rygg löpte sedan länge den gamla landsvägen mellan Östgötabygden och Närke. Vid korsningen mellan järnväg och väg anlades en station. Marken tillhörde kaptensbostället Pålsboda, varför stationen och senare även stationssamhället fick namnet *Pålsboda*. För att ge plats åt stationsområdet flyttades landsvägen i anslutning till korsningen ett hundratal meter västerut.

Pålsboda blev en viktig omlastningsstation för gods till och från bruken i södra Närke. Denna funktion förstärktes ytterligare då den smalspåriga järnvägen Pålsboda-Finspång anlades år 1874, vilken i sin tur förlängdes med sträckan Pålsboda-Örebro 1901.

I anslutning till järnvägsstationen växte successivt ett samhälle fram. Samhällsutvecklingen skedde till en början mycket långsamt. Kring stationen samlades en mindre bebyggelsemiljö, bestående av diverse byggnader knutna till järnvägen, samt gästgiveri med handelsbod, skjutshåll m m. Under 1900-talets första decennium byggdes några egnahemsbostäder i anslutning till järnvägsområdet men det var först under 1920-talet som byggandet tog fart på allvar. Ett flertal egnahem uppfördes då utmed landsvägen söder om stationen, samt nordväst om densamma.

Det tidiga Pålsboda kan närmast beskrivas som en handelsort. Ett sågverk anlades visserligen 1904 men det var först under 1920-talet och några decennier framåt som den industriella verksamheten på allvar etablerades i samhället och Pålsboda kom att utvecklas till en industriort. Här uppfördes bl a gjuteri, slakteri, smidesverkstad, häftstiftsfabrik, snickerifabrik, flera mekaniska verkstäder m m.

I Pålsboda fick ett flertal folkrörelser ett starkt fäste. I samhället uppfördes tre frikyrkolokaler; baptistsamfundets *Elimkapell* 1879 (nyuppförd efter brand 1924), missionsförbundets *Betania* 1907 och pingströrelsens *Filadelfiakapell* 1938. Under 1890-talet bildades *Nyktterhetslogen 1837 Nerikesbaneret*, vilken 1910 inköpte en mindre stuga som inreddes och senare byggdes om till ett ordenshus. Det fd kommunhuset rymmer idag *Folkets Hus* och i samhällets norra del anlades under 1940-talet en *Folkets Park*.

Fram till 1936, då Pålsboda kyrka stod färdig, hade frikyrkoförsamlingarna stått för all religiös aktivitet i samhället. Kyrkan med fristående klockstapel är uppförd med tydlig inspiration av kyrkan i Sköllersta.

Pålsboda blev municipalsamhälle 1942. De tre kommunerna Bo, Sköllersta och Svennevad sammanslogs 1952 till en storkommun, vilken i sin tur uppgick i Hallsbergs kommun 1971.

Bebyggelsen i samhället domineras av småskalig villabebyggelse från 1920-30-talen fram till idag.

Villagatan i Pålsboda

Namnet *Pålsboda* är bildat av mansnamnet *Påvel* och en pluralform av *bod*, med den troliga betydelsen 'Påvels bodar'. Dessa bodar kan ha varit jaktbodar eller förrådsbodar av något slag, kanske för hö eller järn.

23a Villamiljö väster om kyrkan

Stationssamhälle, Villamiljö, Folkrorelsemiljö

I Pålsbodas nordvästra del ligger en förhållandevis välbevarad villamiljö från 1920-30-talen.

Historik

Villaområdet i nordvästra Pålsboda har växt fram på mark som ursprungligen hörde till gården Kärr. Enligt 1864-71 års häradskarta fanns på platsen endast ett par mindre stugor, samt ett husartorp. Gården Kärr ägdes fram till en bit in på 1900-talet av släkten Coyet. Trots att järnvägen drogs fram och en station anlades redan på 1860-talet, kom inte området att bebyggas nämnvärt förrän i början av 1900-talet. 1879 lät dock Pålsbodas äldsta frikyrkoförsamling, baptistförsamlingen, uppföra

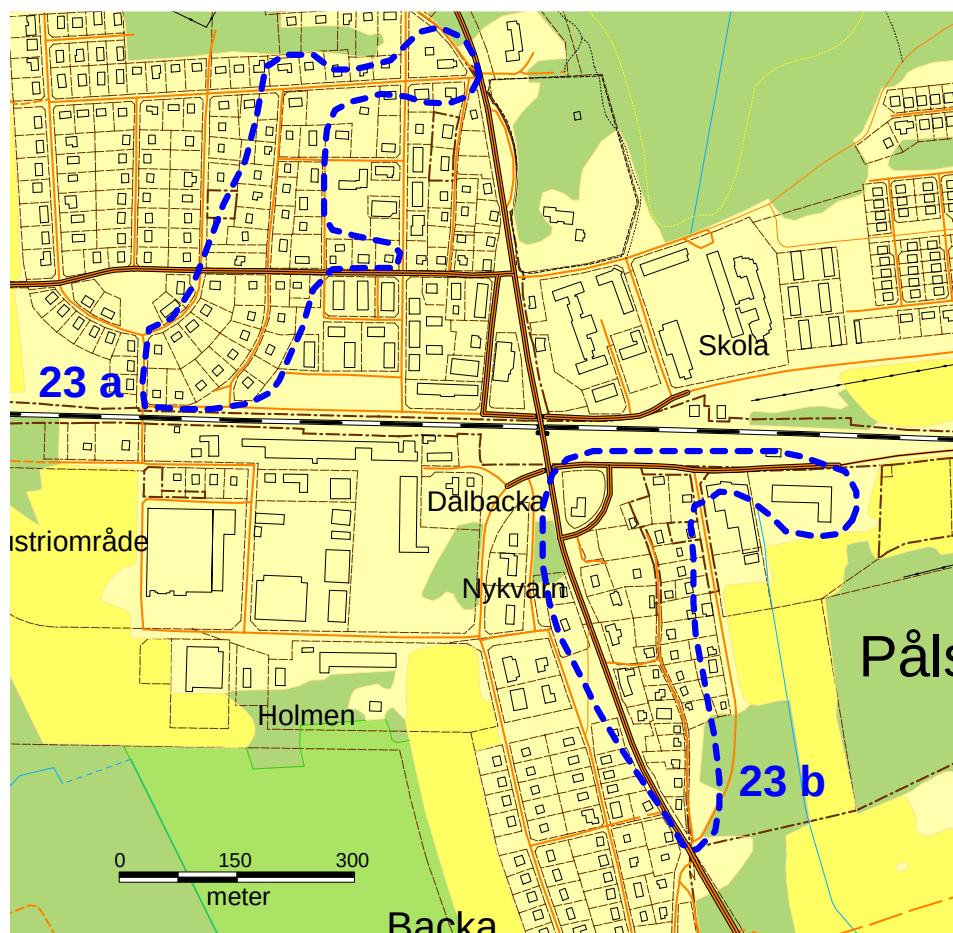
Elimkapellet strax väster om landsvägen. Kapellet brann ner till grunden 1924 men återuppbyggdes igen samma år.

1901 stod den nya järnvägslinjen mellan Pålsboda och Örebro färdig. Samma år började Coyet avstycka och sälja tomter från fastigheten Kärr. Byggnationen sätter fart under 1920-30-talen, främst utmed *Villagatan* men också vid *Västergatan* och *Kärsvägen*. Det som byggdes var övervägande egna hem men här uppfördes också ett sågverk strax väster om Villagatans södra del, samt ett trädgårdsmästeri strax söder om Västergatan. Sågverket och trädgårdsmästeriet är idag borta. Ett mindre antal villor har tillkommit i området under 1900-talets andra hälft.

1928 inköpte pingstförsamlingen en villa på Kärsvägen 17 som fick fungera som möteslokal. Tio år senare flyttade församlingen till en nybyggd gudstjänstlokal utmed Norrgatan.

Kulturmiljö

Området ligger i sluttningen från Pålsbodaåsen, på järnvägens norra sida, och sträcker sig från Norra Bangatan i söder utmed Villagatan och upp

23a Villamiljö väster om kyrkan
23b Högalidsgatan - Södra Storgatan

mot Västergatan. Höjdnivån i området ligger mellan ca 80-90 meter över havet. Miljön utgörs av en småskalig villabebyggelse från i huvudsak 1920-30-talen, med inslag av några sentida villor.

Bostadshusen består av mindre villor, vanligtvis i en våning och ofta med klassiserande drag. Några tvåvåningshus förekommer också, varav flera har tydliga funkisdrag. Färger, material och takform varierar. Både putsade och panelklädda fasader är vanliga, ofta i ljusa färger som gult, rosa, beige, grått och vitt men även olika varianter av rött förekommer. Taken är företrädesvis sadeltak eller brutna sadeltak men här finns även tälttak och valmade sadeltak. Tegelpannor är det dominerande taktäckningsmaterialet men på några tak förekommer även betongpannor och i något fall plåt.

En del hus har genomgått förändringar som om- och tillbyggnader och byte av fasadmateriell m m. Dock finns ännu flera relativt välbevarade villor kvar i området. Tomterna är lummiga och här och var finns även en del uthus bevarade.

I områdets nordöstra del ligger Elimkapellet, en envåningsbyggnad med rödfärgad locklistpanel, vita knutar och fönsterfoder samt stora spetsbågiga fönster i samlingssalen. Intill ligger pastorsbostaden, en mindre envåningsbyggnad med rödfärgad locklistpanel och vitmålade detaljer.

Villaområdet utgör med sin småskaliga karaktär och flera relativt välbevarade villor en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

23a Villamiljö, nordvästra Pålsboda

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 095 94/9F 9e

Koordinater: X 6549530/Y 1472860

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga, småskaliga karaktär bevaras. Tillbyggnader och eventuell ny bebyggelse bör anpassas till den befintliga vad gäller byggnadens utformning, färg, material och placering. Byggnader som kraftigt förändrats vid tidigare renoveringar

bör vid framtida renovering återställas till ett utseende så nära husets ursprungliga utseende som möjligt.

- Trädgårdar och uthus bör underhållas på ett sådant sätt att områdets karaktär bevaras.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

46 Sköllersta-Kärr 1:121, bostadshus

47 Sköllersta-Kärr 1:123, bostadshus

48 Sköllersta-Kärr 1:192, bostadshus

49 Sköllersta-Kärr 1:273, Elimkapellet, bostadshus, bod

50 Sköllersta-Kärr 1:284, bostadshus

23b Högalidsgatan - Södra Storgatan

Stationssamhälle, Villamiljö, Gästgiverimiljö, Industrimiljö, Vägmiljö, Folkrorelsemiljö

Utmed den gamla landsvägens sträckning uppe på åsens krön, strax söder om järnvägen, återfinns en tidig bebyggelsemiljö med både bostäder och industribyggnader.

Historik

I samband med Västra stambanans framdragande år 1862 anlades en station med tillhörande stinsbostad på kaptensbostället Pålsbodas mark. Kring stationen samlades snart en mindre bebyggelse-

miljö för järnvägens och de resandes behov. Här fanns exempelvis godsmagasin och handelsbod. 1867 låter Gustav Adolf Coyet uppföra en gästgiverigård i anslutning till stationen, på den egna fastigheten Kärrs marker. Hit flyttades då gästgiveriverksamheterna från både Sköllersta och Svennevad. Mellan åren 1867 och 1936 hölls årliga marknader vid gästgiveriet samt uppe på åsen.

Utmed landsvägen söder om järnvägsstationen uppfördes under 1800-talets slut några av samhällets tidiga bostadshus. Men det var först sedan järnvägen till Örebro färdigställdes 1901, som bostadsbyggandet kom att ta fart på allvar. Under 1910-20-talen avstyckades ett flertal tomter utmed dåvarande landsvägen söder om järnvägsstationen, mark som tillhörde gården Backa. Ett flertal bostadshus, många egna hem, uppfördes därefter

ter utmed landsvägens båda sidor. Den gamla landsvägens sträckning har i flera steg förändrats, bl a genom beredskapsarbeten under 1930-talet. Den äldre vägsträckningen finns idag kvar i form av *Högalidsgatan* och *Smedjegatan*. Fyllnadsmaterialet i den nya vägsträckningen sägs till större delen utgöras av de omkringliggande markernas stenmurar och odlingsrösen.

Vid Högalidsgatan uppförde *Brödraförsamlingen*, numera *Missionsförbundet*, år 1907 ett kapell som fick namnet *Betania*. Byggnaden var ett äldre hus som flyttats till platsen från Sörby i Sköllersta socken, där det fungerat som tingshus. Tidigare hade församlingen haft sina möten i ett mindre hus, söderut på Högalidsgatan, kallad *Hyddan*. Till pastorsbostad inköptes och flyttades det gamla ordenshuset, *Skogshyddan*, i Svennevad.

Utmed åsens västra sida anlades 1916 en skobands- och lästfabrik. Byggnaden uppfördes av Gustav Behrn och i bottenvåningen inreddes en biograf. 1923 övertogs byggnaden av en möbelfabrik, vilken drevs fram till 1939, då fabriken brann. Den eldhärjade byggnaden restaurerades 1940 och kom därefter att inrymma *Svenska Häftstiftsfabriken* fram till 1962, då fabriken flyttade till sina nybyggda lokaler vid Gambovägen. Här uppfördes också under 1900-talets första årtionde en byggnad, som bl a kom att inrymma charkuteributik, rökeri, affärslokaler och bostadslägenheter. Intill denna fanns en mindre byggnad som genom åren inrymt flera olika verksamheter,

exempelvis Pålshodas första mejeri, som startades 1898 av arrendatorn av Averby gård i Bo socken samt ett tryckeri och ett café.

På Södra Storgatans västra sida, fanns fram till 1930-talet en valsullsfabrik och något längre norrut ett slakteri. På samma sida låg dessutom på 1930-talet BP's bensinmack, vilken år 2000 är en UNO-X-station. Norr om macken låg fram till 1960-talet Pålshoda elektriska kvarn. På åsens östra sida fanns under 1930-40-talen Hallins åkeri och längre norrut uppfördes 1963 en byggnad för plåtslagerifirman Bruhns plåt.

Kulturmiljö

Högalidsgatan ligger på krönet av Pålshodaåsen och utgörs av den gamla landsvägens äldre sträckning. Områdets högsta parti ligger på åsens krön, som når drygt 90 meter över havet. Nuvarande riksväg 51 drar fram en bit längre ner i åsens västra sluttning och heter inom samhället *Södra Storgatan*. Området sträcker sig från vattentornet i söder mot järnvägen i norr. I väster avgränsas området strax väster om Södra Storgatan, för att i öster följa åsens kontur. Området inkluderar även Svenska Häftstiftsfabrikens industribyggnad utmed Gambovägen.

På åsens krön i områdets södra del återfinns vi Pålshoda vattentorn från 1965. Tornet har inte längre någon egen vattentäkt utan får numera sitt vatten från sjön Tisaren. Högalidsgatan kantas av

Utmed Södra Storgatan ligger den gamla skobands- och lästfabriken. I bakgrunden skymtar en byggnad som tidigare inrymde charkuteri m m

en småskalig villabebyggelse från i huvudsak 1900-talets första tre decennier men med både äldre och yngre inslag. Som andra hus efter vattentornet ligger ett av åsens äldsta byggnader, Hyddan, som enligt uppgift kan vara från 1800-talets mitt eller ha en stomme från denna tid.

Bostadshusen är i huvudsak i en våning med tegeltäckta sadeltak men även andra takmaterial och former förekommer. Fasaderna är putsade i ljusa färger som gult, grått och beige eller har träpaneler målade i rött eller ljusa oljefärger. De flesta av byggnaderna utmed åsens krön är mer eller mindre förändrade och tillbyggda. På tomtorna finns i flera fall äldre bodar och uthus. Tomternas utplacering efter gatan är något oregelbunden, vilket kan tyda på att husen tillkommit vid olika tidpunkter, samt fått anpassa sig efter vägens slingrande sträckning.

På åsens högsta del ligger den gamla missionsskyrkan, en timmerbyggnad i en våning med ljusgråmålad locklistpanel. Väster om denna ligger den fd pastorsbostaden. Från Södra Storgatan leder en bred kalkstenstrappa upp till den fd pastorsbostaden och Missionskyrkan. Alldeles invid trappan står en gammal vattenreservoar i tegel, vilken före det kommunala vattennätets tider för såg södra åsens fastigheter med vatten.

Utmed Södra Storgatan i söder ligger den gamla skobands- och lästfabrikens byggnad, en gråvitputsad byggnad i tre våningar. Norr om

denna återfinns den gamla charkuteributiken, en rödputsad byggnad med vita detaljer med klassicerande drag. Byggnaden är i tre våningar med utskjutande partier i två våningar på vardera gaveln. Ytterligare en bit norrut ligger en rödfärgad byggnad i en våning från 1910-talet, vilken numera fungerar som bostad men tidigare inrymt bl a Pålsbodas första mejeri. Längst i norr ligger den gamla gästgiveribyggnaden, ett vinkelbyggt hus i två våningar. Byggnaden är klädd med liggande och stående träpanel som målats i rött med vita knutar och fönsterfoder, samt har ett tegeltäckt sadeltak.

I områdets nordöstra del ligger Svenska häftstiftsfabrikens fabriksbyggnad från 1960-talets början. Fabrikslokalen är uppförd i tegel i en våning och har fortfarande kvar sina ursprungliga skyltar.

Av stationsområdet finns idag inte mycket kvar. Den smalspåriga banan är idag borta, uppriven 1962, liksom Pålsboda stationsbyggnad som revs 1956. Sedan 1970-talet stannar inte längre tågen i Pålsboda.

Kulturmiljön söder om järnvägen vittnar om samhället Pålsbodas utveckling från ett litet stationssamhälle till en mindre industriort. Som helhet utgör området en miljö av högt kulturhistoriskt intresse.

23b Högalidsgatan - Södra Storgatan

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 095 94/9F 9e

Koordinater: X 6549060/Y 1473350

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen skall utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga, småskaliga karaktär bevaras. Tillbyggnader och eventuell ny bebyggelse bör anpassas till den befintliga vad gäller byggnadens utformning, färg, material och placering. Byggnader som vid tidigare renoveringar kraftigt förändrats

bör vid framtida renovering återställas till ett utseende så nära husets ursprungliga utseende som möjligt.

- Trädgårdar och uthus bör underhållas på ett sådant sätt att områdets karaktär bevaras.

- Landsvägens gamla sträckning i form av Högalidsgatan bör underhållas och dess stäckning bevaras. Rätning och breddning bör undvikas.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

43 Backa 1:20, bostadshus

45 Backa 2:2, fd gästgiveri

24 Forntomta - Hällebo

Odlingslandskap, Bymiljö, Folkrorelsemiljö

Öster om Pålsboda, invid den sänkta Hällebosjön, sträcker ett öppet och vackert kulturlandskap ut sig kring de fem byarna Forntomta, Joganbo, Bo, Hällebo och Bännebo.

Historik

Forntomta nämns i en handling redan 1411 (Fornatompom). Namnet *Forntomta*, vilket ibland även skrevs *Tomta*, skulle kunna tolkas som 'ödetomt'. Kanske försvann här en äldre bebyggelse i samband med digerdöden under 1300-talet, för att under senare medeltid åter bebyggas. Ansamlingen av namn på *-bo*, dvs *Bo*, *Bännebo*, *Hällebo* och *Joganbo*, kan tyda på att det här från början fanns ett antal bodar för tillfällig vistelse. Kanske var det sjöbodar intill Hällebosjön, vilken efter sänkning i samband med stambanans tillkomst, kraftigt minskade i omfång. Den närliggande gården *Ön* låg alltså tidigare på en ö i denna sjö.

I 1556 års jordebok beskrivs *Bo*, *Bännebo*, *Forntomta*, *Hällebo* och *Joganbo* som ensamgårdar. 1873 utgjordes *Hällebo* av ett halvt skattehemman, under vilket det låg några torp, varav ett soldattorp. *Bo* bestod av ett fjärdedels skatte-

hemman, *Bännebo* ett frälsehemman med några underliggande torp, *Forntomta* ett halvt skattehemman med flera torp samt *Joganbo* ett halvt frälsehemman. Med undantag av *Joganbo*, som enbart storskiftades 1812, genomgick alla laga skifte under mitten av 1800-talet.

En skola uppfördes i *Joganbo* 1867 och drevs fram till 1960-talet. Därefter flyttades skolverksamheten till Pålsboda. Sköllersta baptistförsamling uppförde 1915 ett kapell vid Boängen. Kapellet brann ner 1923 men ersattes av ett nytt året efter. I *Hällebo* fanns från 1890-talet och fram till början av 1960-talet dessutom en affär. Två sågar uppfördes i *Hällebo* och *Joganbo* under 1900-talets första hälft. Sågen i *Joganbo* ersattes troligen under 1970-talet av en modernare anläggning.

Om man jämför 1864-71 års häradskarta med fastighetskartan från år 2000, ser man att åkermarken har ökat något i området, främst på bekostnad av den tidigare ängsmarken. En del äldre åkermark har dock tagits ur bruk. Ängsmarken i området har nästan helt försvunnit, liksom ett flertal av torpen.

Kulturmiljö

Invid Hällebosjön, ungefär fyra kilometer nordost om Pålsboda, öppnar sig skogen plötsligt i ett öppet odlingslandskap. Området ligger på en nivå mellan ca 85 och 100 meter över havet. Vid *Forntomta* strålar vägarna från *Testa* och *Skruke-*

Odlingslandskapet vid Forntomta

backen samman, för att sedan fortsätta mot sydost förbi Hällebo och Bännebo. Från Bo viker en väg av åt sydväst mot Mörkasbo. I öster avgränsas området av Hällebosjön och den våtmark som är kvar av Östansjösjön. Längst i söder gränsar området till västra stambanan.

Åkermarken dominerar i områdets norra del, medan den vid Bo smalnar av och fortsätter som ett band utmed vägen mot sydost. De flesta åkarna är rensade från odlingsrösen och består främst kring Forntomta, Joganbo och Bo av relativt stora och sammanhängande åkrar.

De kvarvarande odlingsrösen och stentipparna, samt de många och ståtliga stenmurarna vittnar om det enorma arbete som lagts ner på att röja odlingsmarken från sten. Några av åkerlapparna, som tillhört de nu försvunna torpen vid Hällebo, brukas fortfarande i områdets sydvästra

del. Några fina hagmarker finns öster och nordost om Joganbo, samt sydväst om Forntomta.

Den för skogsbygden typiska bebyggelsen består i huvudsak av faluröda träbyggnader, i en till en och en halv våning, från 1800-talets senare del och 1900-talets första årtionden. Undantag utgör bl a den lite större gården Joganbo 1:5, vars manbyggnad från 1880-talet har en gulmålad träpanel. I områdets mitt ligger Joganbo skola, en faluröd byggnad med ett tvåvåningt mittparti, flankerat av två tvärsållade tillbyggnader i en våning. Skolbyggnaden var kring sekelskiftet 2000 tyvärr i ganska dåligt skick. Strax söder om skolan återfinns Boängens kapell, en faluröd byggnad i en våning, där rundbågade fönster markerar samlingsalen. I Hällebo finns även den fd handelsboden kvar, i form av en enkelstuga i en och en halv våning (Sköllersta-Hällebo 1:7, 1:11).

24 Forntomta -
Hällebo

Spåren efter äldre torpbebyggelse finns på Forntomtas ägor, strax norr om torpet Kristinelund samt sydväst om Hällebo. En äldre byggnadstomt av okänd ålder finns även ca 200 meter väster om Joganbo.

Det öppna kulturlandskapet väster om Hällebosjön vittnar om en relativt lång tids markanvändning och utgör tillsammans med den för skogsbygden relativt typiska bebyggelsen en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

24 Forntomta - Joganbo

Socken/Församling: Sköllersta

Ekonomiskt kartblad: 105 05, 095 05 / 10F 0f, 9F 9f

Koordinater: X 6550970 / Y 1477330

Riktlinjer

- För att den värdefulla kulturmiljön ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vågar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 655 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.
- Torplämningarna är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

4 Sköllersta-Bo 1:6, bostadshus

5 Sköllersta-Bo 1:7, fd Boängens kapell, bod

20 Sköllersta-Hällebo 1:6 (tidigare Hällebo 1:3), Bostadshus, bod

21 Sköllersta-Hällebo 1:7, 1:11 (tidigare Hällebo 1:7), det gamla bostadshuset ersatt med ett nytt 1982, 2 flygelbyggnader, undantagsstuga, ekonomilänga

23 Joganbo 1:2, bostadshus, bodar och ekonomilängor

24 Joganbo 1:4, 1:6, Joganbo fd skola, bod

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:47 Forntomta

61:48 Joganbo

I *Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter* (2000) ingår:

Väg 655 (del av)

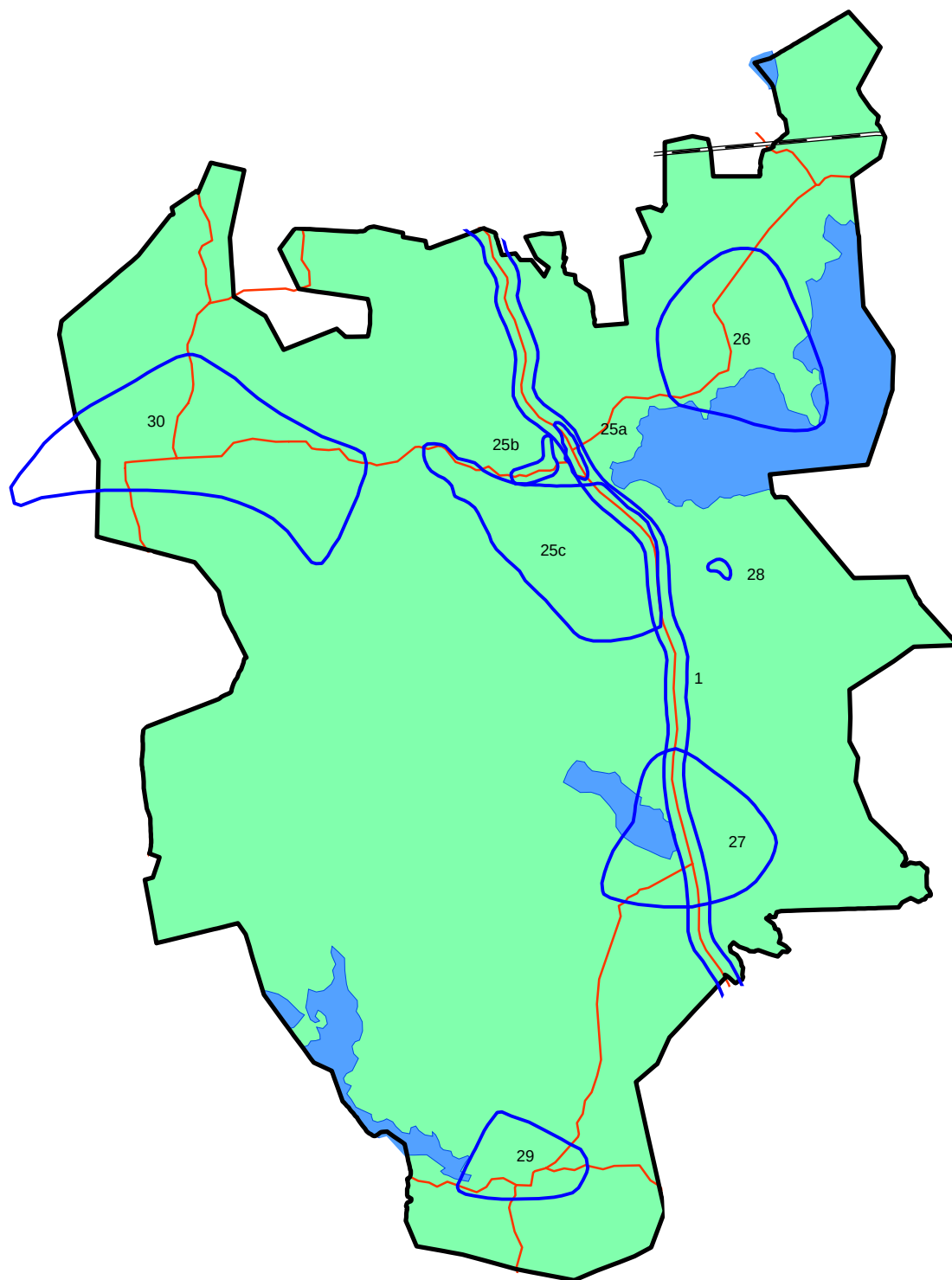
I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

143 Lämningar efter sentida torpställe, *Ol-Erstorpet*

145 Lämningar efter sentida torpställe, *Hällebo soldattorp*

147 Lämningar efter sentida torpställe

158 Lämningar efter sentida torpställe

Svennevads socken

1 Väg 51, Sköllersta - Örmon -se Bo socken

25 Svennevad

Historik

Sotterns västra strand lockade tidigt till sig människor. I trakten har en hel del stenåldersfynd hittats, bl a i form av stenyxor. I anslutning till det naturliga vad som bildades där Skogaån/Svennevadsån bröt igenom Svennevadsåsen, kom människor med tiden också att slå sig ner och bli bofasta. Exakt när detta skedde vet vi inte. Spår efter tidiga svennevadsbor finns bl a strax sydost om prästgården, i form av ett gravfält. *Svennevad* har fått sitt namn efter det ovan nämnda vadet. Namnets äldre form, *Svinavad*, tyder på att vadet i äldre tider flitigt nyttjades även av vildsvin. Troligen var det först på 1700-talet som namnet ändrades till *Svennevad*.

Byn Svennevad har en mycket lång historia. En kyrka har funnits här sedan medeltiden. Troligen anlades någon gång under 1600-talet även en vägkrog i anslutning till byn. Längre fram i tiden, främst under 1800-talet, anläggs en småskalig bebyggelse utmed landsvägens båda sidor. Under 1900-talets mitt och andra hälft växer ett område med fritidsbebyggelse fram invid Sotterns strand.

25a Bebyggelsen utmed väg 51

Bymiljö, Vägmiljö, Kyrkomiljö

Utmed den smala landsvägen på åsen, ligger en småskalig bebyggelse från i huvudsak 1800-talets senare del och 1900-talets början.

Historik

Landsvägen uppe på åsen bestod före bilismens genombrott av en smal grusväg. I samband med att vägen belades under slutet av 1950-talet, bredades även vägbanan och vissa nivåskillnader togs bort.

Under 1800-talet, samt även en bit in på 1900-talet, växte en småskalig bebyggelsemiljö fram på Svennevadsåsens krön. De små stugorna, som uppfördes utmed den smala vägens båda sidor, saknade egen jord att bruka. De boende fick oftast sin utkomst genom att arbeta vid byns gårdar eller utöva någon form av hantverk. Vid landsvägen uppfördes på 1850-talet en lanthandel, *Norra Hyddan*, vilken 1897 ersattes med en ny byggnad strax intill. Handeln drevs fram till slutet av 1960-talet. 1931 uppfördes även ett ålderdomshem i åsslutningen öster om landsvägen. Väster om landsvägen ligger den från byn utflyttade *Pella-gården*. Norr om denna har ännu en gård legat, varav det idag bara återstår en ekonomilänga.

I Svennevads by har det funnits en kyrka åtminstone sedan 1270-talet, då det enligt skriftliga belägg ska ha funnits en kyrkoherde i Svennevad. Den medeltida kyrkan var i trä men kompletterades 1685 med ett gravkor i sten. Den gamla kyrkan revs 1782 och ersattes strax därefter av en ny ståtlig kyrka i sten. Kyrkobygget finansierades delvis av Skogaholms bruksherre Gustaf Philip Wennerstedt, vilken också var initiativtagare och en av de viktigaste drivkrafterna till kyrkans tillkomst. Traktens bönder och skogsägare stod till tjänst med timmer, kalkbränning och körslor. År 1786 stod den nya kyrkan färdig, vilken med Gustav III's medgivande gavs namnet *Gustavs kyrka*. För ritningarna stod Thure Wennberg på överintendentämbetet, vars chef Carl Fredrik Adelkrantz troligen hade ett finger med i spelet. Kyrkan kom att bli något av en minneskyrka för släkten Wennerstedt vid Skogaholm, samt för släkten Wester vid Haddebo. Under 1950-talets senare del flyttades Gillberga skola till kyrkan för att fungera som församlingshem.

Kulturmiljö

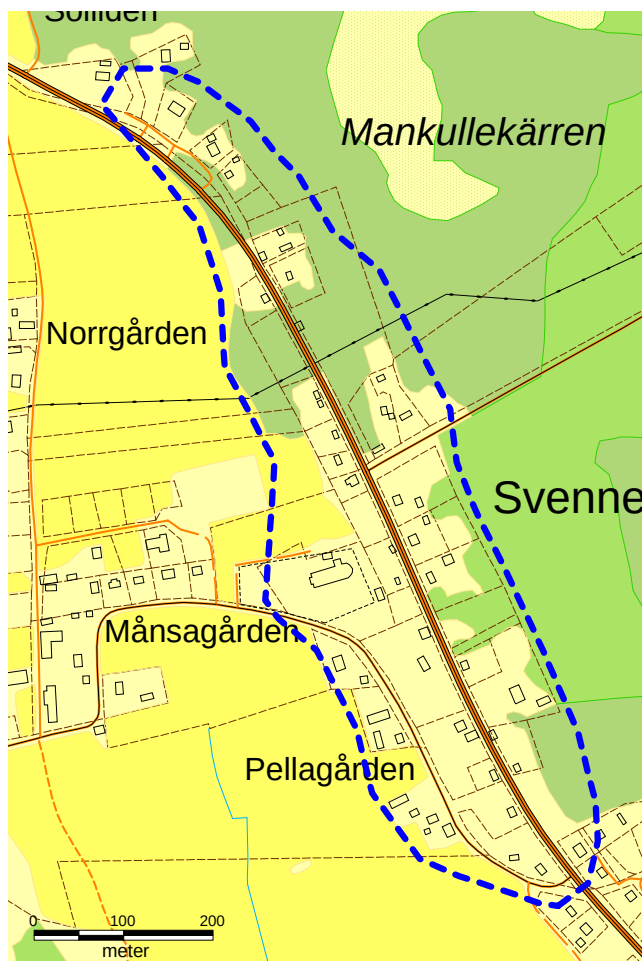
På krönet av rullstensåsen, öster om Svennevads kyrka drar väg 51 fram i nord-sydlig riktning. På en sträcka om ca en kilometer kantas vägen av en småskalig bebyggelse. Öster om åsen tar sedan skogen snabbt vid, medan åsens västra sluttningar övergår i odlingsmark.

Bebyggelsen består idag i huvudsak av bostadshus från 1800-talets andra hälft fram till 1930-talet, företrädesvis rödfärgade träbyggnader i en till en och en halv våning. Undantag utgör

Svennevad. Bebyggelse utmed väg 51

bl a den yngre affärsbyggnaden i två våningar med vita putsfasader, samt det fd ålderdomshemmet i en våning med gulputsade fasader. Flera av husen ligger mycket nära vägen, vilket vittnar om att vägen i äldre tid hade en mycket mindre utbredning i sidled.

25a Bebyggelsen längs väg 51

Svennevads kyrka ligger i rullstensåsens västsluttning, ca 80 meter över havet, mellan väg 51 och Svennevads by. Kyrkan är en stor och ståtlig vitputsad kyrka med rektangulärt långhus och halvrunt korparti. Kyrkan har ett torn i väster samt sakristia i norr och ett skiffertäckt tak. Den välbevarade interiören är ett ståtligt exempel på den gustavianska kyrkoarkitekturen. Kyrkorummet präglas framförallt av den lite ovanliga färgsättningen i svart och guld. Under koret finns ett gravvalv för bruksägarfamiljerna Wennerstedt och Wester. Öster om kyrkan finns det gamla kyrkstallet bevarat och i söder ligger det ditflyttade församlingshemmet.

Den småskaliga bebyggelsen utmed landsvägen utgör tillsammans med Gustavskyrkan, en av landets mest homogena och välbevarade kyrkor från den gustavianska perioden, en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

25a Bebyggelsen utmed väg 51

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 95/9F 8f

Koordinater: X 6544300/Y 1475590

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga, småskaliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Ny bebyggelse bör i princip inte tillåtas i området men kan i något enstaka fall tillåtas om den nya bebyggelsen

anpassas till den befintliga vad gäller byggnadens utformning, färg, material och placering.

- Kyrkan är skyddad enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla vägmiljön krävs att vägen får behålla sin sträckning. Vid eventuell ombyggnad och underhåll av vägen bör stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande breddning av vägen bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

52 Svennevadsby 18:1 (tidigare Kyrkogården 1:1), *Gustavskyrkan*, Svennevads kyrka
53 Svennevadsby 19:1 (tidigare Östra Lund 1:1), bostadshus, bodar

59 Svennevadsby 5:17, bostadshus
60 Svennevadsby 5:3, bostadshus
61 Svennevadsby 5:2 (tidigare Svennevadsby samf.), bostadshus, bod
62 Svennevadsby 1:16, bostadshus
63 Svennevadsby 1:17 (tidigare Svennevadsby 1:45) bostadshus
64 Svennevadsby 3:5, *Solhem*, bostadshus
65 Svennevadsby 3:12, Svennevads fd ålderdomshem
66 Svennevadsby 2:33 (tidigare Svennevadsby 2:4) bostadshus, bod och ekonomilänga
67 Svennevadsby 2:28 (tidigare Svennevadsby 2:23), *Norra Hyddan*, fd affär, numera bostadshus
68 Svennevadsby 2:23, *Norra Hyddan*, fd affär, numera bostadshus
69 Svennevadsby 3:9, bostadshus
70 Svennevadsby 2:32 (tidigare 2:2), bostadshus
71 Svennevadsby 2:8, *Stora Hyddan*, fd affär, numera bostadshus

25b Svennevads by

Bymiljö, Folkrorelsemiljö

I det öppna odlingslandskapet väster om Sottern ligger Svennevads by. Bymiljön består av både utflyttade gårdar och en sammanhållen bebyggelse på den gamla bytomten.

Historik

Kyrkbyn nämns för första gången i skrifterna 1332. På 1550-talet bestod Svennevads kyrkby av sex gårdar, alla skattehemman. Byn låg fram till skiftet 1835-36 samlad som en radby, ett par hundra

meter väster om kyrkan. Vid tiden för skiftet fanns i byn inte mindre än 18 jordägare. Av dessa fick tio gårdar flytta ut från byn. Till byn hörde ett tjugotal torp, varav ett soldattorp. Flera gårdar har brunnit genom årens lopp, bl a brann större delen av Måmsgården troligen någon gång under 1800-talets första hälft. Enligt uppgift ska endast den östra enkelstugan klarat sig vid denna brand. På 1930-talet ödelades även stora delar av Sörgårdens uthus genom brand.

1874 drogs den smalspåriga järnvägen Pålsboda-Finspång fram strax väster om byn. I anslutning till denna anlades en station. Banan revs upp 1962. Vid stationen fanns även en handel.

Under 1850-talet nådde väckelserörelsen Svennevad. Baptistförsamlingen, som bildades i byn på 1860-talet, höll till en början sina möten ute i hemmen eller i någon inhyrd lokal. 1873 uppförde församlingen ett eget kapell, vilket 1908 ersattes av den större Betlehemskyrkan.

Kulturmiljö

Väster om rullstensåsen breder ett öppet odlingslandskap ut sig på en nivå av ca 70-75 meter över havet. Genom området sträcker sig i öst-västlig riktning vägen från Skogaholm (väg 612). Från denna fortsätter den gamla byvägen norrut, för att sedan ansluta till väg 51.

Måmsgården

Områdets bebyggelse ligger samlad kring den gamla byvägens södra del och den kraftiga s-kurva Skogaholmsvägen bildar strax öster om byvägen. I områdets sydöstra del ligger *Måmsgården* och *Sörgården* på var sida om byvägen. Måmsgården består av två äldre faluröda enkelstugor i en respektive en och en halv våning, flera ekonomilängor samt ett bostadshus från 1951. Söder om gården ligger den gamla bysmedjan, en timmerbyggnad i en och en halv våning. På Sörgården finns bl a ett gulputsat bostadshus i en våning, enligt uppgift byggt 1924. I områdets norra del ligger några av de utflyttade gårdarna. *Norrgården* består exempelvis av ett bostadshus från 1880-talet i en och en halvvåning med falurödfärgade timmerfasader.

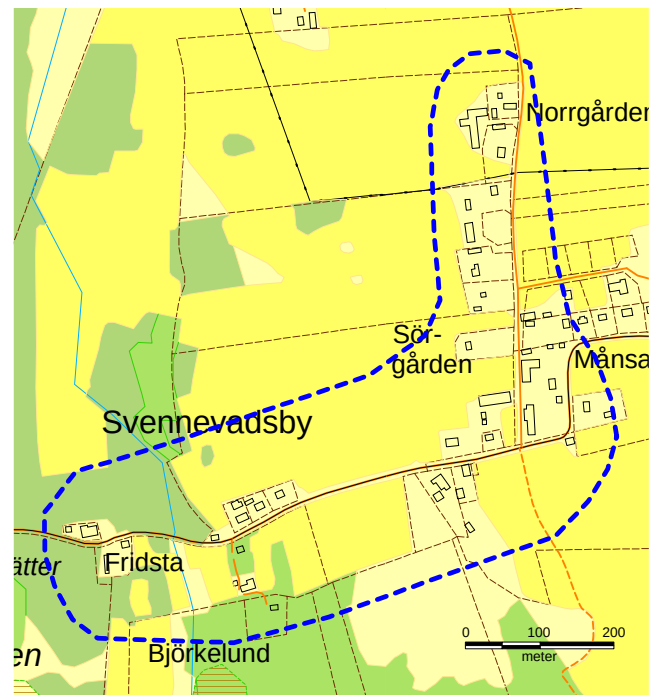
Väster om byn, invid banvallen efter den numera upprivna järnvägen Pålsboda-Finspång, finns fortfarande järnvägsstationen, dock under senare tid ombyggd till oigenkännlighet.

Öster om det fd stationshuset ligger även den fd handeln, även kallad "Nain".

I områdets västra del återfinns Betlehemskyrkan, en timmerbyggnad med gulgrå liggande och stående fasspontpanel. Sydost om kyrkan ligger ett falurött bostadshus i jugendstil med glasveranda i två våningar. Längre österut återfinns tre bostadshus på rad, varav det ena är det fd Betlehemskaapellet, en faluröd timmerbyggnad i en våning. Strax intill ligger bostadshuset *Betania* från 1915, även det ett falurödfärgat timmerhus i en

våning. Söder om dessa ligger den så kallade Västra Pellagården med ett bostadshus från 1800-talets mitt, en faluröd enkelstuga i två våningar, omgiven av bodar och ekonomilänga.

Den sammanhållna bebyggelsen kring Måmsgården utgör tillsammans med den utflyttade gården *Norrgården*, samt bebyggelsen kring frikyrkomiljön i väster, en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

25b Svennevads by

25b Svennevads by

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 84, 095 85/9F 8e, 9F 8f

Koordinater: X 6544050/Y 14745000

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga, småskaliga karaktär bevaras. Ny bebyggelse kan i viss mån tillåtas i området men höga krav ska ställas på att den nya bebyggelsen anpassas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg, material och placering.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

54 Svennevadsby 13:1, *Sörgården*, bostadshus

55 Svennevadsby 2:32 (tidigare Svennevadsby 2:4), fd bysmedja

56 Svennevadsby 1:3 (tidigare Svennevadsby 1:2), *Måmsgården*, ekonomilänga och bod, bostadshuset rivet under 1900-talets slut

57 Svennevadsby 1:3, *Måmsgården*, tre bostadshus, bod och ekonomilänga

58 Svennevadsby 6:17, *Norrgården*, bostadshus, bod och ekonomilänga

73 Svennevadsby 16:1, *Betania*, bostadshus, bod

74 Svennevadsby 15:1 *Betlehemskaapellet*, fd kapell, bodar

75 Svennevadsby 2:9, *Västra Pellagården*, bostadshus, bodar och ekonomilänga

76 Svennevadsby 2:27, *Fridsta*, bostadshus, bod

77 Svennevadsby 5:13, *Betlehem*, missionskyrka

25c Svennevads prästgård - Lagmansbacka

*Odlingslandskap, Prästgårdsmiljö, Kvarnmiljö,
Hembygdsgård*

Söder och sydväst om Svennevad ligger ett odlingslandskap, med bitvis ålderdomlig karaktär samt en åsträcka med ett flertal industrilämningar.

Historik

Den kuperade sluttningen ner mot Lillsjön har varit brukad och bebodd under mycket lång tid, därom vittnar bl a gravfältet på höjden strax söder om Svennevads prästgård. Stränderna kring Lillsjön har försett området med en rik ängs- och betesmark. De torrare sluttningarna, liksom markerna i anslutning till åsen, har nyttjats till odling.

De flesta gårdarna i området har anor från 1500-talet och i flera fall troligen ännu längre tillbaka. I 1556 års jordebok nämns två gårdar i *Berg* (*Sörberg* och *Norrberg*), två gårdar i *Österkvarn* samt gårdarna *Bäcketorp*, *Kulltorp* och *Mickelstorp*. På Torings karta från 1688 finns förutom dessa även *Lagmansbacka*, *Mellankvarn*, *Prästgården* samt en gård vid namn *Prästlyckan* inritade. Vid 1870-talet fanns dessutom uppemot ett trettio-tal torp i området, varav ett tiotal hörde till Prästgården. Till *Sörberg* hörde ett soldattorp, vars soldat ex-

empelvis kunde få gårdens namn *Sörberg* som efternamn.

Nuvarande Svennevads prästgård uppfördes 1793 i en våning med sexdelad plan. Knappt hundra år senare, år 1890, påbyggdes huset med en andra våning. Under 1890-talet flyttades arrendatorn från prästbostället och en ny gårdsanläggning anlades söder om prästgården. Vid arrendatorsbostället uppfördes nya mangårdsbyggnader på 1950-talet.

Vid prästgården uppfördes 1766 en stenbro över Svennevadsån. Nuvarande bro är i huvudsak ett resultat av en ombyggnad år 1833 men genomgick ytterligare en restaurering på 1930-talet, då bron på- och ommurades samt fick ett räcke i järn. Bron har även breddats något under 1900-talets senare del.

Öster om vägen uppfördes troligen någon gång under 1600-talet ett gästgiveri. Gästgiveriet finns inritat som *Krough* på Torings karta från 1688. Verksamheten drevs fram till 1865, då den överflyttades till *Gästis* vid Pålsboda station. En tid efteråt hölls marknad vid gården, innan även den flyttades till Pålsboda. Gästgiveriet, även kallat *Billsgården*, brann ner 1914. Invid bron låg även ett garveri.

Intill landsvägen byggdes 1895 en skola. Denna skola var den fjärde i ordningen i Svennevad. Den första var en byggnad från prästgården, som 1796 flyttades till gästgiveriet och där inreddes

Svennevads prästgård

som skola. Därefter inhystes skolan i sockenstugan under åren 1833-50, då ett nytt skolhus ska ha byggts. 1895 års skolbyggnad nyttjades för undervisning fram till 1969.

I anslutning till Svennevadsån har en rad verksamheter förlagts genom åren. Här har funnits ett flertal kvarnar. På 1688 års karta finns två kvarnar inritade, *Österkvarn* och *Mellankvarn*. Österkvarn kallades även *Svennevads kvarn*, hemmanet testamenterades på 1300-talet till Svennevads kyrka för kyrkans byggnad och underhåll. Sedan 1600-talet har det funnits en kvarn i Lagmansbacka. Nuvarande kvarn är troligen uppförd i samband med att verksamheten i Korpetorps kvarn på 1850-talet flyttades till Lagmansbacka. Kvarnen, som hörde till Skogaholm, elektrifierades under 1900-talet och var i drift fram till 1953. Öster om Lagmansbacka har det dessutom funnits ett tegelbruk tillhörande Skogaholm samt en vattendriven såg.

Odlingslandskapet i området har förändrats en hel del sedan 1870-talet, då stora områden kring Lillsjön och vattendragen nyttjades som ängsmark. En relativt stor del av ängs- och betesmarken har under 1900-talets senare hälft odlats upp eller övergått i skog. Odlingsmarken har därför ökat något med undantag av området kring Lagmansbacka, där en hel del odlingsmark försvunnit under 1900-talets andra hälft.

Mellan åren 1874 och 1962 drog den smalspåriga järnvägen Pålsboda-Finspång fram genom området.

Kulturmiljö

Inklämt i en öppning i förkastningsbranten, strax väster om sjön Sottern, öppnar sig ett kuperat odlingslandskap. Höjdskillnaden i området varierar mellan ca 70 meter över havet i områdets norra del, till ca 105 meter över havet i söder. I områdets norra del slingrar sig Svennevadsån i väst-östlig riktning fram till Lillsjön, för att därefter fortsätta vidare ut i Sottern. I områdets södra del möts två slingrande bäckar, som därefter i utträtad form rinner vidare ut i Svennevadsån. I väster avgränsas området av förkastningen och i öster av väg 51, som drar fram på Svennevadsåsens krön.

Ungefär en kilometer väster om väg 51 återfinns den gamla banvallen efter den upprivna järnvägen Pålsboda-Finspång.

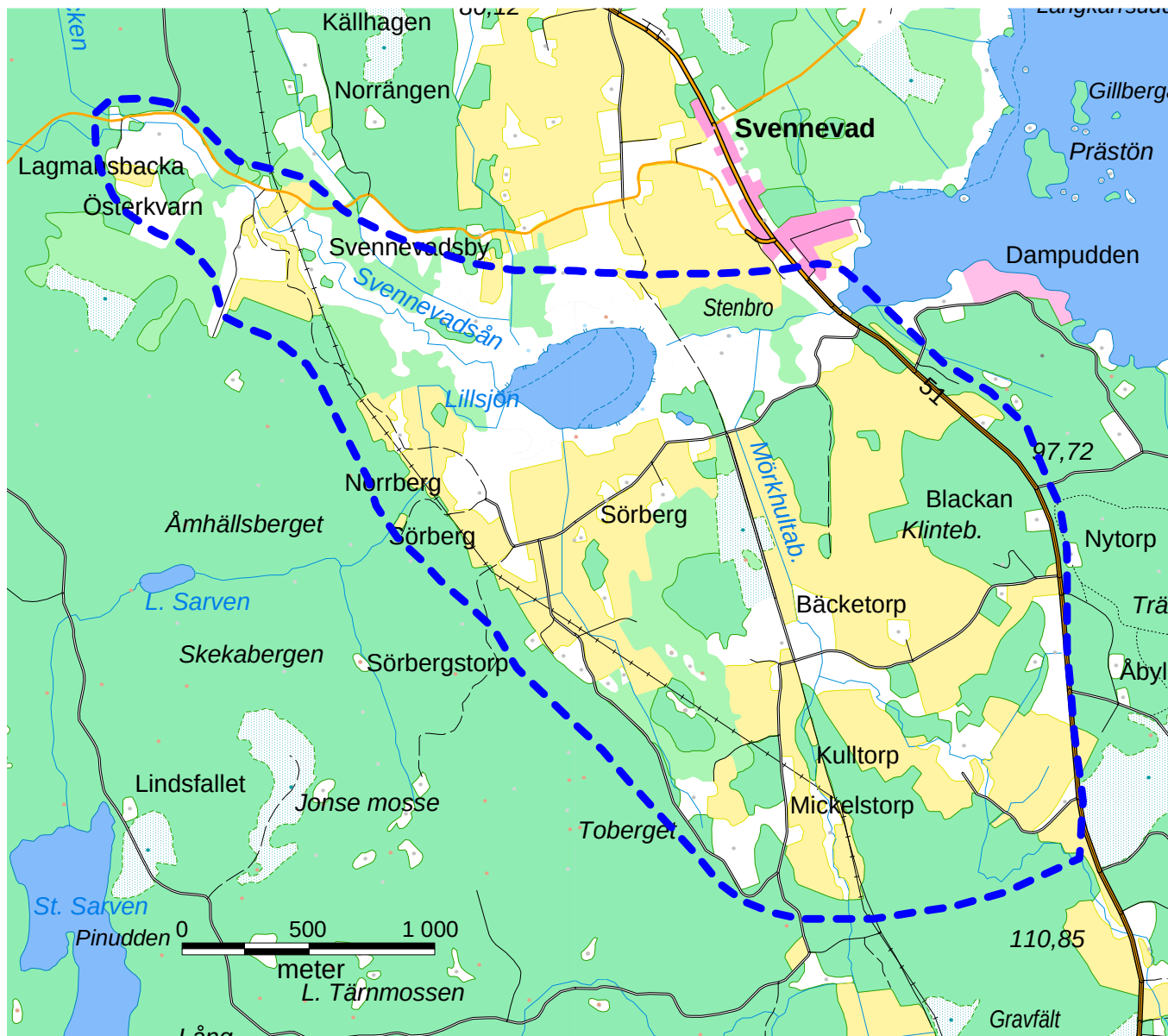
Kring Lillsjön och utmed ån i båda riktningarna, sträcker sig ett större område av våtmark. Mark som i äldre tider nyttjats som ängsmark. Norr om sjön sträcker sig ett bälte av sumplövskog som skymmer sikten mot sjön. Området närmast sjöns södra sida har en mer öppen och bitvis betad karaktär. Öster om sjön finns en välbevarad hagmark om ca 10 ha. Värdefulla betesmarker finns även runt gården Norrberg, väster om Lillsjön. En förhållandevis stor del av de gamla ängs- och hagmarkerna består idag av skogsmark och i viss mån även åkermark. Området består i övrigt av odlingsmark, som i huvudsak präglas av 1800-talets jordbruk, samt ett flertal skogsbevuxna impediment och bergshöjder.

Svennevads prästgård ligger strax söder om Svennevadsån, ca 100 meter väster om riksväg 51, och består förutom av bostadshuset av förvaringsbodar, stall, tvättstuga, källare och ett lusthus. Byggnaderna är alla falurödfärgade, förutom lusthuset som är vitmålat. Bebyggelsen omgärdas av en stor park med fruktträd. Sydost om prästgården ligger arrendatorbostället med sina ekonomibyggnader. Inom området ligger även Svennevads Hembygdsgård, *Sörberg*, som tidigare var en frälsegård under Skogaholm. Sörberg omfattar ursprungligen bostadshus, en äldre manbyggnad och en loftbod samt ditflyttade bodar och smedja. Den senare från Korptorp. Norr om prästgården, på andra sidan ån ligger Svennevads fd skola. En falurödfärgad vinkelbyggnad i en och en halv våning. Av gästgiveriet finns idag bara en bodlänga kvar.

I områdets nordvästra del ligger gården Lagmansbacka och vid ån den gamla kvarnen. Lagmansbacka kvarn, som numera fungerar som stall, har en grund i tuktad sten och en övre del i timmer. Intill ligger kvarnbostaden, en faluröd enkelstuga i en och en halv våning. Strax öster om Lagmansbacka ligger lämningarna efter ännu en kvarn, Mellankvarn. Ytterligare längre österut återfinns ruinerna efter det gamla tegelbruket.

Den välbevarade prästgården med tillhörande ekonomibyggnader, ger en bild av prästgårdarnas karaktär innan jordbruket överfördes till arrendatorer. Det öppna odlingslandskapet har en förhållandevis ålderdomlig karaktär, inte minst på grund av de bevarade betesmarkerna. Industrilämningarna vid Lagmansbacka representerar en viktig

epok i kommunens tidiga industrihistoria. Den samlade miljön får därför anses vara av mycket högt kulturhistoriskt intresse.

25c Svennevads prästgård - Lagmansbacka

25c Svennevads prästgård - Lagmansbacka

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 84, 095 85/9F 8e, 9F 8f

Koordinater: X 6543180/Y 1475430

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB

7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- Miljön kring industrilämningarna bör hållas öppna och vårdas. Ruinerna bör hållas fria från träd och buskar.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att den kulturhistoriskt

värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- För att ge industrilämningsmiljöerna ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:54 Prästgården

61:55 Norrberg

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

9 Gravfält

19 Stenvalvsbro

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

13 Bäcketorp 1:16, 1:3, två bostadshus, ekonomilänga, smedja

38 Lagmansbacka 2:1, Skogaholm 2:1, 2:22 (tidigare Skogaholm 2:1), kvarnbyggnad, bostadshus och ekonomilänga.
41 Svennevads prästgård 1:5 (tidigare Prästgården 1:1), bostadshus, bod

42 Svennevads prästgård 1:9 (tidigare Prästgården 1:1), prästgård, bodar, lusthus, tvättstuga och stall

43 Svennevads prästgård 1:4 (tidigare Prästgården 1:1), bostadshus, bodar

72 Svennevadsby 3:34, Svennevads fd skola

78 Lagmansbacka 2:2 (tidigare Skogaholm 2:1), bostadshus, bod, garage och ekonomilänga

85 Sörberg 1:12, Bostadshus, bod

86 Sörberg 4:1 (tidigare Haddebo 2:5), Svennevads hembygdsgränd, två bostadshus, loftbod, bodar, smedja, dass

26 Svennevads Gillberga

Odlingslandskap, Gårdsmiljö, Torpmiljö

Invid Sotterns norra strand öppnar sig skogen i ett sammanhängande odlingslandskap kring gården Gillberga.

Historik

Stränderna kring Sottern kom relativt tidigt att utgöra en lämplig plats för mänsklig bosättning. Närheten till vatten erbjöd både goda fiskemöjligheter och transportvägar. Synliga spår efter forntida förfäder i Gillberga finns ca en kilometer nordväst om Gillberga gård, i form av några förhistoriska gravar. I Gillberga har man även hittat ett praktfullt, förgyllt silverspänne, daterat till folkvandringstid (ca 500 e Kr).

I skriftliga dokument påträffas Gillberga redan under 1180-talet (Gilbergh). Under mitten av 1500-talet bestod byn Gillberga av fyra gårdar och var därmed en av socknens tre största byar. Längre fram i tiden, troligen under sent 1600-tal eller 1700-talets första hälft, slås byns gårdar samman till en sätesgård. Gillberga gård flyttades till sitt nuvarande läge någon gång under 1870-80-talen.

Tidigare låg gården på andra sidan vägen, på den fd statarlängans nuvarande plats. Ännu längre tillbaka i tiden sägs gården ha legat längre åt nordväst, på ett stenigt impediment som av lokalbefolkningen än idag kallas "storgår'n".

Gillberga gård låg under Bystad fideikommiss i Askers socken och brukades av ett tiotal dagsverkestorp samt senare även med hjälp av lönearbetare, så kallade *statare*. Till Gillberga hörde ett soldattorp samt ett trumslagarboställe. Soldaterna i Gillberga kunde få namn som *Gilling*, *Gillberg*, *Gillström* osv. Gillberga gård var länge hushållningssällskapets försöksgränd, där man bl a provodlade nya sorters utsäde. Vid Gillberga fanns även en skola, troligen uppförd någon gång under 1860-70-talen. Skolbyggnaden, som låg en dryg kilometer norr om Gillberga gård, flyttades under slutet av 1950-talet till Svennevads kyrka, där den uppfördes som församlingshem. Enligt häradskartan från 1864-71 finns i områdets nordvästra del ett torp med namnet *Kvarnbäckstugan*. Av namnet att döma har det sannolikt funnits en kvarn i dess närhet.

Till Gillberga gård hörde ett tegelbruk. Tegelbruket låg vid Annebobäck, drygt två kilometer norr om gården och var i drift fram till en bit in på 1900-talet.

Odlingslandskapet kring Gillberga har genomgått stora förändringar genom åren. Nya marker uppodlades under 1800-talet, bl a det sankade stråket med ängsmark väster om gården, de så kallade

Gillberga gård från öster

Rudorna. Denna mark visade sig dock vara alltför fuktig och sedan man år 1867 fått vänta med havreskörden tills marken frös, överläts marken till torpen för att återigen brukas som ängsmark. De största förändringarna av odlingslandskapet har skett under 1900-talet. En stor del av åkermarken har täckdikats och rensats från odlingssten. Det mesta av ängs- och hagmarkerna har fått ge vika för skog eller åkermark. Under 1900-talets senare del har en hel del åkermark i området planterats med skog. Av de drygt 120 ha mark som var uppodlade på 1920-talet odlas vid sekelskiftet 2000 ca 90 ha. 1995 anlades ett viltvatten i anslutning till en bäck nordost om Gillberga gård. Sedan slutet av 1900-talet finns ingen arrendator på gården utan jordbruket drivs (år 2001) av Brevens Bruk AB.

Namnet *Gillberga* uppträder ofta intill forntida centralorter men dess betydelse är omtvistat. Några menar att förleden syftar på *gild* med betydelsen 'gäld', det vill säga skatt. Kanske rör det sig om en ort som under forntiden hade någon form av administrativ funktion.

Kulturmiljö

Gillberga ligger vid Sotterns norra strand. Höjdnivån i området varierar i huvudsak mellan 70-80 meter över havet. Genom området rinner tre bäckar i nord-sydlig riktning, till stor del omgivna av sankmarker. Från sydväst leder vägen från

Svennevad förbi Gillberga gård och vidare åt nordost mot Annebo och Hällebosjön. Det öppna odlingslandskapet ligger idag koncentrerat utmed vägens båda sidor kring Gillberga gård och består i huvudsak av åkermark. Delar av den fd åkermarken hålls fortfarande öppen som betes- och ängsmark.

Mangårdsbyggnaden vid Gillberga gård är av ovanlig typ. Ett stort timmerhus i en och en halv våning på T-formad grundplan. Fasadernas träpaneler är rödfärgade och det valmade sadeltaket är täckt med plåt. Norr om mangårdsbyggnaden ligger ett antal ekonomilängor, ett stort vitputsat magasin samt en arbetarbostad med tillhörande bod. Som byggnadsmaterial till några av ekonomibyggnaderna har använts slaggsten från Brevens bruk.

Arbetarbostaden är en byggnad i en våning med rödfärgad träpanel och tegeltäckt sadeltak. Alldeles öster om vägen, knappt 200 meter norr om ekonomibyggnaderna, ligger en stor rotfrukt-källare i sten. Det större impedimentet, som ligger ca 600 meter nordväst om gården, är troligen platsen för den äldre herrgården. Kvar finns en stor oxel som troligen var gårdens vårdträd samt rester efter husgrunder. Som en rak fortsättning på nuvarande väg sträcker sig resterna efter en mindre väg genom åkern och fram till den gamla gårdsplatsen.

Norr och nordost om Gillberga gård ligger ett antal mindre torp, bl a *Klackebo*, *Trummaretorp*, *Gullbo* och *Grindstugan*. Alla med bostadshus i en våning med sadeltak och fasader av rödfärgad träpanel. Inom området finns dessutom lämningarna efter ytterligare några torp. Ungefär 100 meter sydväst om Grindstugan ligger grunden efter den flyttade Gillberga skola. Strax intill återfinns även resterna efter de lertäkter där tegelbruket vid Annebobäck hämtade sin lera.

Ute på Gillberga näs finns ett flertal röjningsrösen, vilka kan vara spår efter tidigare odling. På en höjd i skogsmarken, ca 700 meter nordväst om

Trummaretorp, återfinns en kvadratiskstensättning. Det är en grav av järnålderskaraktär, med 4,5 meter långa sidor, stenfyllning och ett mittblock. 300 meter nordost om denna återfinns ytterligare två kvadratiskestensättningar med fem, respektive sex meter långa sidor och fyllning av sten.

Det öppna odlingslandskapet kring Gillberga innehåller spår av skilda tiders markanvändning och utgör tillsammans med de välbevarade torpen samt Gillberga gård en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

26 Svennevads Gillberga

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 95, 095 85/9F 9f, 9F 8f

Koordinater: X 6546260/Y 1478150

Riktlinjer

- För att den värdefulla kulturmiljön ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapet äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att den kulturhistoriskt värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika ska-

dor på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 1 Annebo 1:3, *Hagen*, bostadshus, bod och ekonomilänga
- 2 Annebo 1:6, *Grindstugan*, bostadshus, ekonomilänga
- 14 Svennevads-Gillberga 1:2, 1:5 (tidigare Gillberga 1:1, 2:1, 3:1, 4:1), *Gillberga gård*, bostadshus, arbetarbostad, ekonomilängor och magasin
- 15 Svennevads-Gillberga 1:2 (Tidigare Gillberga 1:1 mfl), *Klackebo*, bostadshus, bod
- 16 Svennevads-Gillberga 1:2, (Tidigare Gillberga 1:1, 2:1, 3:1, 4:1), *Lilla Mariedal*, bostadshus, bod

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:53 Gillberga

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

- 5 Stensättning
- 6 Stensättningar, 2 st
- 35 Bebyggelselämning, platsen för Gillberga skola
- 37 Sentida torplämning
- 38 Sentida torplämning
- 44 Slaggförekomst

27 Glottra

Bymiljö, Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap, Folkrorelsemiljö

Invid den gamla landsvägen söder om Svennevad ligger byn Glottra, omgiven av ett vackert odlingslandskap med spår efter många tiders markutnyttjande.

Historik

Vid Glottrasjön, intill den mycket gamla färdvägen mellan Östergötland och Närke, växte tidigt ett bygdecentrum fram. Att området var bebott redan under äldre järnålder vittnar områdets båda gravfält om. Gården Bjurhulta omnämns i skrifterna redan 1431. Enligt 1556 års jordebok fanns två gårdar i Glottra, vilka ca 130 år senare finns inritade på häradskartan söder, respektive norr,

om Glottrasjön. Norra Glottra genomgick 1854 laga skifte, då en gård flyttades ut från byn och uppfördes ca 600 meter söderut, invid Glottrasjöns östra strand. På häradskartan från 1864-71 finner vi på Norra Glottras ägor också ett skolhus samt fyra torp. I jämförelse med dagens karta har en del åkermark lagts igen sedan 1870-talet, men även ny mark odlats upp. En stor del av det som på 1864-71 års häradskarta är markerat som ängs- mark har idag övergått till skog eller åkermark.

1874 drogs den smalspåriga järnvägen mellan Pålsboda och Finspång, som vid Glottra korsade väg 51. Invid korsningen uppfördes en banvaktstuga, vilken senare byggdes ut till station. Järnvägen revs upp 1962.

1931 flyttade Glottra baptistförsamling en bryggeribyggnad från Haddebo till Glottra, där den uppfördes som ett sockenkapell. I Glottra har det sedan 1870-talet funnits en såg, tillhörande Bo gods.

Byn Glottra har fått sitt namn efter den närliggande *Glottrasjön*, där *glottra* ungefär betyder ”den

lysande, glänsande”. *Bjurhulta* skrevs under 1500-talet *Byhulta* eller *Bihulta* och har sannolikt fått sitt namn efter en ”lövdunge där det fanns bin”.

Kulturmiljö

Söder om Svennevad, i odlingsstråket längs riksväg 51, ligger byn Glottra och gården Bjurhulta. Bebyggelsen omges av ett svagt kuperat odlingslandskap som ligger på en nivå mellan ca 110-140 meter över havet. Genom området sträcker sig i nord-sydlig riktning en rullstensås, på vilken väg 51 är framdragen. Till rullstensåsens rygg är även bebyggelsen i Glottra koncentrerad, medan gården Bjurhulta ligger öster om åsen, på mark som företrädesvis utgörs av torvjordar. Genom området går även en mindre väg på den gamla banvalsen.

Området utgör en väl sammanhållen bebyggelsemiljö, bestående av faluröda byggnader med träpanel, från i huvudsak 1800-talets andra hälft fram till 1900-talets första decennier. Banvaktarstugan från 1870 finns fortfarande kvar liksom två fd skolbyggnader. Den yngre skolbyggnaden upp-

fördes 1926. Kvar finns även sockenkapellet samt den fd affären. Av sågen som långt in på 1900-talet låg invid Glottrasjöns östra strand, finns idag bara ruiner.

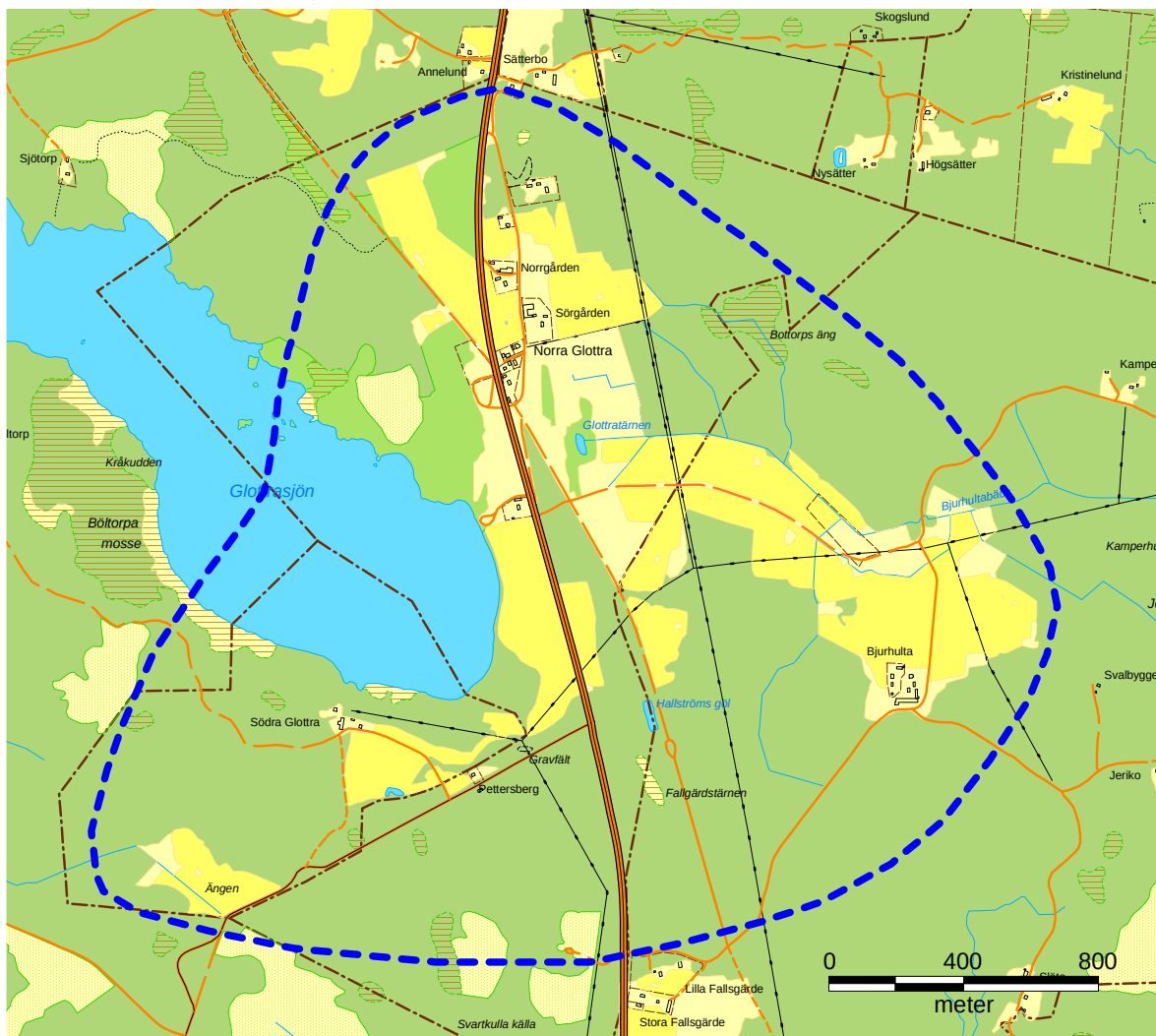
Bebyggelsen omgärdas av ett värdefullt odlingslandskap med spår efter äldre tiders brukning. Några välbevarade beteshagar, med typisk hävdgynnad flora, finns kring Norra Glottra och strax norr om gården Bjurhulta. I några av hagarna, samt i skogsmarken sydost om Glottrasjön, finns talrika röjningsrösen. Flera av dessa har påtagligt ålderdomlig karaktär, vilket tillsammans med deras placering på åsens krön, tyder på att de skulle kunna vara spår efter områdets tidiga odlingar.

I områdets norra del ligger ett järnåldersgravfält, bestående av ca 19 stensättningar och en 2,5 meter hög rest sten, den så kallade *Glottrastenen*, som enligt sägnen ska vara gravsten åt jätten *Svender* och hans fru *Glottra*. Invid Glottrasjöns strand, strax norr om lämningarna efter sågen, finns en ensam grav, i form av en rund stensättning. Ca 200 meter sydost om sjön ligger ännu ett gravfält av järnålderskaraktär, bestående av fyra stensättningar och en rest sten.

I beteshagen vid Norra Glottra vittnar ett flertal mindre röjningsrösen om att marken i äldre tider troligen fungerat som åkermark

Glottra är en sammanhållen miljö med spår från många tidsåldrar och utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

27 Glottra

27 Glottra

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 75/9F 7f

Koordinater: X 6538710/Y 1477310

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB

7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

- 5 Bjurhulta 1:1, två bostadshus, bodar och ekonomilänga
- 17 Norra Glottra 1:21, 1:17, bostadshus, ekonomilänga
- 18 Norra Glottra 1:20 (tidigare Glottra Norra 1:2, 1:17), bostadshus
- 19 Norra Glottra 1:18, bostadshus
- 20 Norra Glottra 1:15, fd missionshus
- 21 Norra Glottra 1:22, bostadshus, bod och ekonomilänga

22 Norra Glottra 1:23, bostadshus, bod och ekonomilänga
 23 Norra Glottra 1:5, bostadshus, bod och garage
 24 Norra Glottra 1:16, fd skola och lärarbostad, bod
 25 Norra Glottra 1:18, fd banvaktarstuga, utedass
 Ev. även Södra Glottra 1:1 (i inventeringen förväxlad med
 Sätta Allmänning 1:1), bostadshus, bod och ekonomilänga

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
 15 Gravfält

16 Stensättning
 17 Gravfält

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
 61:61 Norra Glottra
 61:62 Bjurhulta

28 Träkärngruvan

Gruvmiljö, Torpmiljö

Söder om Sottern återfinns lämningarna efter en järnmalmgruva samt några torp.

Historik

Träkärngruvan hörde till Svennevads bergslag och var den enda järngruvan av betydelse i trakten. Gruvans historia är emellertid ganska kort. Enligt en geologisk beskrivning från 1902 upptogs gruvan kring 1737 på Kulltorps, Bäcktorps och Prästgårdens samfälliga mark. Gruvan privilegierades elva år senare. Vid denna tid hade brytningen nått ner till 14 meters djup. Vid sekelskiftet 1800 uppges malmen i gruvan i stort sett vara slut men gruvan verkar ha varit i drift ännu en bit in på 1800-talet. Så sent som 1844 finns uppgifter i Jernkontorets annaler om att malm från Träkärngruvan smältes i Hjortkvarns masugn. På 1864-71 års häradslista återfinns däremot inte någon gruva, utan bara två torp med namnet *Gruvan*.

Brytningen vid Träkärngruvan koncentrerades till ett schakt. Ytterligare provbrytningar gjordes i området intill men dessa ledde aldrig till någon vidare brytning. Då krutet började bli vanligt under 1700-talet är det troligt att man redan från början bröt med hjälp av krut vid Träkärngruvan. Ett stort problem vid Träkärngruvan var att gruvhålet snabbt fylldes med vatten. Intill gruvan fanns en körvandring som drev en pumpanordning. Vandrigen drogs av hästar eller oxar. Eventuellt drev denna körvandring även en uppföringsanordning för malmen. Senare kom både vat-

ten och malm att fraktas upp ur gruvan med hjälp av vattenkraft, vilken leddes fram till gruvan med hjälp av en stånggång.

Träkärngruvan, jämte hamrarna i Gryt och masugnen i Hjortkvarn, tillhörde Bo fideikommiss. Malmen blåstes i Hjortkvarns masugn och gick sedan till Gryts Bruk, som under 1700-talet hämtade en stor del av sitt råmaterial från Träkärngruvan.

Skogen runt omkring området nyttjades i stor utsträckning till kolning, då traktens bruk och masugnar varje dag slukade mängder av kol. Men skogen användes också till bete för de närliggande torpens och gårdarnas djur.

Fram till 1950-talet, då den nuvarande skogsvägen anlades, var den närmaste vägen ut till landsvägen den så kallade *Hantverkargatan*. Utmed denna väg låg det fram till en bit in på 1900-talet flera torp som beboddes av olika hantverkare. Av dessa torp finns idag bara grundrester kvar.

Kulturmiljö

Söder om Sottern, ca två kilometer sydost om Svennevad ligger resterna efter Träkärngruvan

Intill gruvhålet vid Träkärngruvan ligger en stor varphög

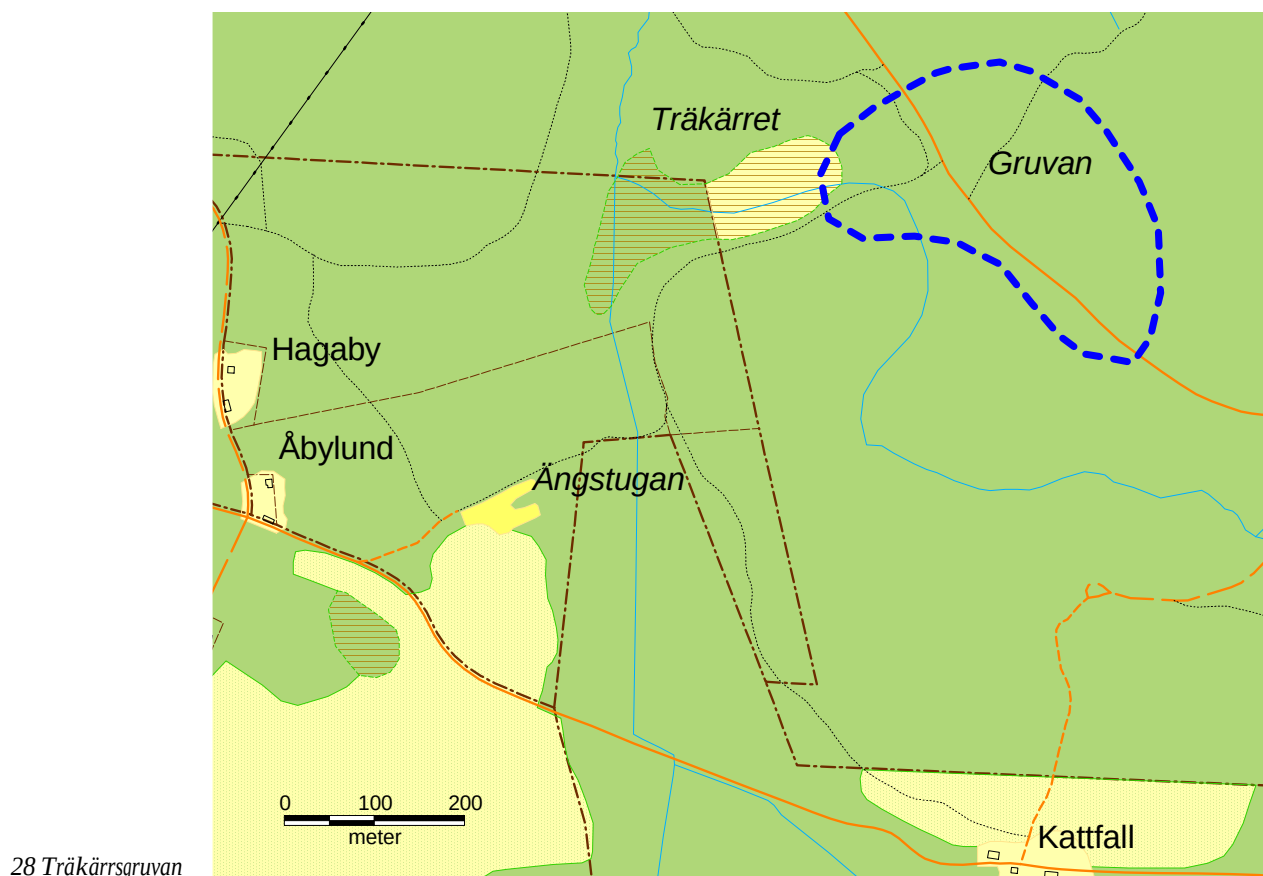
och två torp. Gruvområdet består av ett vattenfyllt gruvhål, ca femton meter långt och tio meter brett, invid en öppen glänta i skogen. I nära anslutning till gruvhålet finns resterna efter ett mindre hus, troligen gruvfogdens stuga, en körvandring, ett kruthus samt några åkerlappar. En stor hög med kasserad sten tornar upp sig strax öster om gruvhålet. I området i övrigt finns stenmurar, några stenrösen som troligen är röjningsrösen samt några hål efter små provbrytningar, så kallade *skärpningar*.

Väster om gruvområdet, alldeles invid vägen, återfinns ruinerna efter torpet Gruvan. Invid husgrunden finns bl a en delvis raserad jordkällare, några byggnadsgrunder, en källa samt en syrenberså.

Cirka 80 meter väster om vägen finns en hjulgrav, ca tio meter lång och tre meter bred i kallmurad sten. Här stod vattenhjulet som via stånggången överförde kraft till gruvan. Kvar av stånggången, som sträckte sig i en rät linje från hjulgraven till gruvan, finns idag bara mindre stenrösen som utgjorde stolparnas fundament. En bit söder om hjulgraven återfinns även dammvallen.

Den så kallade Hantverkargatan finns fortfarande kvar i form av en stig, vilken leder från gruvan och vidare mot sydväst ut till landsvägen.

Kulturmiljön vid Träkärsgruvan innehåller tydliga lämningar efter gruvverksamhet, vilka jämte resterna efter ett småskaligt jordbruk ger området ett mycket högt kulturhistoriskt värde.

28 Träkärsgruvan

28 Träkärsgruvan

Socken/Församling: Svennevad
Ekonomiskt kartblad: 095 85/9F 8f
Koordinater: X 6542500 / Y 1477970

Riktlinjer

- Miljön kring gruvan och torpruinerna bör hållas öppen och vårdas. Ruinerna, körvandringen och stånggången bör hållas fria från träd och buskar.
- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

29 Haddebo

Industrimiljö, Odlingslandskap

Ca fyra kilometer nordväst om Hjortkvarn ligger den gamla bruksmiljön Haddebo, omgiven av ett omväxlande och småskaligt odlingslandskap.

Historik

Haddebo bruk grundades i mitten av 1600-talet av Jacob Classon och var liksom Skogaholm ett av de många bruk som växte fram i Närke under 1600-talet. Men järnhanteringen i Haddebo hade troligen redan då pågått en tid, eftersom gården enligt skriftliga dokument skattade i järn redan 1554.

Haddebo är troligen ett medeltida namn som 1555 skrevs *Haddaboda*. Förleden *Hadda-* skulle kunna vara en smeknamnsform av namnet *Harald*, vilket ger en möjlig betydelse av ”Haddas (Haralds) gårdar”.

1658 får Haddebo sitt första privilegium för att uppföra en hammare, vilken senare kom att benämnas *Haddebo Övre hammare*. Full ström krävdes i ån för att hammaren skulle kunna gå för fullt. Under 1680-talet flyttades hammaren något längre upp i strömfåran. Samtidigt anlades sex hålldammar för att bättre kunna utnyttja vattenkraften. 1695 erhöll bruket privilegium på en egen masugn vid Norra Essböle. Samma år anlades *Haddebo Nedre hammare* en bit nedströms i ån.

Under 1700-talets andra hälft pågick en viss kopparhantering i västra gränstrakterna mellan Svennevads och Bo socknar, varför även en kopp-arhytta uppfördes vid bruket. Kopparmalmen hämtades bl a från *Dalhövdingegravan* på Gryts marker och *Venagruvan* i Hammars socken.

Under 1800-talet minskade stångjärnsproduktionens lönsamhet, vilket medförde att bruket alltmer inriktade sig på järnets vidareförädling. Enligt Örebro läns kalender 1869 fanns vid denna tid i Haddebo: fyra härdar, två smält- och fyra räckhammare, en knipphammare och en stålugn.

Under 1890-talet hade Haddebo bruk en sista blomstringsperiod med ca 160 anställda i valsverk, smedja och gjuteri. Valsverket lades ner 1902. Verkstaden och gjuteriet brann ner 1919.

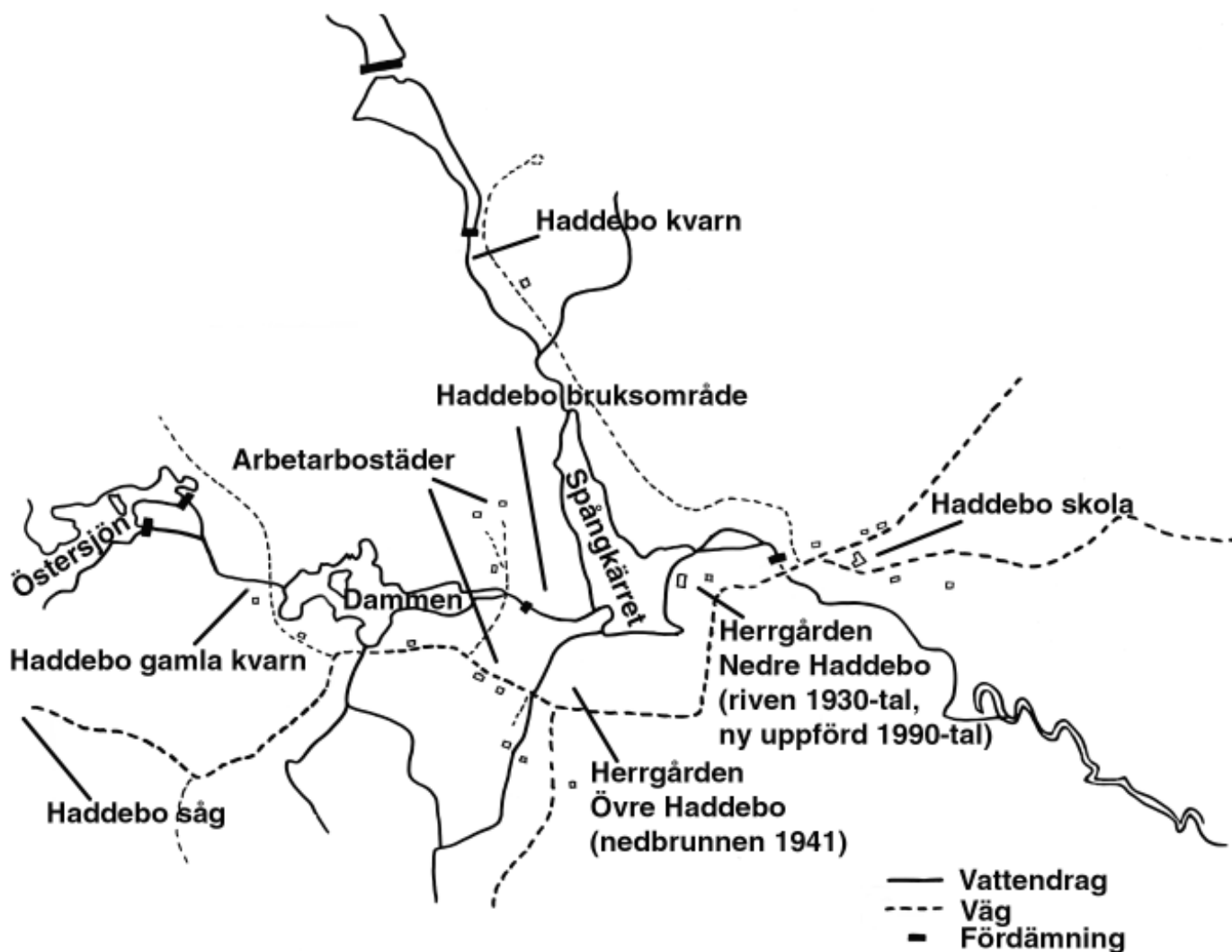
Det senare återuppbyggdes och drevs fram till 1924, då verksamheten lades ner för gott.

Bruksrörelsen vid Haddebo var fördelad på två gårdar, Övre och Nedra Haddebo, som under en lång period (1684-1826) ägdes av släkten Wester. Haddebo bruk var ett av de relativt produktiva bruken i Närke. Den sammanlagda tillverkningen vid de båda hamrarna närmade sig under 1600-talets slut storleksmässigt tillverkningen vid Närkes större hamrar, som exempelvis Axberg, Hasselfors och Lassåna. Sitt tackjärn hämtade bruket i huvudsak från Lerbäck, Nora och Linde bergslag, samt i viss mån även från den egna masugnen vid Norra Ässböle och Hjortkvarns masugn. Den senare var bruket delägare i från och med år 1838.

Till bruket hörde även gårdarna *Glotterbäck*, *Ingelsgård*, halva *Västra Hjärta* samt *Haddebo såg* och *kvarn*. Förutom själva bruksverksamheten var jord- och skogsbruket vid Haddebo av stor betydelse. Från de stora skogsägorna hämtades den

Ruinerna efter gjuteriet i Haddebo, vars väggar var murade med block av vällugnsslagg. I bakgrunden skymtar den nyuppförda herrgårdsbyggnaden vid Nedre Haddebo

Övre och Nedra Haddebo. Bruket, sågen och kvarnarna finns ej längre kvar men deras ungefärliga läge är markerat på ovanstående karta

enorma mängd virke som gick åt för tillverkning av det kol som bruket slukade. Jordbruket, som försåg gårdarna med livsmedel och dragdjur, fungerade även som en säkerhet under järnhanteringens lågkonjunkturer.

Till bruket hörde även ett flertal arbetarbostäder, vilka låg strax öster om Dammen, på både norra och södra sidan om bäcken. De bar namn som *Stockholm*, *Göteborg*, *Pillerhem*, *Bergsbyggningsarna* och *Nagelspräckan*. Arbetarbostäderna bestod av ca åtta lägenheter, vilka var så kallade spisrum med kök och bostadsrum i ett. I det nyare huset *Klämman* bestod däremot varje lägenhet av ett rum och kök.

Kulturmiljö

Området genomflyts av Haddeboån som rinner från Östersjön österut mot Glottrakärret. Från norr ansluter Kvarnbäcken. I områdets mitt finns

två vattensamlingar, *Dammen* och *Spångkärret*. Terrängen sluttar ned mot vattendragen, där spåren av den gamla industrimiljön finns kvar i form av damm- och byggnadsruiner. Höjdnivån i området ligger mellan ca 95-115 meter över havet.

Vid Nedra Haddebo strålar vägarna från Glottra och Hjortkvarn samman för att vid Övre Haddebo återigen delas upp i tre, där en sträcker sig söderut mot Gryt, den andra norrut mot Östra Hjärta och den tredje västerut mot Närkesberg.

Lämningarna efter själva bruksområdet breder ut sig på båda sidorna om bäcken, mellan Dammen och Spångkärret, och avgränsas i norr av vallar. Här finns ett femtontal ruiner och en stor del av marken är täckt av slagg. Bruksbyggnaderna låg invid det vattenfall bäcken bildar strax nedanför bron.

Ruinerna efter Smältsmedjan och valsverket återfinns närmast dammen och den mekaniska verkstaden och gjuteriet nedanför. Intill smedjan

har det även funnits två stora kolhus och ett mindre hus som kallades *Labbit*, där smederna kunde vila ut. Av alla dessa byggnader finns idag bara ruiner kvar. Den bäst bevarade ruinen är efter gjuteriet, med murar uppförda med block av vällugnsslagg. Väster om gjuteriet finns fortfarande kraftstationsbyggnaden bevarad, en mindre byggnad från 1800-talets slut, med vitputsade väggar av tegel. Ännu längre västerut återfinns platsen för ramsågen, vilken dock aldrig blev färdig. Strax intill återfinns tvättstugan, även den en vitputsad tegelbyggnad från 1800-talets slut.

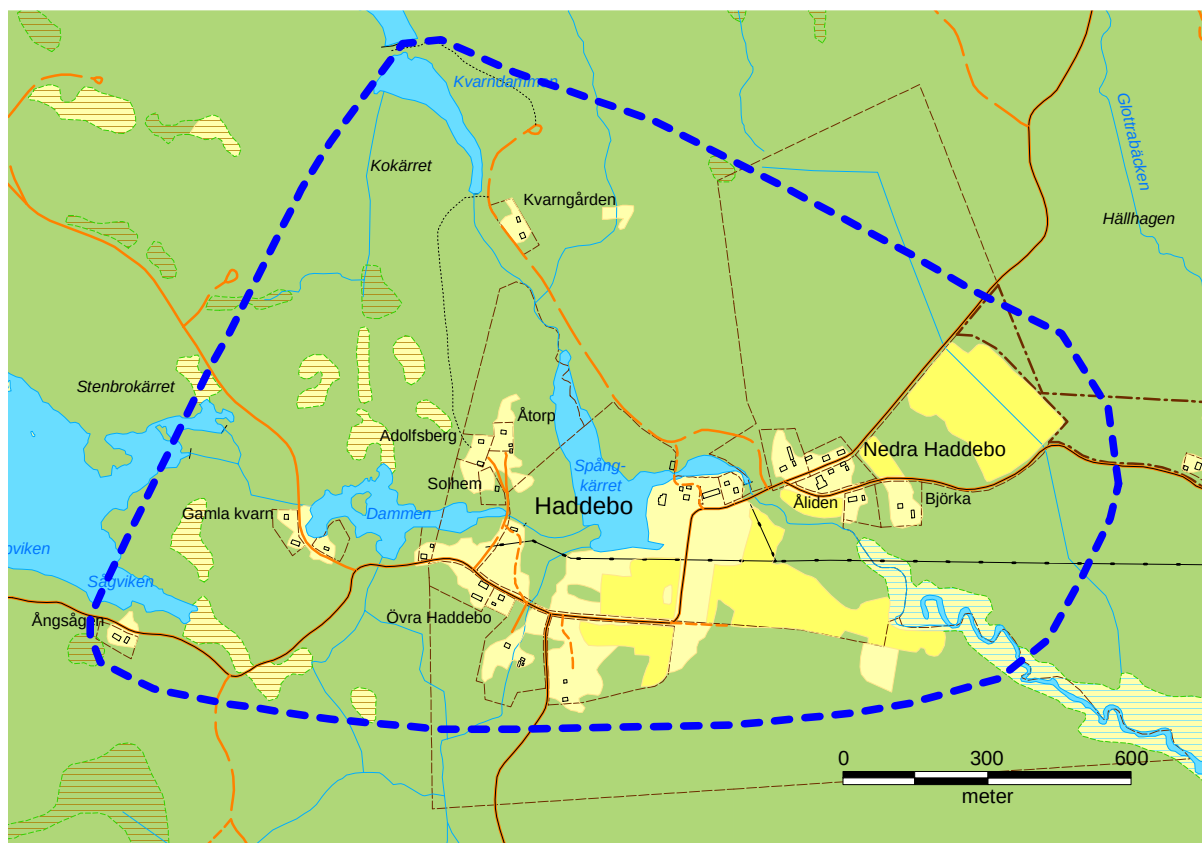
Nedra Haddebo ligger avskild från bruksområdet av Spångkärret, en utvidgning av Haddeboån. Den gamla herrgårdsbyggnaden revs i slutet på 1930-talet. På dess plats uppfördes under 1900-talets senare del en ny herrgårdsbyggnad i trä, med tydlig inspiration av den gamla karolinska herrgårdsbyggnaden vid Övra Haddebo. Öster om herrgården ligger några bostadshus, varav det ena är ett putsat timmerhus i två våningar från mitten av 1800-talet och det andra en faluröd tvåvåningsbyggnad. Den senare har troligen fungerat som arbetarbostad. Strax intill ligger också Haddebo fd skola, en vinkelbyggnad från 1890-talet i en och en halv våning, med faluröd liggande och stående panel.

Ovanför avtagsvägen mot Gryt ligger Övra Haddebo. Av herrgårdens bebyggelse finns idag inget kvar. Själva herrgården, som låg på vägens norra sida, brann ner 1941. Strax söder om vägen låg tidigare brukshandeln samt herrgårdens ekonomilängor.

Drygt hundra meter västerut, alldeles invid vägen, ligger två av brukets fd arbetarbostäder, *Fridhem* och *Klämman*. Båda är faluröda längor i två våningar, troligen byggda någon gång under 1800-talets slut. Norr om dessa, på andra sidan bäcken, återfinns ytterligare tre fd arbetarbostäder, bestående av små faluröda stugor i en, respektive en och en halv våning.

I jämförelse med 1864-71 års häradskarta har odlingsmarken i området minskat med ungefär hälften fram till sekelskiftet 2000. Det kvarvarande öppna odlingslandskapet ligger koncentrerat invid bebyggelsen vid Övra och Nedra Haddebo.

Med sina bevarade arbetarbostäder och ruiner efter verkstäder och kolhus berättar kulturmiljön vid Haddebo om traktens långa brukshistoria och får därför anses vara av mycket högt kulturhistoriskt värde.

29 Haddebo

29 Haddebo

Socken/Församling: Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 095 64, 095 65/9F 6e, 9F 6f

Koordinater: X 6532420/Y 1474900

Riktlinjer

- För att odlingslandskapet värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Miljön kring industrilämningarna bör hållas öppna och vårdas. Ruinerna bör hållas fria från träd och buskar.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande

miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.

- För att ge industrilämningsmiljöerna ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas på platsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

27 Haddebo 2:32 (tidigare Haddebo 2:1), bostadshus, bod
28 Haddebo 1:15, 1:17, 1:18, 1:19, 2:24, två fd arbetar-
bostäder, ekonomibyggnader och ruin efter Övre Haddebo
herrgård, den gamla affären och gjuteriet

29 Haddebo 1:16, 1:10, 1:14 (tidigare Haddebo 1:6, 1:10,
1:11), två bostadshus, Haddebo fd skola, ekonomibyggnader

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:65 Haddebo

30 Skogaholm och Östra Å

Industrimiljö

Några kilometer öster om Tisaren, omgiven av väldiga barrskogar, ligger den gamla bruksmiljön Skogaholm.

Historik

Skogaholm var ett av de medelstora bruk som uppstod i Närke under 1600-talet, järnets århundrade. I brukets närhet fanns alla nödvändiga förutsättningar för en lyckad bruksdrift: ett vattendrag med tillräcklig fallhöjd, god tillgång på kolved, närhet till bra järnmalm (Skålegruvorna) samt en hammare för tackjärn.

Skogaholm bildades under 1630-talet, då Gert Wissmar köpte upp och slog samman hemmanen *Skoga*, *Emta* och *Emtsätter* till en enhet. Emta var en renodlad jordbruksegendom. I Skogas ekonomi ingick förutom jordbruk även järnframställning. Enligt en karta från 1635 fanns då en hammar-smedja vid Östra Å. Under 1640-talet grundades *Skogaholms bruk* av Zacharias Rinkstadius, som då anlade *Skoga stångjärnshammare* vid ett litet vattenfall i Skoga ström. För att kunna producera eget

tackjärn anlades 1643 en masugn invid Tisarens utlopp, i samarbete med delägarna i Skålegruvan. Masugnen fick namnet *Östra Å*. Malmen hämtades i huvudsak från Skåle gruvor men även från Nora och Lerbäckes bergslag. Från de senare transporterades malmen till Östra Å med släde på vintern eller till Åsbro, för att därifrån fraktas över Tisaren på pråmar. För att pråmarna skulle kunna ta sig ända fram till masugnen fanns en sluss i Skogaån. Fyrtio år senare ersattes masugnen med en ny och större masugn en bit längre österut i vattendraget.

En ny stångjärnshammare, *Carlshammaren*, anlades på 1740-talet nedanför Skogasjön. Ungefär samtidigt anlades även en knipphammare på åns norra sida, uppe vid Skogaholm. 1798 flyttades Carlshammaren upp till själva bruket, där en ny stor stångjärnssmedja uppfördes på åns södra sida. En tredje stångjärnshammare tillkom 1837. Då låg på åns norra sida, förutom spik- och knipp-smedjan, även en såg. 1879 flyttas masugnen vid Östra Å ännu en bit längre ner i ån.

Minst lika viktigt som bruksrörelsen var Skogaholms skogs- och jordbruk, vilket inte minst försåg bruket med de stora mängder kol som gick åt både i hammaren och masugnen. Från skogarna i söder flottades timmer ner till Skogasjön via *Skepphulta flottled*. Flottleden utgjordes av en rätad bäck, försedd med flottningsrännor i trä, i vilken vattenflödet reglerades med hjälp av en fördäm-

ning uppe vid Niagara. En hästbana fanns mellan Skogaholm och Östra Å, vilken transporterade järn och timmer mellan bruket och masugnen.

Ett sågverk ska enligt uppgift även ha funnits vid masugnen. Till bruket hörde under 1800-talet även en kvarn och ett tegelbruk. Kvarnen låg en bit väster om bruket medan tegelbruket låg vid Mellankvarn, strax väster om Lagmansbacka. Till Skogaholm hörde dessutom ett stort antal torp som försåg bruket med arbetskraft och utförde diverse sysslor som kolning, vedhuggning, körslor m m. Jordbruket utökades under åren genom nyodlingar och inköp av hemman, främst under 1800-talet då bl a Vissboda egendom slogs samman med Skogaholm.

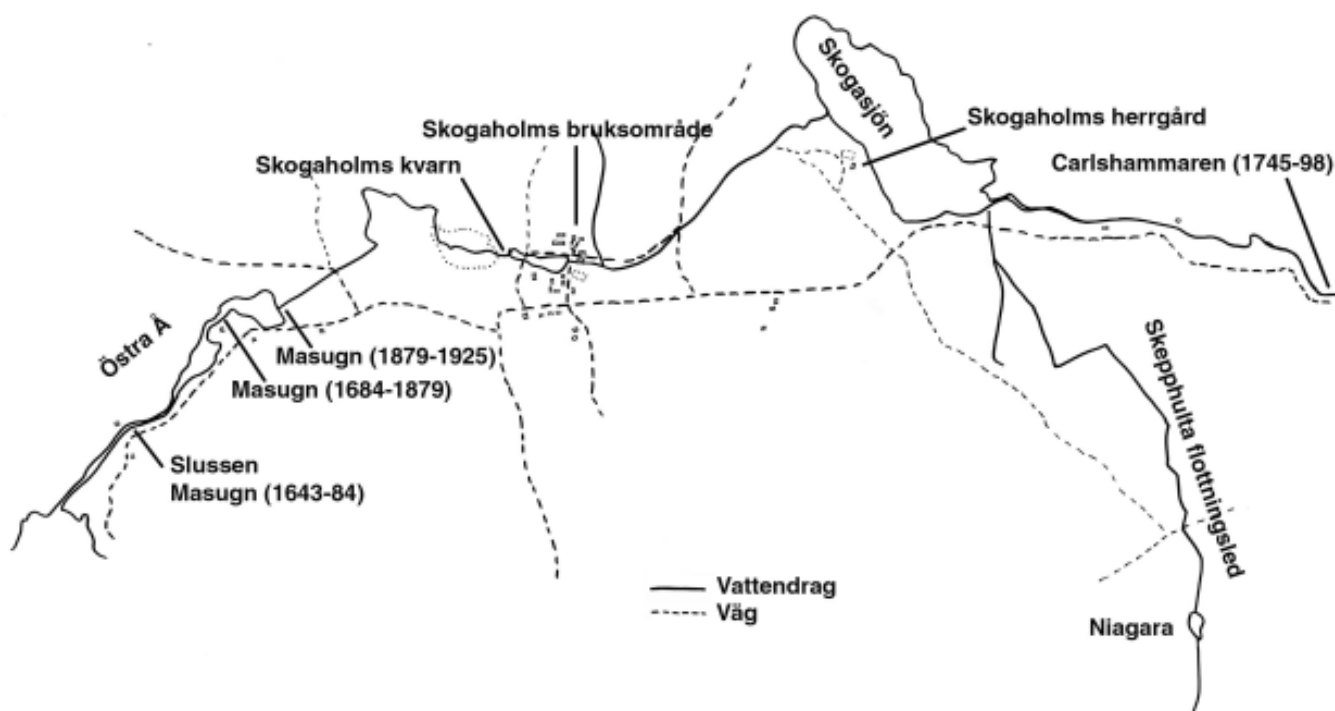
Bruksverksamheten vid Skogaholm nådde sin topp under högkonjunkturen på 1870-talet, för att sedan avta och slutligen upphöra helt under 1920-talet. Masugnen, som 1920 blivit återuppbyggd efter en brand, blåstes ned 1925. Fem år senare var hela anläggningen riven. Under 1930-talet raserades även flera av byggnaderna vid själva bruket, bl a stångjärnshammaren. Under 1940-talet uppfördes två vattenkraftstationer utefter Skogaån, vid hyttedammen och Smedjefallet.

Skogaholms bruk och jordbruk drevs i 126 år (1689-1815) av släkten Wennerstedt. 1833 var dock brukspatronernas tid vid Skogaholm till ända. Ekonomiska svårigheter tvingade dåvarande ägaren Carl Armfeldt att sälja bruket. Några

år tillhörde bruket ett mindre konsortium men 1841 bildades ett bolag som drev bruket fram till 1903, då det uppköptes av *Skyllbergs bruk*.

Den första sätesgården vid Skogaholm byggdes troligen på 1630-talet. Gården förlades till västra stranden av *Skogasjön*, tidigare kallad *Emptasjön*, där Emptas och Skogas ägor gränsade intill varandra. Kring 1680-talet ersattes den gamla sätesgården med en ny knuttimrad huvudbyggnad i en våning med säteritak. En tid senare försågs byggnaden med två hörnpaviljonger, troligen med gården *Stora Lassåna* som förebild. 1780 byggdes en pampig stenflygel och under 1790-talet försågs huvudbyggnadens fasader med ljus puts och en gustaviansk interiör. Sedan bruket övergått i bolagsägo kom huvudbyggnaden vid Skogaholm att användas som pensionärshem en tid. 1929 donerades huvudbyggnaden till Skansen, dit den flyttades året efter. Herrgårdens ekonomilängor flyttades med tiden fram till själva bruksplatsen, troligen kring 1900-talets början. Några år tidigare, 1875, uppfördes en skola i Skogaholm.

Det gamla namnet *Skoga* finns belagt sedan 1500-talet och dess betydelse torde inte vara särskilt svårförklarad, med tanke på läget mitt i den väldiga barrskogen öster om Tisaren. Under 1600-talet, då de båda hemmanen Skoga och Emta slogs samman, tillades den för herrgårdar typiska efterleden *-holm*, vilket skapade namnet *Skogaholm*.

Skogaholms bruk och Östra Å

Den kvarvarande flygelbyggnaden vid Skogaholms herrgård

Kulturmiljö

Djupt inne i den täta barrskogen, nära gränsen till Hallsbergs socken, ligger den gamla bruksmiljön Skogaholm. Landskapet kring Skogaholm är kuiperat och blockigt och ligger på en höjd över havet mellan ca 80 och 110 meter. Genom området slingrar sig Skogaån i väst-östlig riktning. Det som på 1864-71 års häradslista är markerat som ängsmark består idag i huvudsak av lövskog. Större delen av det sena 1800-talets åkrar är dock fortfarande i bruk.

Vid Östra Å i Hallsbergs socken återfinns ruinerna efter brukets masugnar. Ruinen efter den sista masugnen ligger strax söder om det nuvarande kraftverket. Den runda stensockeln utgör rester av rostugnen. Söder om vägen finns rester av en slaggvarp. Ruinerna efter 1680-talets masugn, vilken var en mulltimmerhytta likt Trehörnings masugn i Mariedamm, återfinns ca 250 meter västerut. Ruinerna består av nedre delen av masugnens kallmurade stensockel samt rester av rostugnen i form av en sockel. Troligen ändrades

Fd arbetarbostäder vid Skogaholm

åns läge i samband med att masugnen flyttades, eftersom vattnet idag flyter fram alldeles intill ruinen. Eventuella lämningar efter den första masugnen borde finnas någonstans i närheten av slussen vid Östra Å.

Av själva bruket finns, förutom den stora dammen, i stort sett bara ruiner kvar idag. På åns norra sida ligger en stor putsad byggnad som idag inrymmer en smedja. Byggnaden kan tidigare ha utgjort den gamla spik- och knippsmedjan eller vara uppförd senare på dess grund. Bakom byggnaden ligger ett kraftverk och mitt emot, på åns södra sida, återfinns ruinerna efter stångjärns-smedjan.

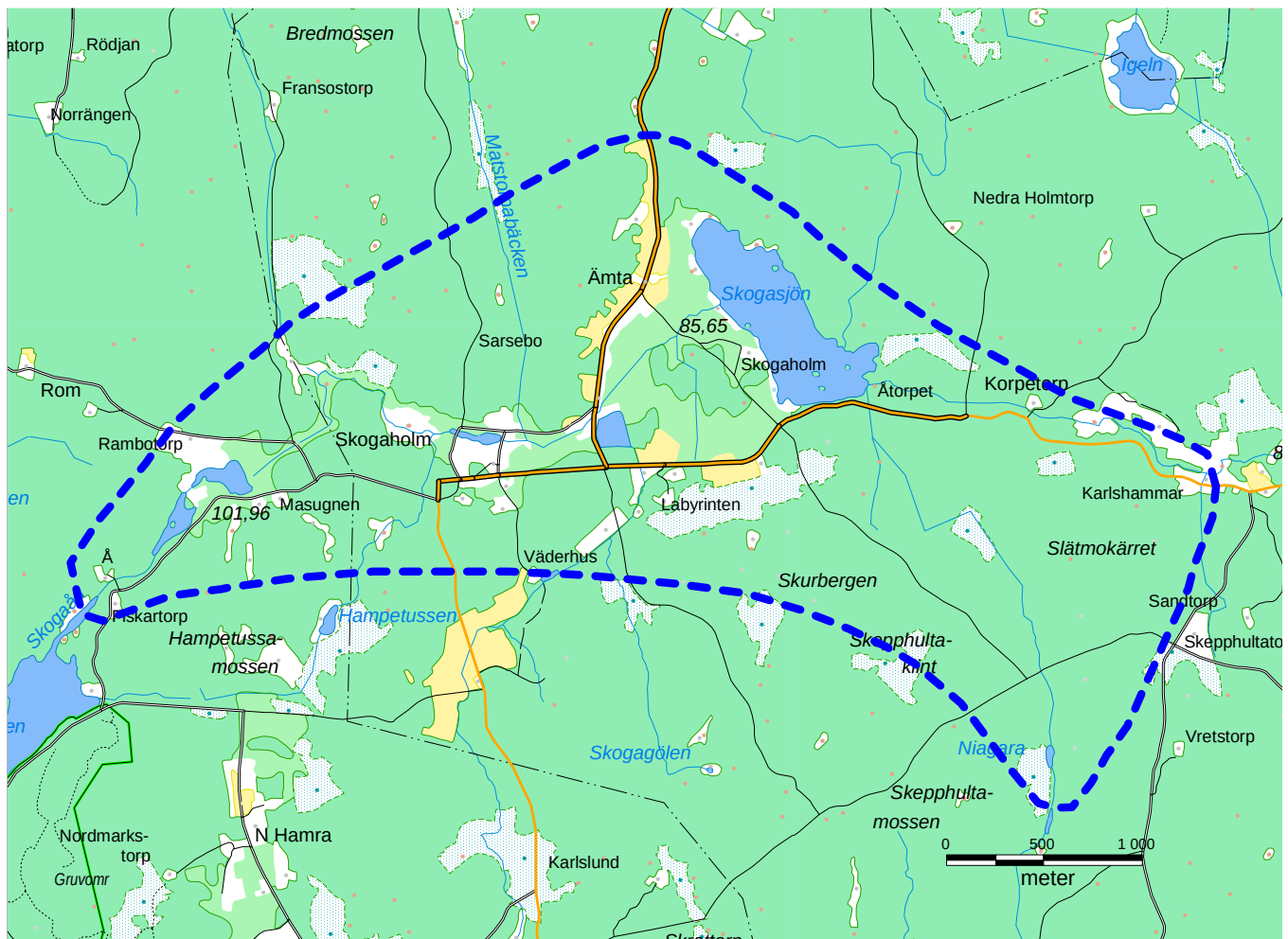
På dammens södra sida ligger den gamla disponentbostaden, även kallad *Skogaholms gård*. Byggnaden uppfördes troligen någon gång på 1880-talet och är i två våningar. Fasaden är delvis klädd med fjällpanel, delvis putsad. Kring bruksplatsen ligger flera fd arbetarbostäder från 1800-talets slut och 1900-talets början. Bostadshusen är i två våningar med faluröda träpaneler och omges ett antal ekonomibyggnader. Söder om vägen ligger några senare tillkomna bostadshus, bl a några i tegel. Här återfinns även den gamla konsumaffären. Strax öster om bruksområdet ligger resterna efter Skogaholms kvarn med tillhörande dammvall.

I skogarna kring bruket återfinns en del av den torpbebyggelse som tidigare hörde till bruket, företrädesvis mindre faluröda enkelstugor, vars tillhörande ängs- och odlingsmark i dag för det mesta är igenvuxna. I området finns även ett flertal lämningar efter nedlagda torp. Vid Niagara, som ligger drygt två kilometer söder om Skogaholm, återfinns resterna efter den dammanläggning som användes vid timmerflottning i bäcken ner mot Skogasjön.

Invid Skogasjöns västra strand ligger flygelbyggnaden samt övriga lämningar efter Skogaholms herrgård. Platsen är omsluten av tät löv- och barrskog samt ett flertal kärr. Genom den förvuxna gamla parken når man på en smal väg fram till den gamla gårdsplatsen, där en förhöjning av marken avslöjar var huvudbyggnaden tidigare stod. Kvar på gården finns den brunrosa putsade stenflygeln i två våningar, ruinerna efter de övriga byggnaderna som hörde till gården samt en minnessten över Carl Gustaf Wennerstedt och hans

hustru Ebba Magdalena Hjerta. Invid vägen upp mot Skepphulta ligger en grop som enligt uppgift ska vara en varggrop.

Området kring Skogaholm är rik på lämningar som vittnar om traktens långa brukshistoria och utgör därför en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

30 Skogaholm och Östra Å

30 Skogaholm och Östra Å

Socken/Församling: Hallsberg, Svennevad

Ekonomiskt kartblad: 9F 9d, 9F 8d, 9F 9e, 9F 8e/095 93, 095 83, 095 94, 095 84

Koordinater: X 6544340/Y

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färg och placering.

- Miljön kring industrilämningarna bör hållas öppen och vårdas. Ruinerna bör likaså hållas fria från träd och buskar

- För att ge miljön ett ökat pedagogiskt värde bör informationsskyltar finnas.

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

45 Skogaholm 2:18 (tidigare Skogaholm 2:1), *Skogaholms herrgård*, herrgårdsflygel

46 Skogaholm 2:1, 2:15, 2:27, 2:5, 2:8 (tidigare Skogaholm 1:1, Ämta 1:1), *Skogaholms gård*, fd disponentbostad, arbetarbostäder, bod och ekonomilänga

49 Skogaholm 2:20 (tidigare Skogaholm 1:1, Ämta 1:1), *Ämta*, bostadshus, bod och ekonomilänga

51 Skogaholm 3:1 (tidigare Skogaholms skola 1:1), *Labyrinten*, fd Skogaholms skola, fd lärarbostad/småskola

70 (Hallsbergs socken) Viken 2:32 (tidigare Viken 2:1), *Fiskartorp*, bostadshus

71 (Hallsbergs socken) Viken 2:2, bostadshus, bod. Bostadshuset tillbyggt under 1900-talets slut. Ytterligare byggnader flyttade till platsen, bl a en ladugård från Deje

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

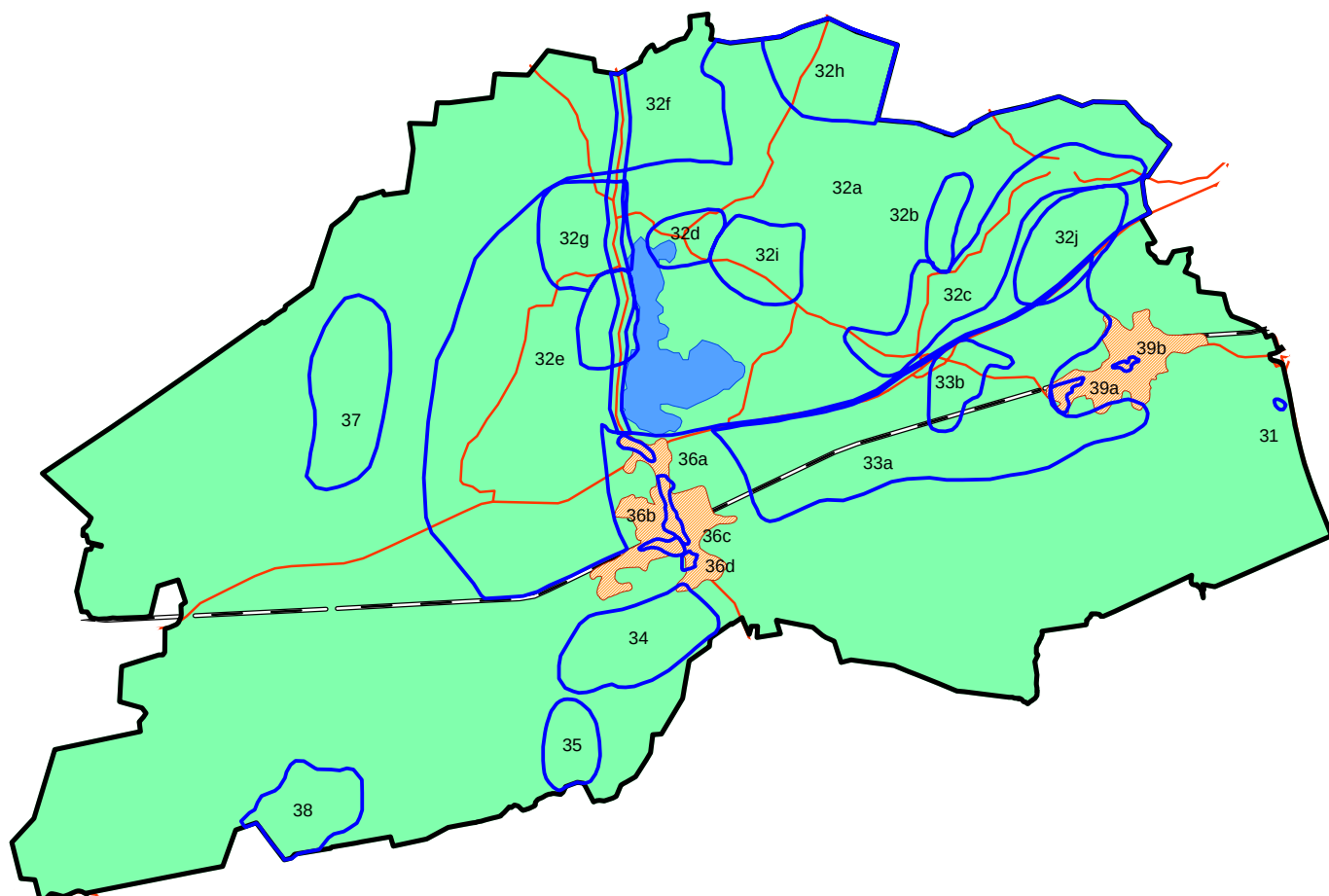
123 Masugnsruin och slagghvarp

124 Masugnsruin, slagghvarp samt rest efter rostugn

133 grund efter timmertorkhus till sågverk

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:52 Ämta

Viby socken

31 Ögonakällan - Finnakällan

Plats med tradition

Ett par kilometer sydost om Östansjö springer tre traditionsbundna källor upp i en bäckravin.

Historik

De så kallade *Finnakällorna* var ursprungligen fyra källor men den som låg närmast vägen är numera uttorkad. Enligt sägnen ska en pojke ha "osnyggat" sig i den och en skylt som tidigare har suttit på en gran i närheten hade följande vers inpräntad: "Per i Tälle, sket i källa, 1877".

Från de tre kvarvarande källorna upprinner en liten bäck, *Finnabäcken*, som en gång i tiden ska ha drivit en såg, *Sumpasågen*.

Enligt uppgift har det här en gång i tiden funnits en finnboplats, något som styrks av både källornas och bäckens namn. På Erik Wallrings karta från 1696 kallas källorna *Finnstugu källa*.

Källorna är norr-rinnande, vilket ansågs vara särskilt kraftbringande. En av källorna har kallats "*Kärlekens källa*" och ansågs "hjälpa älskande på traven". Mest känd är kanske Ögonakällan, vars vatten ansågs vara särskilt bra att tvätta ögonen i. På en granstam vid källan sitter en skylt med följande text: "*Ögonakälla. Den som klara ögon har, tvätta dem i denna källa klar. Och bed till Gud om hjälp och råd, så fås här läkedom och nåd*".

Vid Finnakällorna samlades man förr i tiden under midsommaraftonen för att fira med musik, dans och lekar. Dansade gjorde man på den lite planare marken söder om källorna, kallad majstångsplatsen. Dessutom drack man vatten i Finnakällan, tvättade ögonen och offrade slantar i Ögonakällan för att få god lycka.

Kulturmiljö

I ett sandigt område längs vägen mot Tripphultsjön, springer tre källor upp i en bäckravin. Den sydvästra källan, som kallas *Ögonakällan*, rinner upp som en bäck alldeles vid foten av en brant. Tidigare bestod denna källa av ett runt hål i marken, där man kunde se vattnet porla upp över den ljusa sandbotten. Kanske var det källans runda form, likt ett öga, som gav källan dess namn och betydelse. Idag har en del jord sköljts bort och källan rinner upp direkt ur slänten. Strax öster om Ögonakällan rinner ytterligare en källa upp och bildar en bäck. Båda dessa källor förenar sig några meter norrut till en gemensam bäck.

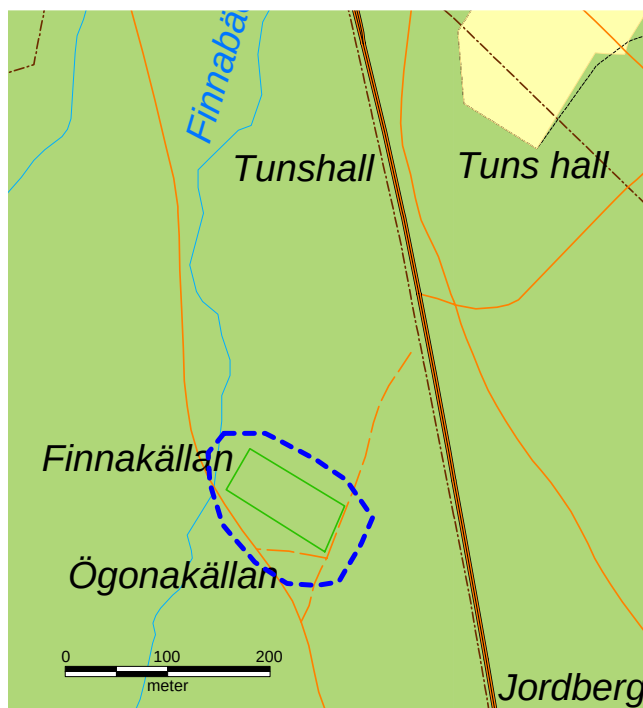
Nordväst om de ovan nämnda källorna ligger en tredje källa. Denna rinner upp mot nordost och har ett starkt järnhaltigt vatten. Både källan och bäcken den rinner ut i är därför kraftigt rostfärgade.

1934 skyddades bäckravinerna och källorna som naturminne.

De tre Finnakällorna har många traditioner och sägner knutna till sig och får därför anses utgöra en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

Ögonakällan

31 Ögonakällan - Finnakällan

31 Ögonakällan - Finnakällan

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 095 90/9F 9a

Koordinater: X 6546720/Y 1454830

Riktlinjer

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m. m. (KML 1988:950). För att miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämningen eller fornlämningsområdet kräver tillstånd från änsstyrelsen.
- För att öka miljöns pedagogiska värde bör informations-skylt finnas på platsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
129 Källor

Källorna är skyddade som *Naturminne*. Ett större område kring källorna och bäcken omfattas dessutom av *Biotop-skydd*.

32 Vibyslätten

Historik

När inlandsisen drog fram över Närkeslättns syd-östra del bildades ett område med långsträckta kullar, så kallade *drumliner*, genom att morän avsattes i isens färdriktning kring uppstickande block av berggrunden. Dessa bördiga drumliner, som höjde sig ur det omgivande landskapet, bestående av grunda slättsjöar och tunga, ofta vatensjuka jordar, blev tidigt attraktiva för mänsklig kolonisation. Området har varit bebott sedan stenåldern, vilket har resulterat i ett fornlämningsrikt landskap. Viby är nämligen Närkes fornlämningsstättaste socken. De torra drumlinhöjderna har sedan nyttjats flitigt under historiens gång. Till dessa förlades förutom odling och bebyggelse även annat som exempelvis vägar och begravningsplatser. De flesta fornlämningarna återfinns vi därför i slättbygden och i huvudsak i anslutning till höjdsträckningarna.

Om bygdens långa bebyggelsekontinuitet vittnar även byarnas namn. Bynamn på *-vi*, *-sta*, *-by* och *-inge* är alla mycket gamla och kan härledas åtminstone tillbaka till järnåldern. De många torp-

namnen vittnar i huvudsak om bebyggelse från medeltiden eller koloniseringsperioden under 1500-1600-talen.

De goda odlingsmöjligheterna har resulterat i en rik jordbruksbygd, vilket inte minst avspeglar sig i de många större gårdarna i området. Fram till 1800-talets laga skifte låg en relativt stor del av bebyggelsen samlad i täta byar. I och med skiftet splittrades byarna upp och odlingslandskapet förändrades.

32a Odlingslandskapet Viby

Odlingslandskap

Sydvästra delen av Närkeslätten utgörs av den svagt kuperade Vibyslätten. Området består av ett odlingslandskap med mycket lång kontinuitet och många spår efter olika tiders markutnyttjande. Odlingslandskapet präglas också i hög grad av det drumlinområde som sträcker sig in socknens norra del.

Historik

Slättlandskapet i Viby blev tidigt attraktivt för jordbruk och bosättning. De första odlingarna i området upptogs troligen någon gång under yngre

stenåldern och äldre bronsåldern. Jordbruket var till en början kringflyttande och omfattade stora områden. Men endast de torra moränryggarna lämpade sig för odling, sluttningarna och de inte alltför sankt sänkorna nyttjades som ängs- och betesmark. Åkerbruket utvecklades successivt och kom så småningom att uppta större delen av marken. När järnplogen kom kunde även de tunga lerjordarna odlas upp. Under 1800-talet genomgick jordbruket stora förändringar. Nya kunskaper och redskap ökade åkrarnas avkastning. En stor förändring i odlingslandskapet orsakade även skiftesreformerna, då de tidigare uppsplittrade markerna samlades till större skiften kring de utflyttade gårdarna. Efter ett flertal utdiknings- och sjösänkingsföretag kom under slutet av 1800-talet de sista tunga och sankt markerna att uppodlas. Under 1900-talet har jordbruket rationaliserats ytterligare. Konstgödsel och vallodling har medfört att större delen av ängs- och hagmarkerna har försvunnit, till fördel för åker och skog.

Kulturmiljö

Området utgörs av den del av drumlinområdet som ligger i Hallsbergs kommun, den sänkta slätt-sjön Vibysjön och väster om denna det öppna sydvästligaste hörnet av Närkeslätten.

Drumlinområdet berör förutom Hallsbergs kommun även Lekeberg och Kumla kommuner och anses vara ett av landets två finaste exempel på denna moräntopografi. I stort sett hela Vibyslätten präglas av drumlinerna, även om de i den

här delen av drumlinområdet ofta är ganska ore-gelbundna och ibland mer eller mindre samman-smälta med varandra.

Landskapet öster om Vibysjön varierar med omväxlade öppna och slutna partier och de talrika drumlinåsarna ger landskapet en säregen karaktär.

Området är ett utpräglat odlingslandskap med lång hävd och rika spår efter skilda tiders mark-utnyttjande. Äldre odlingsspår, som röjningsrösen och övergivna äldre åkerlappar, återfinns på var och varannan höjdrygg.

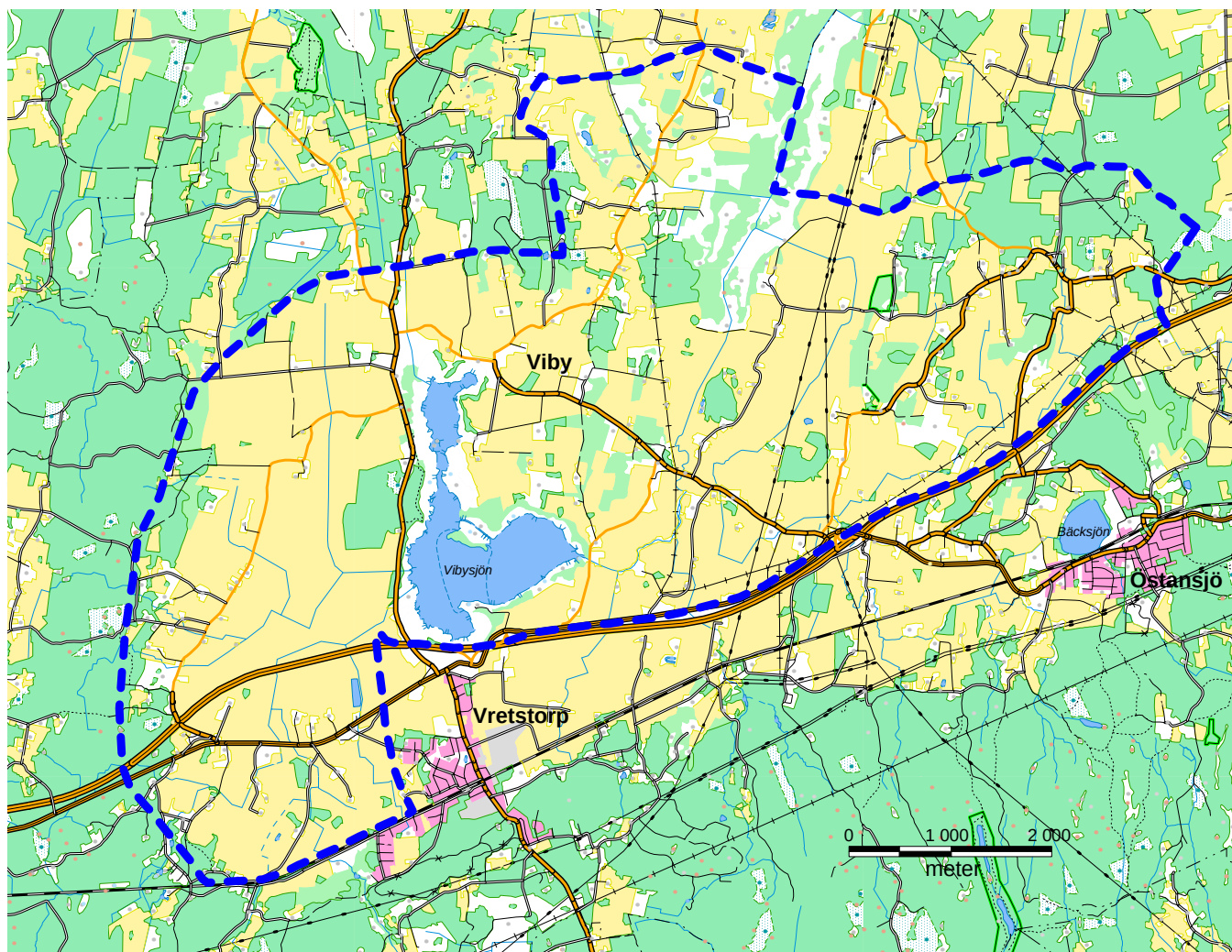
Bebyggelse och skogsmark är lokaliserade till höjderna och däremellan ligger de uppodlade lermarkerna. Bebyggelsen präglas i hög grad av laga skiftets uppsplittring i ensamgårdar, men några radbyrester finns kvar i Herrgryt, Lybby och Ybby. Större delen av bebyggelsen är från 1800-talets andra hälft och de för bygden tämligen karaktäris-tiska enkelstugorna i två våningar, så kallade *Närkestugor*, är påfallande vanliga.

Flera större gravfält finns i området, bl a vid Nalaviberg, Sörby och Värnsta. Lämningarna från järnåldern är övervägande men hällkistan vid Berga är ett typiskt exempel på stenålderns grav-skick.

Vibyslätten består av ett odlingslandskap med en säregen topografi med rika spår efter skilda tiders markutnyttjande. Som helhet utgör området en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Många av drumlinryggarna är fortfarande uppodlade, som här vid Broby. På bilden skymtar även världens första kraftledning för 380 kV. Ledningen, som togs i drift 1952, transporterade el från det nybyggda kraftverket i Harsprånget, Norrbotten, ner till Odensvi i Närke.

32a Odlingslandskapet Viby

32a Odlingslandskapet Viby

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 88, 094 89, 094 98, 094 99, 095 90, 104 09, 105 00/9E 8i, 9E 8j, 9E 9i, 9E 9j, 9F 9a, 10 0i, 10E 0j, 10F 0a

Koordinater: X 6548620/Y 1448280

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- Delar av drumlinområdet omfattas av samrådsplikt till Länsstyrelsen, för åtgärder som uppförande eller tillbyggnad av ekonomibyggnad, byte av vägg- och takmaterial, ommål-

ning med annan färg än den befintliga samt ett antal åtgärder som rör skog och mark (se Länsstyrelsens informations-skrift: *Bygga och bo i drumlinområdet* 1983:1).

- Vägarna bör underhållas och dess sträckningar bevaras. Vid ombyggnad och underhåll ska stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 518, 519, 525 och 526 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda florán.

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringsliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

4 Hageberg 6:12 (tidigare Broby 3:1), två bostadshus, ekonomilängor
 20 Genstorp 2:3 (tidigare Genstorp1:3), bostadshus, visthusbod, ekonomilängor
 21 Genstorp 2:3 (tidigare Genstorp2:3), bostadshus
 22 Genstorp 2:3 (tidigare Genstorp 1:4), bostadshus
 23 Genstorp 2:3 (tidigare Genstorp 2:1), bostadshus, magasin, bod, stall, brygghus/drängstuga och ekonomilänga
 27 Geråsen 1:3, bostadshus, bod
 28 Getingeberg 3:2 (tidigare Getingeberg 1:2, 1:3), bostadshus, ekonomilänga
 32 Hageberg 6:6, 6:8, bostadshus, bodar
 39 Husby 1:1 (tidigare även Husby 2:1, 3:1 och 4:1), fyra bostadshus, varav två arbetarbostäder, ekonomilängor
 58 Körtingsberg 7:1 (tidigare Körtingsberg 7:16), bostadshus, bod
 59 Körtingsberg 7:26 (tidigare Körtingsberg 7:16), bostadshus, bodar
 72 Nalaviberg 5:1, Nalavibergs herrgård, bostadshus, flygelbyggnad, arbetarbostad, magasin och ekonomilänga
 73 Nordankyrka 4:4, bostadshus
 79 Salsbro 4:8 (tidigare Salsbro 2:1), bostadshus, bodar och ekonomilänga
 80 Salsbro 3:4, bostadshus
 81 Salsbro 3:9, bostadshus, bodar
 83 Sjörs 4:1 (tidigare Sjörs 2:1), tre bostadshus, bod och ekonomilängor
 87 Skarboda 1:1, Systeräng 1:3, fd kaptensboställe, bostadshus, flygelbyggnad och ekonomilängor
 89 Skävi 3:2, bostadshus, flygelbyggnad, bod och ekonomibyggnader
 90 Släggebacken 1:1, bostadshus, magasin, bodar, smedja och ekonomilängor
 94 Systeräng 1:3, två bostadshus, bod och ekonomilänga
 132 Väla 1:9, Väla missionshus
 133 Väla 3:4, 3:5 (tidigare Väla 3:1), två bostadshus, bod
 134 Väla 3:2, bostadshus
 156 Södra Öna 1:11 (tidigare Södra Öna 1:3), bostadshus, bodar och ekonomilänga
 157 Södra Öna 1:9 (tidigare Södra Öna 1:4), två bostadshus, bodar och ekonomilängor
 Samt 6 se 32b *Nalaviberg*, 34-38 se 32j *Herrgryt*, 24-26, 40-42 se 32i *Geråsen*, 5, 14-17, 44-46, 48, 52-54, 82, 91, 92, 100-102, 144-151, 153-155 se 32c *Vallby-Höga-Ånnebrunn*, 103-107 se 32d *Viby Kyrkby*, 62 se 32e *Lundby prästgård*, 55-57 se 32g *Körtingsberg*, 135, 136 se 32h *Värnsta*

En del av miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetets avgränsade kulturmiljöer av riksintresse (KT 10)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:2 Viby

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 518, 519, 525 och 526 (delar av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:4 Stubbetorp
 61:6 Ekeberg
 61:9 Skarboda
 61:14 Vibysjön
 61:17 Hageberg
 61:18 Sörbyhammaren
 Samt 61:19 se 32b *Nalaviberg*, 61:21, 61:22, 61:23 se 32c *Vallby-Höga-Ånnebrunn*, 61:16 se 33h *Värnsta*, 61:15 se 32i *Geråsen*, 61:24 se 32j *Herrgryt*

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

13 Flyttblock med namn, *Grimstenen*
 19 Stensättning
 20 Rest sten
 21 Stensättning
 35 Gravfält med stensättningar, högar, rest sten och en treudd
 61 Gravfält med högar, stensättningar och treudd
 91 Område med gruvhål
 92 Fyndplats, stenverktyg
 111 Milstolpe
 114 Källa, *Ugglekällan*
 131 Husgrund, *Borgholmen*
 140 Bebyggelselämning, *Haga*
 142 Fyndplats stenyx
 153 Fyndplats, stenverktyg
 158 Fyndplats stenyx
 161 Bebyggelselämning
 166 Stensättning
 176 Stensättningsliknande lämning
 195 Bebyggelselämning, sentida torp
 196 Bebyggelselämning, sentida torp
 199 Fyndplats stenyx
 202 Stensättning
 214 Boplats utan synlig anläggning
 215 Boplats utan synlig anläggning
 216 Järnframställningsplats, boplats utan synlig anläggning, fyndplats stenyx
 217 Boplats utan synlig anläggning
 218 Skärvstenshög
 219 Boplats utan synlig anläggning och sentida torplämning
 222 Boplats utan synlig anläggning
 224 Boplats utan synlig anläggning
 225 Boplats utan synlig anläggning
 227 By/gårdstomt
 Samt 47, 50, 53, 156, 157 se 32b *Nalaviberg*, 18, 38, 96, 133, 134, 138, 141, 197 se 32c *Vallby-Höga-Ånnebrunn*, 28, 93 se 32d *Viby kyrkby*, 25 se 32e *Lundby prästgård*, 110, 168, 169, 178 se 32f *Väg 518 Enekorset-Vretstorp*, 163, 164 se 32g *Körtingsberg*, 105 se 32h *Värnsta*, 15, 57, 159 se 32i *Geråsen*, 150, 244 se 32j *Herrgryt*

32b Nalaviberg

Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap, Naturreservat

På krönet av en drumlin, omgivet av vackra ek-ängar, ligger Närkes största gravfält.

Historik

Under järnåldern började man begrava sina döda familjemedlemmar på särskilda gravfält nära gårdarna. I gravarna finns oftast kremerade rester efter de döda jämte några gravgåvor, som exempelvis vapen, dräktsmycken och redskap.

Gravfälten vid Nalaviberg och Broby ligger mycket karaktäristiskt på en höjdsträckning och består av gravar från troligen både äldre och yngre järnålder (ca 300 f Kr-1000 e Kr). Vid utgrävningar har man hittat fynd som daterats till yngre järnålder. Gravfälten ligger i en i övrigt mycket fornlämningsrik trakt, vilket vittnar om områdets karaktär av centralbygd sedan långt tillbaka i tiden.

Namnet *Nalaviberg* är bildat av det ursprungliga bynamnet *Nalavi* i Kräcklinge. Dagens Nalavi är ett namn med anknytning till hednisk tid och berättar att platsen varit bebodd åtminstone sedan järnåldern. *Hageberg* var ursprungligen benämningen på en del av byn Nalavi.

På 1873 års häradslista bestod norra delen av området i huvudsak av ängsmark tillhörande Bro-

by gård, medan mittendelen i huvudsak bestod av åker- och ängsmark tillhörande Brobytorp. Den södra delen utgjordes av åkermark och lövskog, troligen hagmark, tillhörande Nalaviberg och Folketorp.

I området finns ett stort antal gamla hagmarks-ekar, som vid hotande avverkning på 1920-talet fridlystes som naturminnesmärken. Området har i omgångar omvandlats till naturreservat; 1992 bildades reservatet *Broby äng*, 1997 reservatet *Oxaryggen* och 2000 reservatet *Nalavibergs ekäng*.

Kulturmiljö

Området består av en höjdrygg, en så kallad *drumlin*, strax öster om gårdarna Hageberg och Nalaviberg, ca 3 km nordväst om Östansjö. På drumlinens krön, vilken når ca 90 meter över havet, och på sluttningen västerut ligger tre gravfält. I områdets norra del, på båda sidor om vägen och på Brobytorps tomtmark, återfinns Närkes största gravfält. Detta består av cirka 60 högar och 140 runda stensättningar. Omedelbart öster om gravfältet finns stora områden med odlingsrösen. På krönet av drumlinens södra del finns ett gravfält bestående av ca 60 runda stensättningar. I sluttningen väster om detta gravfält återfinns ytterligare ett gravfält, med 5 runda stensättningar. I samma sluttning finns dessutom en terrassering, som troligen är en rest efter en åker.

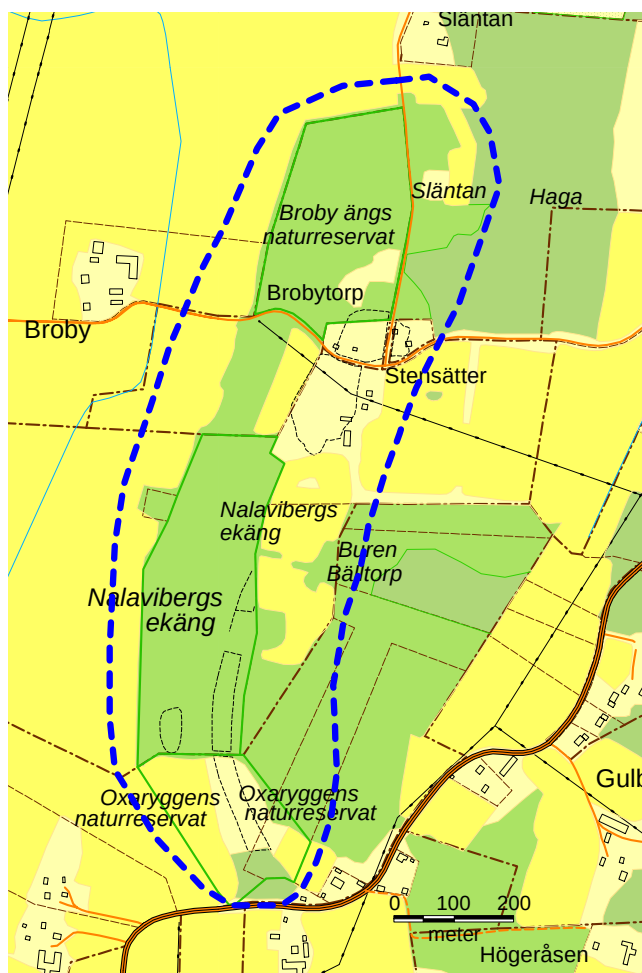
Naturreservatet *Broby äng* återfinns i områdets norra del och består i huvudsak av en fd ängs- och

Det böljande gravfältet
vid Broby

åkermark, som lämnats att fritt övergå till naturskog. Reservatet ger en förning om hur Viby-slätten skulle ha sett ut utan människans inverkan. I områdets centrala del ligger naturreservatet Nalavibergs ekäng, som består av en betad ekhage med rik markflora. I områdets södra del återfinns naturreservatet Oxaryggen, med en rik betesgynnad flora samt mager och stenrik åkermark. Allra längst ut i söder finns en gammal grustäkt, igenvuxen med blandlövskog.

Området rymmer synnerligen höga kulturhistoriska och pedagogiska värden på grund av de många och välbevarade gravarna, deras för järnåldern typiska läge på krönet av en höjdrygg samt det omgivande, välhävda kulturlandskapet.

32b Nalaviberg

32b Nalaviberg

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99, 095 90/9E 9j, 9F 9a

Koordinater: X 6549370/Y 1450090

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Området inom naturreservatens gränser ska skötas enligt upprättade skötselplaner.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Någon nybyggnation, förutom kompletteringsbyggnader till redan befintlig bebyggelse, bör ej tillåtas inom området. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- Området omfattas av samrådsplikt till Länsstyrelsen, för åtgärder som uppförande eller tillbyggnad av ekonomibyggnad, byte av vägg- och takmaterial, ommålning med annan färg än den befintliga samt ett antal åtgärder som rör skog och mark (se Länsstyrelsens informationsskrift: *Bygga och bo i drumlinområdet 1983:1*).
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminnslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80)* ingår:
6 Broby 4:1 (tidigare Brobytorp samf) bostadshus, bod

I Naturvårdsverkets nationella bevarandeplan för odlingslandskapet, *Sveriges finaste odlingslandskap (1997)* ingår:
Nalaviberg

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995)* ingår:
61:19 Nalaviberg

Den lundartade lövskogen och slåtterängen vid Broby samt åker-, ängs- och betesmarken vid Oxaryggen är skyddade som *Naturreservat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822). Nalavibergs ekäng är skyddad som *Naturreservat* enligt 7 kap 4 § miljöbalken (1998:808)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
47 Gravfält med högar, stensättningar och resta stenar
50 Gravfält med stensättningar
53 Gravfält med stensättningar
156 Stensträngar
157 Terrassering

32c Vallby - Höga - Ånebrunn

Vägmiljö, Bebyggelsemiljö, Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap, Folkrorelsemiljö

Väg 530, som slingrar sig fram över drumlinerna mellan Vallby och Ånebrunn, kantas på båda sidor av kulturhistorisk värdefull bebyggelse.

Historik

Utmed den mycket gamla vägen, som leder från Vallby och vidare nordost upp mot Hardemo, uppkom tidigt både odling och bebyggelse. Gravfälten vid Ånebrunn, Nalaviberg och Broby vittnar om mänsklig bosättning i området åtminstone sedan järnåldern.

Gården Vallbys historia går långt tillbaka i tiden. Under medeltiden fanns här en kungsgård, varför gården också har kommit att kallas *Kungs-Vallby*. Gården användes av kungen som uppehållsplat då han reste genom trakten. Enligt ett par privilegiebrev från 1340-talet ska exempelvis Magnus Eriksson tidvis ha bott på gården. Det sägs att kungen även under sin eriksgata gjorde uppehåll vid Kungs-Vallby, innan han fortsatte sin resa mot Örebro. Vid början av 1400-talet beboddes Vallby gård av den fogde som hade hand om det så kallade *Vallbygårds län*. Vid Vallby fanns under en tid även ett gästgiveri och två krogar.

Gulberga omnämns skriftligt något senare än Vallby, nämligen under 1400-talet, då Karl Knutson Bonde köpte en gård i Gulberga. Under 1400-talets mitt finns även skriftliga belägg för Stenkullas existens, då ägde enligt uppgift Vadstena kloster en gård i Stenkulla.

På Torings karta från 1688 återfinns vi Kungs-Vallby med tre frälsehemman, Höga med två kronohemman, Folkatorp, Stenkulla och Gulberga med vardera ett kronohemman samt Ånebrunn bestående av ett fjärdedels kronohemman. Sydväst om Kungs Vallby finns även en kvarn inritad.

Under åren 1830 till 1858 genomgick Vallby, Höga, Folkatorp, Gulberga, Kårkulla och Stenkulla laga skifte. De tidigare täta byarna splittrades upp och gårdarna lades var för sig, med ägor samlade kring sig.

Till många av gårdarna hörde även torp och soldattorp. Soldaten under Vallby gård fick bl a namnet *Val*, medan soldaten under Höga kunde heta *Hög*.

Vid Stenkulla byggdes under 1860-talet ett bönehus, *Betesda*, vilket sannolikt hade Lybby bönehus som modell. I Stenkulla fanns under 1800-talets andra hälft även en småskola. 1897 uppfördes ett mejeri väster om Vallby, vilket troligen under 1930-talet ersattes av en ny mejeribyggnad i tegel. Mejerirörelsen i Vallby pågick fram till 1939.

Både vägen och bebyggelsen vid Södra och Norra Höga ligger utmed krönet av en drumlin

Kulturmiljö

Från Vallby, ca tre kilometer väster om Östansjö, drar väg 530 snett fram över drumlinryggarna upp mot Hardemo. Vägens sträckning är mycket gammal och har en ålderdomligt slingrande karaktär. Vägen har i möjligaste mån dragits fram på områdets höjdryggar och följer därför mjukt landskapsformer.

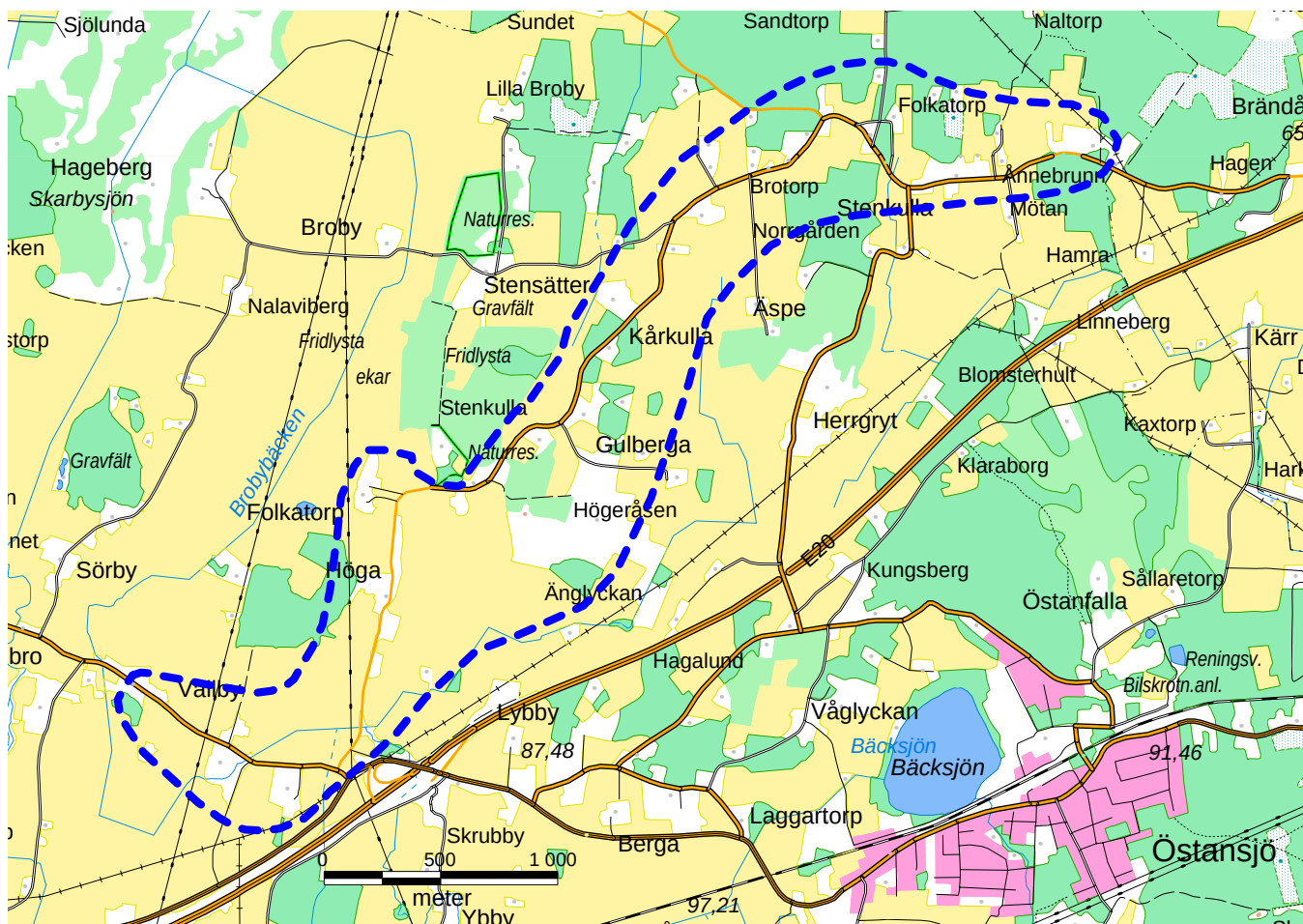
Höjdnivån i området varierar från ca 60 meter över havet upp till ca 90 meter över havet på höjdryggarnas krön. På båda sidor om den slingrande vägen ligger åkermark, som här och var övergår i blandlövskog och betade hagmarker. Fina betesmarker finns bl a vid Kårkulla, Norra Höga och Gulberga. Områdets långa odlingshistoria i avspeglas i en mängd stenmurar och röjningsrösen. Odlingsspår med en ålderdomlig karaktär finns i drumlinslutningen söder om Gulberga.

Både odlingslandskapet och bebyggelsen är i hög grad präglade av 1800-talets laga skifte. Be-

byggelsen som ligger utspridd längs vägen består i huvudsak av faluröda träbyggnader från 1800-talet. Den för bygden så karaktäristiska enkelstugan i två våningar, även kallad *Närkestuga*, är en framträdande byggnadstyp i området. En av områdets äldre byggnader är flygelbyggnaden på Vallby gård. Byggnaden, som är från 1700-talet, inrymde i äldre tider Vallby krog. I området finns två frikyrkobyggnader, ett fd mejeri samt en gammal skolbyggnad.

Vid Annebrunn ligger spåren efter dagens och forntidens människor sida vid sida. Strax intill bebyggelsen från 1800-talets senare del ligger ett gravfält av järnålderskaraktär, bestående av fyra domarringar, en hög och några resta stenar.

Den för bygden karaktäristiska 1800-talsbebyggelsen utgör tillsammans med den ålderdomliga vägsträckningen och spåren efter många tidsåldrars markutnyttjande, en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

32c Vallby - Höga - Annebrunn

32c Vallby - Höga - Ånebrunn

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99, 095 90, 105 00/9E 9j, 9F 9a, 10F 0a

Koordinater: X 6549250/Y 1450790

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

- Vägen bör underhållas och bevaras. Vid eventuell ombyggnad och underhåll av vägen bör stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning av vägen bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kupe-rad terräng. För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 525 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- Delar av området omfattas av samrådsplikt till Länsstyrelsen för åtgärder som uppförande eller tillbyggnad av ekonomibyggnad, byte av vägg- och takmaterial, ommålning med annan färg än den befintliga samt ett antal åtgärder som rör skog och mark (se Länsstyrelsens informationsskrift: *Bygga och bo i drumlinområdet 1983:1*).

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljön ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar

I *kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

5 Broby 3:1, bostadshus, bod

14 Folkatorp 1:4, två bostadshus, ekonomilängor

15 Folkatorp 1:7, bostadshus, bod

16 Folkatorp 1:9, missionshus

17 Folkatorp, 1:11, Broby 3:2, bostadshus, bod

44 Norra Höga 1:18 (tidigare Norra Höga 1:2), bostadshus, bodar

45 Norra Höga 1:20 (tidigare Norra Höga 1:2), bostadshus, ekonomilänga

46 Norra Höga 1:21 (tidigare Norra Höga 1:2), bostadshus, ekonomilänga

48 Södra Höga 1:2 (tidigare 1:3), bostadshus, bod och ekonomilänga

52 Kårkulla 1:2, bostadshus, flyglar, bod och ekonomilänga

53 Kårkulla 1:18 (tidigare Kårkulla 1:3), bostadshus, flygel, bodar och ekonomilänga

54 Kårkulla 1:17, Äspe 2:1 (tidigare Kårkulla 1:10), två bostadshus, flygel och ekonomilängor

82 Äspe 6:1 (tidigare Sannaholm 3:1), torp, bod och ekonomilänga

91 Viby-Stenkulla 1:2, bostadshus, bodar och ekonomilänga

92 Gulberga 2:1 (tidigare Stenkulla 1:3), bostadshus, bodar och ekonomilänga

100 Vallby 1:10 (tidigare Vallby 1:2), bostadshus, ekonomilängor

101 Vallby 2:1, gården *Kungs-Vallby*, bostadshus, flyglar, bodar och ekonomilängor

102 Vallby 3:5, Norra Höga 1:21, bostadshus, magasin och ekonomilängor

144 Kårkulla 1:20, Ånebrunn 1:2 (tidigare Kårkulla 1:3), bostadshus (fd affär), bodar

145 Kårkulla 1:8, bostadshus, bod

147 Viby Stenkulla 1:10 (tidigare Stenkulla 1:5,) bostadshus

148 Viby-Stenkulla 1:8, bostadshus, bod

149 Kårkulla 1:15 (tidigare Stenkulla 1:15), bostadshus, flygel, bod

150 Ånebrunn 1:3, bostadshus, bod

151 Ånebrunn 1:7 (tidigare Ånebrunn 2:1), bostadshus, bodar och ekonomilänga

153 Äspe 1:4, fd Esplunda skola

154 Äspe 1:6, Rivet

155 Äspe 1:7, missionshus

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:2 Viby (del av)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:

Väg 525 (del av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:21 Norra Höga

61:22 Gulberga

61:23 Kårkulla

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

18 rest sten, Kungsstenen

38 milsten

96 fyndplats för två skafthålsyxor

101 stensträng
133 gravfält med bl a domarringar
134 domarring
138 fossil åkermark

141 milsten
197 sentida torplämning

32d Viby kyrkby

Sockencentrum

Vid Vibysjöns norra strand ligger ett sammanhållet sockencentrum med kyrka, sockenmagasin, skola, komministerbostad och ålderdomshem.

Historik

Viby har troligen utgjort en egen församling ända sedan tidig medeltid. Namnet *Viby* skrevs på 1300-talet *Vikby*, vilket tydligare än dagens stavning avslöjar varifrån namnet kommer. Viby syftar nämligen på byns läge invid en vik av Vibysjön, vilken idag bara är en rest av en tidigare mycket större sjö.

Från medeltiden och fram till 1600-talet, då tinget flyttades till Vretstorps gästgivaregård, låg Grimstens härads tingsplats vid Viby kyrka. Kyrkbyn fungerade länge som socknens naturliga centrum men kom med tiden att få konkurrens av tingshusplatsen vid Vretstorp.

Under 1100- eller 1200-talet byggdes en mindre och troligen tornlös kyrka i sten på platsen för nuvarande kyrka. Delar av den medeltida kyrkan finns i den nuvarande kyrkans långhusmurar. På kyrkans östra yttervägg visar en markering i put-

sen den medeltida kyrkans bredd och höjd. Kyrkan byggdes senare om och blev både bredare och längre. Kanske skedde detta 1421, eftersom detta årtal finns inristat i södra portalen. Kyrkan fick vid denna ombyggnad i huvudsak de proportioner den har idag och blev då sannolikt en av Närkes storkyrkor. Under 1700-talets andra hälft fick kyrkan sin nuvarande 1700-talsprägel. De medeltida valven raserades och ett västtorn samt en sakristia byggdes. Sin senaste renovering genomgick kyrkan 1990-91. Kyrkans interiör präglas i huvudsak av 1800-talets renoveringar. I vapenhusets östra vägg sitter ett fragment av en runsten, som enligt uppgift har påträffats på kyrkogården och återanvänts som trappsten.

Ett sockenmagasin byggdes 1758, vilket fungerade som sädesmagasin fram till 1870-talet. Magasinet byggdes 1912 om till bårhus. Kyrkogården utvidgades på 1880-talet åt söder.

Enligt en sägen ska socknens första kyrka byggts ute på Borgholmen i Vibysjön. När kyrkklockorna skulle sättas upp råkade den ena falla ned och hamnade i sjön. Klockan kan enligt sägen bara bärgas under fullständig tystnad med hjälp av två tvillingoxar.

Då kyrkan var den viktigaste samlingspunkten i bygden kom flera andra byggnader och verksamheter att samlas på platsen kring kyrkan. Kyrkskolan, socknens äldsta, byggdes under åren 1848-49. Skolverksamhet hade då redan pågått i ambulerande form sedan 1820-talet. Ursprungligen bestod kyrkskolans hela övervåning av en enda skolsal med läktare. Skolsalen användes även till andra ändamål som t ex fester. Nedre botten var inredd som bostad åt läraren. När småskolan inrättades delades den stora salen till två skolsalar. Skolan var byggd för 150 elever men kunde ibland ta emot över 200 barn.

Det första kända fattighuset låg strax söder om kyrkan, på nuvarande kyrkogården. 1853 stod ett nytt fattighus färdigt ungefär mitt emot kyrkskolan. 1924 moderniserades åldringsvården ytterli-

Viby kyrkby. Kyrkskolan och lärarbostaden

gare och ett ålderdomshem uppfördes söder om kyrkskolan, på mark inköpt från Husby.

På platsen för nuvarande Viby gård låg tidigare själva Viby by. Viby gård ägdes vid 1400-talets mitt av Karl Knutson Bonde.

2002 skyddades ekhagen kring hembygdsgården, 1 km sydost om Viby kyrka, som naturreservat.

Kulturmiljö

På en höjd, ca 70 meter över havet strax norr om Vibysjön, ligger Vibys senmedeltida storkyrka. Kring kyrkbyn breder ett öppet odlingslandskap ut sig och längs Vibysjöns stränder ligger betade strandängar och strandskogar.

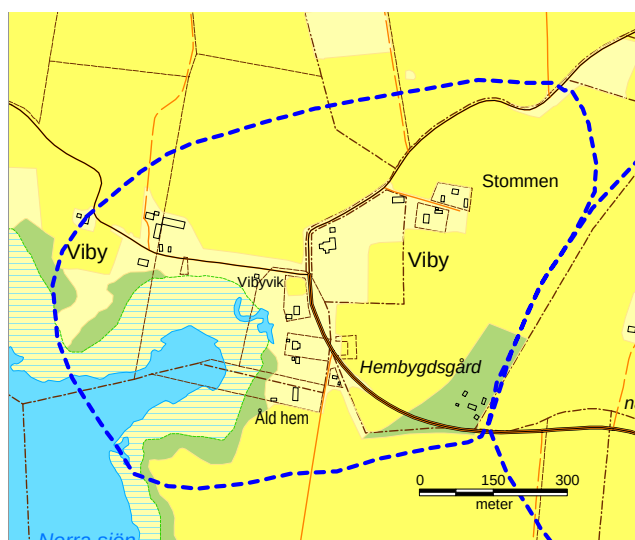
Den enskeppiga kyrkan, med rektangulär plan och torn i väster, är vitputsad under tak av spån och kopparplåt. Framför sydportalen finns ett vapenhus och på norra sidan en sakristia. Norr om kyrkan står det gamla sockenmagasinet med murade väggar i tuktad gråsten. I bebyggelsemiljön söder om kyrkan återfinns den fd lärarbostaden, kyrkskolan, klockargården och ålderdomshemmet, alla timmerbyggnader med rödfärgade träpaneler samt vita fönster och knutar. Takformerna varierar från vanligt sadeltak till brutet sadeltak på skolan och brutet, valmat sadeltak på ett av bostadshusen.

Väster om kyrkan ligger jordbruksfastigheten Viby gård. På gården finns flera bostadshus, alla timmerbyggnader i en och en halv våning med

sadeltak. Det yngsta, från 1910, har en ljus putsad fasad medan gårdens övriga bebyggelse är traditionellt rödfärgad.

På prästgårdens mark, ca 400 meter sydost om kyrkan, ligger Viby hembygdsförenings hembygdsgård. Gårdens byggnader har flyttats till platsen från olika delar av socknen. Själva mangårdsbyggnaden kommer från Odensvi.

Viby kyrkby är ett välbevarat sockencentrum med mycket högt kulturhistoriskt värde. Den ovanligt stora medeltidskyrkan vittnar om det välstånd Vibyslättnens bördiga jord medfört.

32d Viby kyrkby

32d Viby kyrkby

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99/9E 9j

Koordinater: X 6549140/Y 1446410

Riktlinjer

- Kyrkan och kyrkogården är skyddade enligt 4 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950).
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom kyrkbyn. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, färgsättning och placering.
- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättade skötselplaner.

- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 525 och 526 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

103 Viby 4:1 (tidigare Kyrkogården 1:1) Viby kyrka, sockenmagasin och kyrkogård

104 Stommen 1:5, Stommen 1:6 (tidigare Stommen 1:1) fd

Kommunisterbostad, bostadshus, loftbod. Fd arrendatorbostad, 2 bostadshus, bod och ekonomilängor
105 Stommen 1:1 *Hembygdsgård*, manbyggnad, smedja, ängslada, skomakarstuga, torpstuga bod och ekonomilänga
106 Viby 1:6, 1:8, 5:1 (Viby 1:6, Kyrkskolan 1:1) Husby 5:1 fd kyrkskola, ålderdomshem samt bostadshus
107 Viby 1:2, 2:2 jordbruksfastighet, bostadshus, arbetarbostad, bod/bostadshus och ekonomilängor

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

Ekhagen vid hembygdsgården, *Stommens ekäng*, är skyddad som *Naturresevat* enligt 7 kap 4 § miljöbalken (1998:808)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:2 Viby (del av)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:
61:14 (del av) Vibysjön

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 525 och 526 (delar av)

I Riksantikvarieämbetets *fornlämningsregister* ingår:
28 Runsten (inmurad i vapenhusets vägg)
93 Hembygdsgård

32e Lundby prästgård

Prästgårdsmiljö, Fornlämningsmiljö, Odlingslandskap

Väster om Vibysjön, intill den gamla färdvägen upp mot Edsberg, ligger Viby sockens välbevarade prästgård.

Historik

På Vibysjöns västra strand, knappt två kilometer från kyrkan, har socknens präst haft sin bostad sedan 1500-talet. Innan dess bodde kyrkoherden på Trystorps gård i Tångeråsa. Den äldsta prästbostaden på platsen byggdes under 1700-talet. Denna förstördes genom brand 1793 men återuppbyggdes några år senare. Enligt handlingar i kyrkoarkivet lät kyrkoherde Nils Kjellström år 1828 uppföra en ny, ståtlig prästbostad i två våningar.

Kyrkoherde Gumaelius tillträdde pastoratet i Viby och Tångeråsa 1833. Under sin tid i Viby förvandlade han den tidigare så ofrukt samma åsen kring prästgården till en ryktbar park- och trädgårdsanläggning, kallad *Johanneslund*. Mellan sjön och landsvägen skapade han en lundartad park.

Att det sedan länge funnits rikligt med lövträd kring gården berättar namnet *Lundby*, där 'lund' har den ungefärliga betydelsen "lövträdsbestånd".

Odlingsmarken har genomgått en hel del förändringar genom historien, genom exempelvis täckdikning, borttagande av odlingssten -allt för

att skapa större sammanhängande och mera lättbrukade åkrar. Under 1800-talets senare hälft sänktes Vibysjön med ca två meter, vilket medförde att den vattensjuka marken närmast sjön kunde utnyttjas mera effektivt.

Kulturmiljö

Prästgården vid Lundby är vackert belägen på den rullstensås som sträcker sig i nord-sydlig riktning utmed Vibysjöns västra strand.

Själva prästgården ligger på en höjd, drygt 70 meter över havet. Arrendatorgården ligger något lägre i slutningen söder om prästgården. Utmed rullstensåsen, på prästgårdens östra sida, drar väg 518 fram i nord-sydlig riktning. Den gamla landsvägens äldre sträckning förbi prästgården kan idag följas som en grusväg strax väster om nuvarande väg.

Lundby prästgård

Prästgårdens huvudbyggnad, själva prästbostaden från 1800-talets mitt, är en ståtlig tvåvånings byggnad i trä med faluröda locklistfasader och vita fönsterfoder. Den ursprungliga rumsindelingen, den för högre ståndsbbyggnader vid denna tid så typiska sexdelade planen, är genom senare renoveringar förändrad. Prästbostaden flankeras av två 1700-talsflyglar, den ena utgörs av den gamla prästbostaden och den andra av en visthusbod, båda faluröda träbyggnader. Söder om prästgården ligger arrendatorbostället, vars bebyggelse i huvudsak härstammar från 1900-talets första decennier.

Av Gumaelius park finns idag mycket lite kvar och området är tämligen igenväxt. Söder om prästgården ligger ett gravfält bestående av en domarring, två stensättningar och en hög. I odlingsmarken nära gården finns även ett större område med röjningsrösen.

Lundby prästgård är en av de bäst bevarade prästgårdsanläggningarna i länet och utgör en miljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

32e Lundby prästgård

32e Lundby prästgård

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 98, 094 99/9E 9i, 9E 9j

Koordinater: X 6547990/Y 1445510

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas vid själva prästgården. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen

efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.
- Vägmiljön, se 32f Väg 518 Enekorset-Vretstorp nedan.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
62 Lundby 1:1 Prästgården, pastorsbostad, 2 flygelbyggnader, arrendatorbostad, arbetarbostad, ekonomilängor

Delar av miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:2 Viby (del av)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägar (2000) ingår:
Väg 518 (del av)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
25 Domarring, stensättningar, hög

32f Väg 518, Enekorset - Vretstorp

Vägmiljö

På ryggen av en rullstensås väster om Vibysjön löper en av kommunens äldsta landsvägar.

Historik

Då man i äldre tider helst valde att ta sig fram där det var torrt och lättframkomligt blev rullstensåsarna nästan alltid utnyttjade som färdvägar. Vägen, som sträcker sig fram på ryggen av Askersundsåsen, från Askersund upp genom Vretstorp och vidare mot Edsberg, är en av de äldsta landsvägsförbindelserna mellan götalandskapen och Västernärke.

Strax söder om Vibysjön, i knutpunkten mellan de två landsvägarna Örebro-Tiveden och Askersund-Västernärke, växte med tiden ett bygdecentrum fram med gästgiveri, marknad och tingshus. Invid vägen på Vibysjöns västra strand anlades en prästgård, Lundby, samt gården Körtingsberg.

Vid Körtingsberg viker en väg av österut mot Viby kyrkby. Under 1800-talet kantades vägen norrut mot sockengränsen av ett flertal torp.

Genom åren har vägsträckningen modifierats något, bl a genom beredskapsarbete i början av 1920-talet, då vägen vid Lundby rätades och flyt-

tades ett tjugotal meter ner mot sjön. Under 1960-talet belades vägsträckan Vretstorp-Fjugesta med oljegrus.

Kulturmiljö

Från Vretstorp, upp förbi Vibysjön och vidare norrut till kommungränsen vid Enekorset, sträcker sig en rullstensås. Ca en kilometer åt nordost fortsätter sedan rullstensåsen norrut mot Fjugesta. Åsens bredd varierar mellan ca 100-300 meter. I områdets södra del är åsen mindre markant, för att i områdets norra del övergå i en utpräglad hög och brant ”getrygg”.

Väg 518 är i sin helhet en utpräglad åsväg och har trots sin asfaltbeläggning kvar sin äldre och marknära landsvägskaraktär. Vägbanan följer mjukt rullstensåsens topografi. I nära anslutning till vägen finns förutom en del bebyggelse även några gravfält av järnålderskaraktär. Troligen är vägen äldre än gravfälten, då dessa ofta anlades i anslutning till viktiga färdleder.

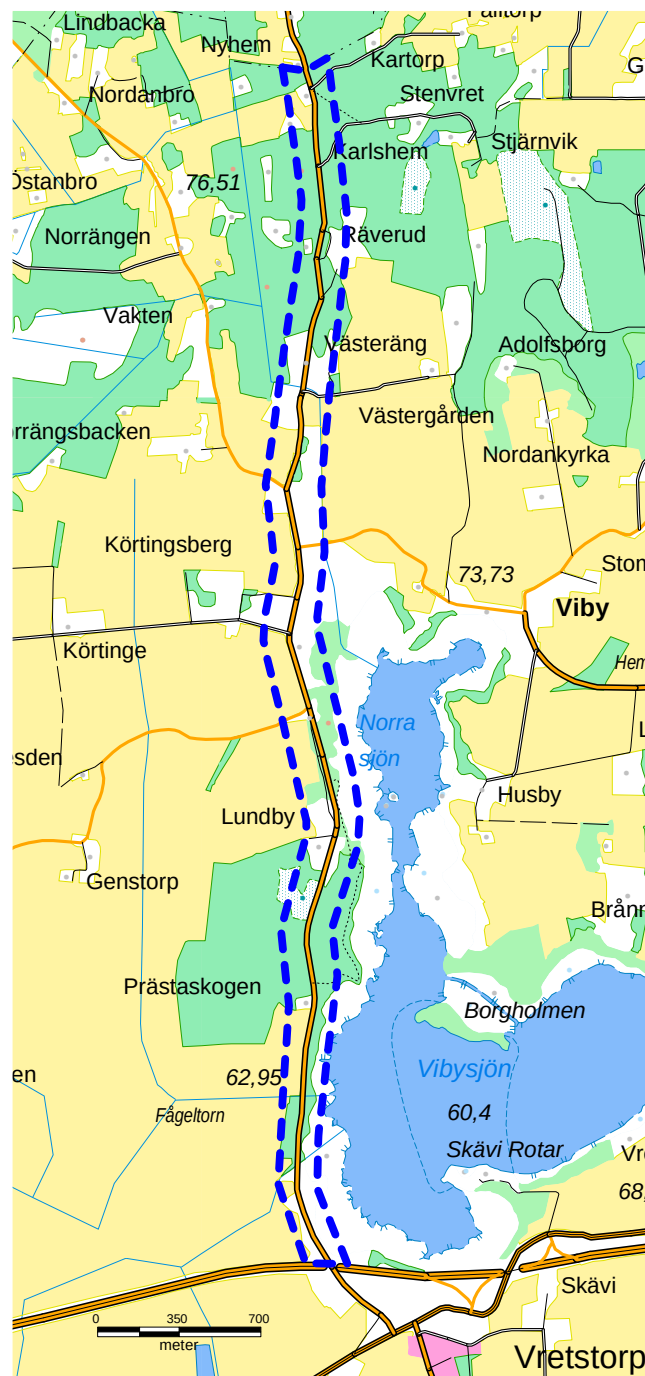
Längs vägen finns även några lämningar efter äldre bebyggelse, en milstolpe samt i områdets södra del en gammal stenvalvsbro ett tiotal meter från nuvarande väg. Vid prästgården finns den äldre vägsträckningen bevarad vid sidan om nuvarande väg.

Vägkanterna, särskilt norr om Vibysjön, består bitvis av en artrik, hävdgynnad flora.

Väg 518 väster
om Vibysjön

På grund av sin långa kontinuitet och välbevarade landsvägskaraktär, utgör vägmiljön ett område av mycket högt kulturhistoriskt värde.

32f Väg 518 Enekorset - Vretstorp

32f Väg 518, Enekorset - Vretstorp

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 98/9E 9i

Koordinater: X 6548840/Y 1444360

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att vägen får behålla sin sträckning. Milstolpen, den gamla stenbron samt den äldre vägsträckningen vid Lundby underhålls och bevaras. Vid eventuell ombyggnad och underhåll av vägen bör stor hänsyn tas till vägens kulturhistoriska värden. Omfattande rätning och breddning av vägen bör undvikas liksom utfyllnad och skärning i kuperad terräng.
- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 518 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminnslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår: 55, 57, 62, se 32e Lundby prästgård resp 32g Körtingsberg

Delar av miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår: 61:2 Viby (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår: 64:14 Vibysjön (del av)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår: Väg 518 (del av)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

5 Stensättningar

11 Gravfält med stensättningar

110 Milstolpe

168 Bebyggelselämning

169 Bebyggelselämning

178 Stenvalvsbro

samt 25, 163, 164 se 32e Lundby prästgård resp. 32g Körtingsberg

32g Körtingsberg

Herrgårdsmiljö, Odlingslandskap, Folk rörelsemiljö

Strax väster om Viby kyrkby ligger Körtingsbergs herrgård, omgiven av öppna odlingsmarker.

Historik

Körtingsbergs herrgård är känd sedan 1600-talet och var den första stora herrgården i Viby. På 1688 års karta finns gården inritad som ett frälse-gods med hela sex mantal. Gården ägdes under 1600-talet av bland andra greve Karl Bonde och Jakob Pontus de la Gardie.

Namnet *Körtingsberg*, bildat av det äldre bynamnet *Körtinge* och tillägget *-berg*, uppstod först under 1700-talet. Genom överste Gustaf Gadde blev godset 1721 ett säteri. Gadde lät samma år bygga en ståndsmässig herrgårdsbyggnad i karolinsk stil. 1854 byggdes herrgården om av kapten Staaf och gavs då en andra våning. Väster om herrgården, på platsen för dagens Körtinge gård, låg enligt 1873 års häradslista *Körtingsbyn*.

På Körtingsbergs herrgård har det funnits ett mejeri och en väderkvarn. Kvarnen flyttades under 1900-talets första hälft till Gällersta forngård. Till herrgården hörde också ett trettiotal större och mindre torp. Där bodde en stor del av alla de män och kvinnor som utförde dagsverken på herrgården. De lite större torpen hyrde ofta själva en dräng som istället för torparen fick utföra de ålagda dagsverken.

1935 delades den stora jordegendomen upp i två ungefär lika stora delar. Den västra kallas numera *Körtinge*, medan den östra fick behålla namnet *Körtingsberg*.

Körtingsbergs herrgård

Nykterhetsrörelsen växte under 1880-talet sig stark i Vibybygden. På Körtingsbergs ägor, norr om själva herrgården, lät blåbandsföreningen *God Framtid* uppföra en blåbandslokal 1902.

Under tiden efter första världskriget, då många arbetslösa luffare trampade fram på landsvägarna, lät dåvarande godsägare Sätterqvist inrätta ett "luffarhotell", där luffarna erbjöds tak över huvudet. I herrgårdens kök bjöds de på mat.

Odlingsmarken kring gården har brukats länge och har därför genomgått en hel del förändringar. För att skapa stora sammanhängande åkrar har åkermarken täckdikats, bäcken rätats, odlingssten och andra hinder plockats bort. Under 1800-talets senare hälft sänktes Vibysjön med ca två meter, vilket medförde att den vattensjuka marken närmast sjön kunde nyttjas som ängsmark.

Kulturmiljö

Vid Vibysjöns nordvästra strand, på en höjd av ca 65-70 meter över havet, ligger Körtingsbergs herrgård. Gården omges på tre sidor av åkermark. Denna är i stort sett rensad från odlingssten och utgör ett antal större sammanhängande åkrar. En rätad bäck rinner i nord-sydlig riktning genom åkermarken. Öster om gården, ner mot Vibysjön, finns betesmarker och närmast sjön ett brett strandskogsbälte.

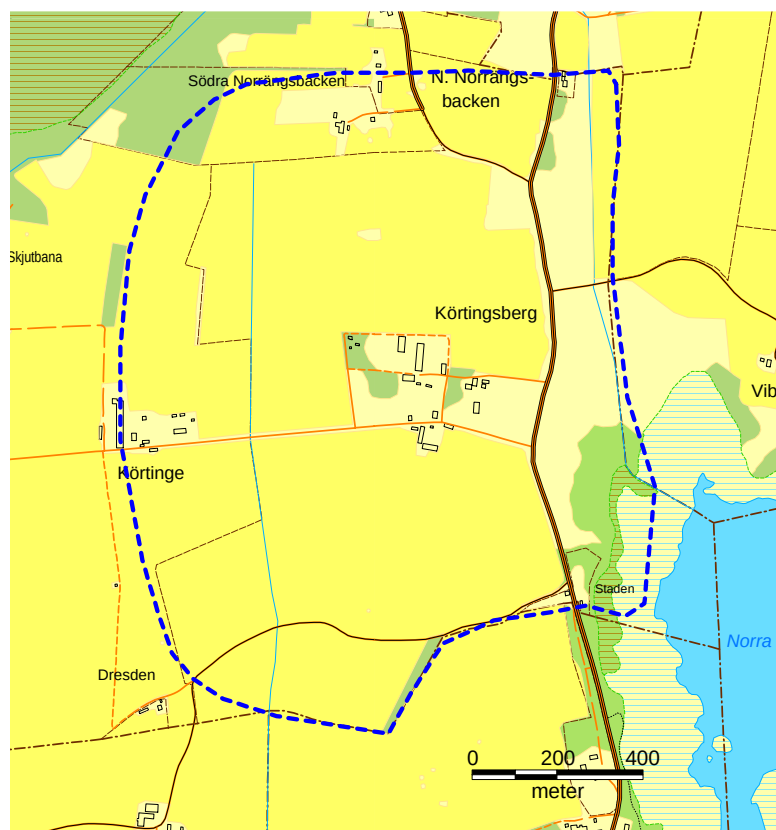
Huvudbyggnaden vid Körtingsbergs herrgård består idag av en rektangulär träbyggnad i två våningar med ett polygont torn mitt på fasaden mot trädgårdssidan. Fasaden består av liggande och stående vitmålad panel. Norr om huvudbyggnaden ligger trädgårdsmästarbostaden, en timmerbyggnad i två våningar med vitmålad träpanel-fasad. Vitmålad är även inspektorsbostaden väster om huvudbyggnaden, en timmerbyggnad i en våning med liggande panel.

Söder om huvudbyggnaden, på andra sidan om vägen mot Körtinge ligger en fd statarlänga från 1700-talet. Byggnaden är uppförd i timmer och består av två våningar med loftgång. Fasaden är rödfärgad med snickerier i brutet vitt. Fram till 1940-talet rymde längan fem lägenheter, á ett rum och kök. Väster om huvudbyggnaden återfinns även gårdens många ekonomibyggnader, mestadels träbyggnader med traditionellt rödfärgade fasader och vita snickerier.

Blåbandslokalen norr om gården har byggts till och inrymmer idag en snickeriverkstad.

Drygt 400 meter väster om herrgården ligger gården *Körtinge*. På vägens norra sida återfinns manbyggnaden, en vitputsad byggnad i två våningar med omkringliggande ekonomibyggnader. Alldeles söder om vägen ligger en välbevarad mindre smedja, vilken även inrymt ett snickeri.

Körtingsbergs herrgård är den äldsta storgården i Viby och utgör med sin välbevarade bebyggelse en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

32g Körtingsberg

32g Körtingsberg

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 98, 094 99/9E 9i, 9E 9j

Koordinater: X 6549190/Y 1444950

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Inom miljön bör ingen ny bebyggelse uppföras förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika

skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- Vägmiljön, se 32f *Väg 518 Enekorset - Vretstorp*.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 55 Körtingsberg 7:1, *Körtingsbergs herrgård*, huvudbyggnad, trädgårdsmästarebostad, loftbod (fd statarlänga), inspektorsbostad och ekonomilängor
- 56 Körtingsberg 7:6 (tidigare Körtingsberg 7:14) fd blåbandslokal, idag snickeriverkstad
- 57 Körtingsberg 7:15 bostadshus, bod

Delar av miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 518 (del av)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:2 Viby (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
64:14 Vibysjön (del av)

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
163 bebyggelselämning
164 bebyggelselämning

32h Värnsta

**Herrgårdsmiljö, Fornlämningsmiljö,
Odlingslandskap**

1600-talssäteriet Värnsta ligger i ett kuperat odlingslandskap med lång kontinuitet.

Historik

Det kuperade området kring Värnsta hör sannolikt till de områden i trakten som tidigt koloniserades. Vid Värnsta gård finns bl a ett gravfält som vittnar om att platsen var bebodd redan under järnåldern.

Fram till 1624 var Värnsta, som i äldre tider kallades *Värsta*, en bondby. Detta år slogs fyra hemman samman till ett gods av Melker Falkenberg av Bålby. På Torings karta från 1688 är gården markerat som säteri.

Efter att en brand förstört manbyggnaden uppfördes 1791 en ny tvåvåningsbyggnad i trä med

skiffertak. År 1854 flyttades en flygelbyggnad från huvudbyggnadens sydöstra sida, för att på dess nordvästra sida uppföras i förändrat skick. Vid denna tid planterades också ett flertal alléträd. 1897 revs den gamla manbyggnaden och ersattes av en ny, något längre västerut än den tidigare. För ritningarna stod arkitekten Hans Hedlund. 1919 kompletterades gårdsmiljön av en andra flygelbyggnad. På gården har det även funnits ett mindre mejeri.

Under slutet av 1800-talet genomfördes omfattande dräneringsarbeten och nyodlingar på godsens marker. Till gården hörde vid 1800-talets slut fem arbetarbostäder.

Skarbysjön öster om gården sänktes i två omgångar, under 1860-talet och 1920-talet, men sjöbotten blev aldrig så torr att den kunde nyttjas som åkermark. Däremot kunde en hel del av den tidigare sankta marken kring sjön, vilken tidigare främst nyttjats som betesmark, efter sänkningen odlas upp som åkermark.

Huvudbyggnaden vid Värnsta

Kulturmiljö

Vid stranden av den utdikade Skarbysjön, alldeles på gränsen mot Lekebergs och Kumla kommuner, ligger Värnsta gård. Gården ligger mitt i området och omges av ett kuperat odlingslandskap, med omväxlande åkermarker, öppna betesmarker och lövträdsbevuxna drumliner. Genom områdets västra del löper vägen mellan Viby och Hackvad. Höjdnivån i området varierar från ca 55 till 70 meter över havet.

I stort sett hela området har varit hävdad som åker- och betesmark under mycket lång tid, vilket har präglat både landskapsbilden och vegetationen. Större delen av betesmarken består av lövträdsbevuxna kullar med plana ytor mellan, vilka i många fall tidigare nyttjats som åkermark.

På den bitvis lövträdsbevuxna drumlinen nordväst om gården, kallad *Sturbokullen*, finns ett gravfält bestående av ca 25 runda stensättningar. Här finns dessutom spår av äldre tiders odling, i form av röjda ytor, en hel del odlingssten samt ett antal stensträngar. Ett flertal odlingsrösen samt ett antal gropar finns i området med betesmark väster

om gården. Groparna kan enligt uppgift ha använts som skyttevärn vid en militär övning under 1800-talet.

Två dammar anlades nordväst om gården under 1900-talets slut, vilka idag utgör ett populärt tillhåll för diverse fågelarter. I hela området förekommer dessutom ett flertal fågelarter som är typiska för det äldre odlingslandskapet men under senare tid blivit allt sällsyntare.

Värnsta gård består idag av huvudbyggnaden från 1897, en reveterad timmerbyggnad i två våningar med valmat sadeltak, två reveterade flyglar i en våning med sadeltak samt diverse ekonomibyggnader. Väster om gården ligger en gammal smedja med tillhörande smedbostad. Ytterligare två fd arbetarbostäder finns kvar nordost, respektive nordväst om huvudbyggnaden, *Sturbo* och *Ödebo*.

Gården Värnsta med omkringliggande odlingslandskap berättar om många tidsåldrars markanvändning och utgör som helhet en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

32h Värnsta

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 104 09/10E 0j

Koordinater: X 6551460/Y 1448620

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- Området omfattas av samrådspåbudsplikt till Länsstyrelsen för åtgärder som uppförande eller tillbyggnad av ekonomibyggnad, byte av vägg- och takmaterial, ommålning med annan färg än den befintliga samt ett antal åtgärder som rör skog och mark (se Länsstyrelsens informationsskrift: *Bygga och bo i drumlinområdet 1983:1*).

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny

bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 526 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda florán.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämnning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

135 Värnsta 1:1, 2:1, 3:1, 4:1, *Värnsta herrgård*, herrgårdsbyggnad, flyglar, fd arbetarbostäder, ekonomibyggnader och bodar

136 Värnsta 1:1, 2:1, 3:1, 4:1, *Björkbacken*, Smedja och fd smedsbostad

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

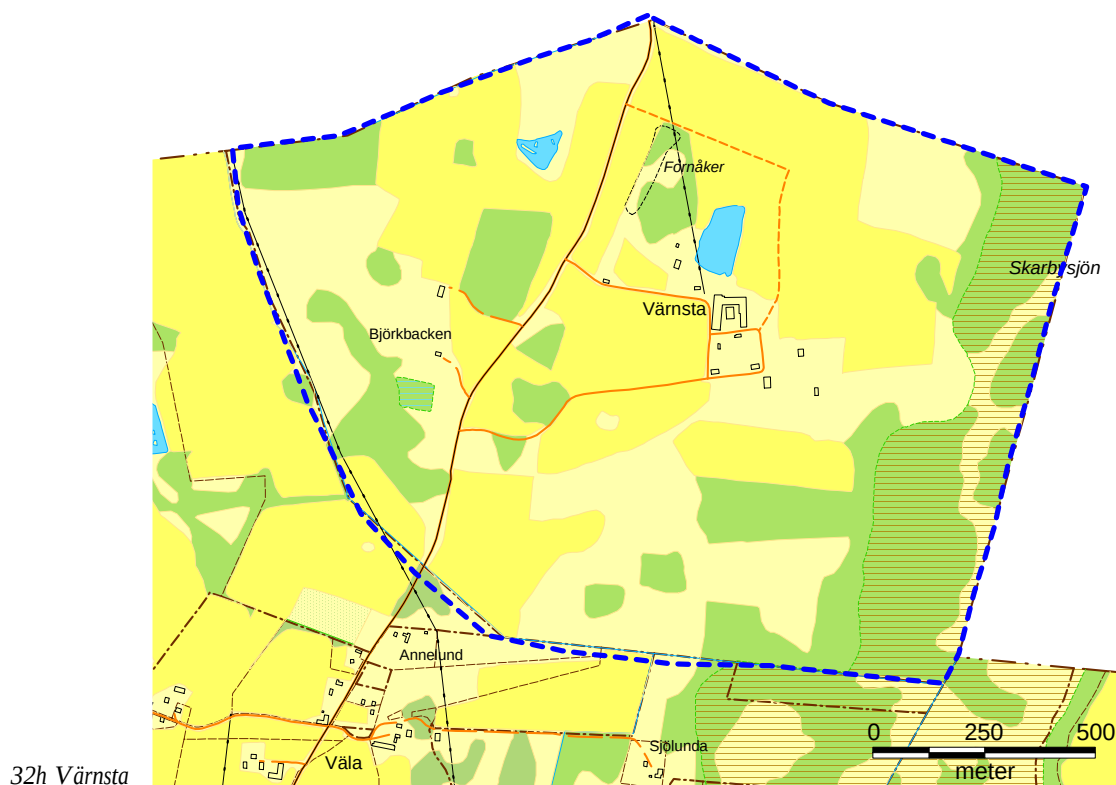
I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

61:2 Viby (del av)

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 526 (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
61:16 Värnsta

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
105 Gravfält

32i Geråsen

Herrgårdsmiljö, Odlingslandskap, Naturresevat

En knapp kilometer öster om Viby kyrkby ligger Geråsens herrgård, omgiven av ett öppet odlingslandskap med flera gamla ekhagar.

Historik

Geråsens herrgård är en relativt ung företeelse. Gården bildades på 1850-talet då Kapten C A Staff köpte in och slog samman flera mindre hemman. Trakten har däremot en mycket lång historia av mänsklig bosättning. Om det vittnar bl a en förhistorisk grav, i form av en stensättning, alldeles invid uppfartsvägen till herrgården. I hagmarken söder om gården har även en stenxya hittats.

Vid Sörby, en dryg kilometer öster om gården, finns ett av bygdens större förhistoriska gravfält, med ca 100 gravar.

Gården som givit godset namnet Geråsen hörde tidigare till Värnsta säteri och låg ca 300

Geråsens herrgård

meter väster om herrgården, på platsen för nuvarande *Gammelgården*.

Herrgårdens huvudbyggnad uppfördes 1860 i två våningar men genomgick 1932 en fullständig ombyggnad, då den bl a påbyggdes med en tredje våning. Ytterligare en restaurering genomfördes på 1940-talet.

Gården Geråsen omgavs tidigare av marker tillhörande Husby, Smedstorp och Stommen. Gården Husby har mycket gamla anor. Namnet *Husby* antyder att gården mycket väl kan ha varit en av de forntida kungliga förvaltningsgårdarna som hörde till Uppsala Öd. Husby blev under 1600-talet säteri. Smedstorp däremot var troligen ett medeltida nybygge, på det som tidigare varit utmark. Stommens mark tillhörde Viby prästgård.

Marken kring Geråsen har genomgått stora förändringar, inte minst genom att marken har delats och bytt ägare ett flertal gånger. Från att i huvudsak ha varit utmark uppodlades större delen av marken kring Geråsen under 1800-talet. Det är från denna tid vi finner flest spår i landskapet idag. I omgivningen har ett flertal torp försvunnit sedan mitten av 1800-talet men även några nya tillkommit.

1999 skyddades några områden av betade ek- och lövlundar kring Geråsen som naturreservat.

Kulturmiljö

Strax öster om Vibysjön, i ett öppet och svagt kuperat odlingslandskap, ligger Geråsens herrgård. Höjdnivån i området ligger mellan ca 60 till 75 meter över havet. Gården omges av ekhagar i ett annars öppet odlingslandskap. Herrgårdsbebyggelsen återfinns på en höjdrygg, vilken sannolikt utgör en så kallad drumlin.

Området består, förutom gården Geråsen, även av delar av Smedstorps, Husbys och Sjörs ägor. Den näringsrika moränen har resulterat i en rik flora och fauna. Hagarna med sina åldriga ekar har ett högt natur- och kulturvärde.

Åkermarken, som idag i stort sett är rensad från åkerholmar och röjningsrösen, utgörs av ett antal större sammanhängande åkrar. Många röjningsrösen finns dock kvar på mark som tidigare varit åker. Det som var ängsmark under 1800-talet har idag uppodlats eller övergått till betes- eller skogsmark. Ekhagen närmast herrgården har längre tillbaka i tiden troligen fungerat

som park. Ekhagen strax söder om landsvägen omgärdas av stengärdesgårdar och har tidigare nyttjats som bl a åker.

Huvudbyggnaden vid Geråsen är en tre våningar hög byggnad på kvadratisk plan med valmat tegeltak. Fasaden är putsad i en gulbrun kulör. Till denna hör en flygelbyggnad i så kallad schweizerstil. Strax sydost om gården ligger den fd trädgårdsmästarbostaden, en mindre envåningsbyggnad med gula, spritputsade fasader. Norr och öster om gården återfinns fyra torp. På Geråsens ursprungliga gårdsläge, på en höjdrygg strax väster om nuvarande huvudbyggnad, finns även idag ett bostadshus med tillhörande ekonomibyggnader.

Gården Geråsen med omkringliggande odlingslandskap, vittnar om en lång tids markanvändning och utgör en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

32i Geråsen

32i Geråsen

Socken/Församling: Viby
Ekonomiskt kartblad: 094 99/9E 9j
Koordinater: X 6548800/Y 1447580

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Området inom naturreservatets gränser ska skötas enligt upprättade skötselplaner.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning och placering.
- För att den artrika naturmiljön ska bevaras utmed väg 525 bör vägrenarna slås någon gång mellan mitten av juli och början av augusti. Eventuell dikning eller kantskärning ska ske med särskild hänsyn till den skyddsvärda floran.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:
24 Geråsen 1:1 Geråsens herrgård, huvudbyggnad, flygelbyggnad

25 Smedstorp 1:1 (tidigare Geråsen 1:1), fd trädgårdsmästarbostad, bod
26 Geråsen 1:1, bostadshus, ekonomilänga
40 Husby 6:1, fd soldattorp, bostadshus, bod och ekonomilänga
41 Husby 6:1 bostadshus, bod
42 Husby 6:1 bostadshus, bod

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:2 Viby (del av)

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT10)

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:
61:15 Geråsen

I Vägverkets åtgärdsprogram för artrika vägkanter (2000) ingår:
Väg 525 (del av)

Ett antal ekhagar vid Geråsen är skyddade som *Naturreservat* enligt 7 § naturvårdslagen (1964:822)

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:
15 stensättning
57 minnessten, rest 1880
159 fyndplats av stenyx

32j Herrgryt

Bymiljö, Odlingslandskap, Fossil åkermark

Herrgryt är en bymiljö av ålderdomlig karaktär, omgiven av ett odlingslandskap med bevarade spår från många olika tidsperioder.

Historik

Hur länge människor har bott och brukat marken kring Herrgryt vet vi inte med säkerhet. Det troligen första skriftliga omnämnandet av Herrgryt (*Hæriagrithe*) är från 1385. Enligt traditionen ska heliga Birgitta ägt en gård i Herrgryt under 1300-talet. Det som sannolikt utgör förhistoriska odlingsspår i anslutning till byn tyder på att odling har skett på drumlinen, kanske ända sedan yngre bronsålder eller äldre järnålder. Väster om byn, vid Nalaviberg, ligger Närkes största gravfält, daterat till järnåldern. Sydost om byn återfinns två

domarringar, även de gravar av järnålderskaraktär. I området finns även spår efter förhistorisk järnframställning.

Den tidiga odlingen i området var extensiv och omfattade troligen större delen av drumlinen. Med tiden kom jordbruket att intensifieras och en fast bosättning uppföras. Kanske låg den första bebyggelsen norr om nuvarande byn, vilket skulle vara mer centralt i förhållande till den äldre odlingsmarken. Vid något tillfälle övergavs stora delar av den tidigare åkermarken, kanske i samband med att den nuvarande byn bildades. På Torings karta från 1688 återfinns ett hemman i Herrgryt, vars symbol berättar att hemmanet var av både skatte- och krononatur. På storskifteskartan från 1779 ser vi bl a att det sena 1700-talets bytomt var mindre än dagens, ungefär som dagens tomter till fastigheterna 1:20 och 1:26 tillsammans. Vid denna tid bestod byn av tre gårdar och byvägen passerade inte som nu genom bebyg-

*Det ålderdomliga
odlingslandskapet
norr om Herrgryts by*

gelsen, utan på byns västra sida. Den äldre åkermarken i norr nyttjades som ängsmark.

År 1839, då byn genomgick laga skifte, bestod byn av fem gårdar och bytomten hade utvidgats till dagens storlek. Två av gårdarna flyttades ut från byn, *Norrgården* och *Änglyckan*. I samband med skiftet rätades bygatan ut och fick sin nuvarande sträckning genom byn. Byns åkermark hade vid denna tid ökat något sedan 1770-talet, främst på bekostnad av tidigare ängsmark. Den forna åkermarken i norr brukades vid 1830-talets slut fortfarande som ängsmark men hade 30 år senare, enligt 1860-talets häradscharta, övergått i skog.

Under 1800-talets senare hälft hörde även några torp till Herrgryt. Ett av dessa var ett soldattorp, vars soldat fick namn som exempelvis *Hjälme* och *Grytman*. 1872 tillkom ännu en gård genom att en undantagsstuga avsköndrades från byns mittengård. En ny fastighet etablerades under sent 1800-tal i byns nordvästra del, nämligen *Charlottenlund*.

Flera av byns bostadshus har moderniserats och i vissa fall byggts till under 1900-talet. Under denna tid har även en hel del ekonomibyggnader försvunnit i byn, några nya har tillkommit medan andra byggts till.

Namnet *Herrgryt* verkar vara starkt förknippat med stenar. Efterleden *-gryt* betecknar nämligen en eller flera stenar som eventuellt fungerat som tillhåll för vilda djur. Förleden *Härr-*, eller *Hær-* som det skrevs på 1300-talet, kan vara en variant av ordet *har* med betydelsen ”sten, stengrund”.

Kulturmiljö

Drygt en och en halv kilometer nordväst om Östansjö tätort, i sydslutningen av en kilometerlång höjdsträckning, ligger byn Herrgryt. Strax söder om byn passerar Europaväg 20. Höjdsträckningen, en så kallad drumlin, når upp till en höjd mellan 85 och 90 meter över havet och omges nästan helt av odlingsmark.

Byn Herrgryt består av fyra gårdar som ligger tätt tillsammans utmed byvägen. Byn har idag en typisk radbykaraktär, med bostadshusen på den östra sidan om vägen och ekonomilängorna på den västra. Byggnaderna är uppförda i trä, företrädesvis timmer, och är rödfärgade. Undantag utgör en ladugårdsbyggnad som är uppförd i tegel.

Den sydligaste gården (Herrgryt 1:27) består av fyra byggnader och har ett välbevarat bostadshus, en tvåvånings enkelstuga från 1823. Norr om denna gård finns fortfarande en del av den gamla byvägens sträckning kvar. Nästa gård (Herrgryt 1:20) har ett boningshus från 1800-talets början, ombyggt på 1930-talet, samt bodar, tvättstuga, brygghus och ekonomilängor. Den tredje gården (Herrgryt 1:26) ligger liksom den föregående på 1700-talets gamla bytomt, och består av två bostadshus, två flyglar och en ekonomilänga. Det västra bostadshuset är från 1800-talets början medan det östra tillkommit senare. Den nordligaste gården (Herrgryt 1:25) har även den två bostadshus, varav det ena från 1800-talets början, samt flera bodar.

Norr om byn återfinns den ”nya” gården *Charlottenlund* (Herrgryt 1:12) och den utflyttade *Norrgården* (Herrgryt 1:22). Den senare är en tvåvånings parstuga, vars stomme enligt uppgift ska vara från 1750. Till gården hör bl a bod, bryggghus och ekonomilängor. I områdets nordöstra del finns ännu en gård, *Mötan* (Mötan 1:1, Kårkulla 2:12), med ett bostadshus från 1930-talet och några ekonomilängor tillhörande en tidigare, numera riven, mangårdsbyggnad. Sydväst om byn ligger den andra utflyttade gården, *Änglyckan* (Herrgryt 1:19, Kungsberg 4:1), en enkelstuga med tillhörande ekonomibyggnader utmed vägen.

Norr om byn sträcker sig ett stort område med lämningar efter äldre tiders jordbruk. Området, som idag består av beteshagar och betad lövskog, innehåller en stor mängd röjningsrösen av olika form och storlek, stensträngar samt röjda ytor. Den stora variationen i röjningsrösens storlek och markens karaktär tyder på att det rör sig om lämningar från olika tidsperioder, sannolikt från förhistorisk tid fram till 1900-talets andra hälft.

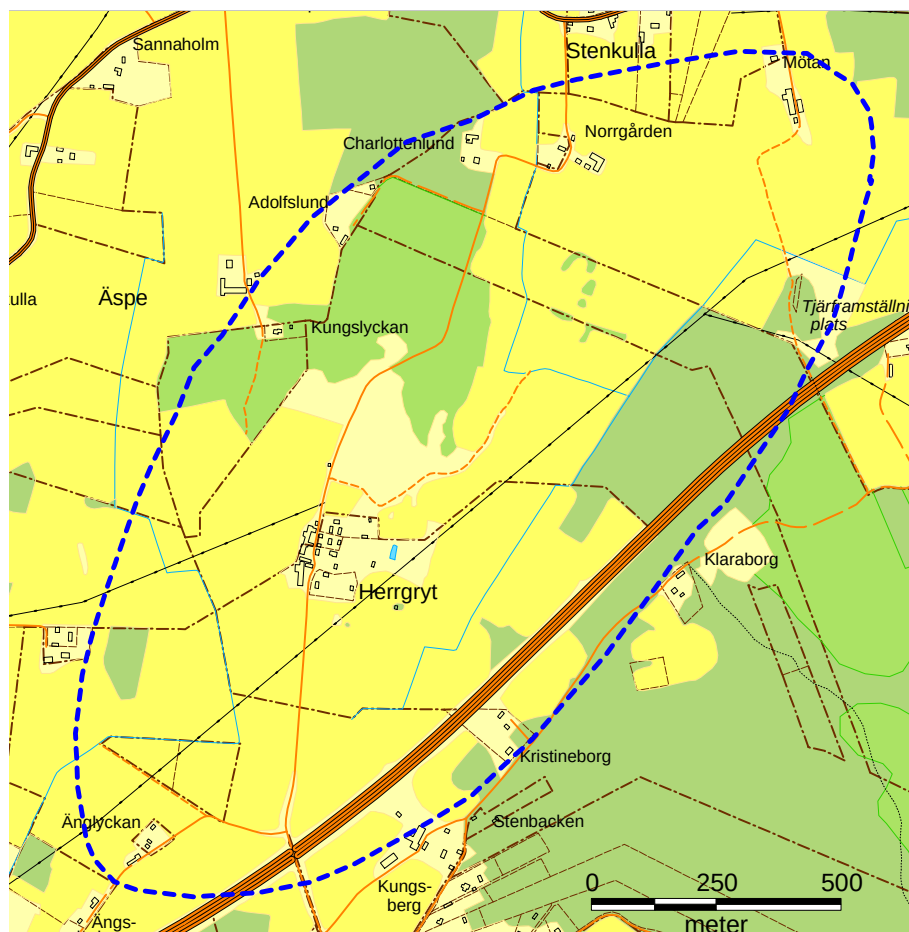
Området närmast byn, som odlades ända in på 1900-talets andra hälft, består av stora röjnings-

rösen med helt stenröjda, flikiga åkerytor däremellan. Längre norrut ändrar röjningsrösena karaktär, de är mindre, överväxta med mossor och ligger tätare. De mest ålderdomliga lämningarna består av små rösen utan omkringliggande urskiljbara åkerytor. Istället finns rikligt med sten även i marken mellan rösena, vilket tyder på att ett ålderdomligt jordbruk bedrivits här med hjälp av hacka eller årder. Andra rösen är lite större och har stenröjda ytor mellan sig, vilket tyder på ett mer intensivt brukande av marken. I området förekommer även ett flertal stensträngar, varav de flesta utgår från röjningsröseområdets centrala delar. Ungefär 500 meter sydost om Norrgården finns lämningarna efter en tjärdal.

Byns välbevarade täta och ålderdomliga karaktär ger tillsammans med det komplexa odlingslandskapet, med lämningar från förhistorisk tid fram till idag, en mycket tydlig bild av Viby-slättbygdens jordbruks- och bebyggelsehistoria och utgör därför en kulturmiljö av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

Herrgryts by enligt storskifteskartan 1779, laga skifteskartan 1839 och fastighetskartan 2000

32j Herrgryt

32j Herrgryt

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 095 90/9F 9a

Koordinater: X 6549120/Y 1451750

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom Herrgryts bykärna eller röjningsröseområdet norr om byn. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.
- Drumlinområdet i Viby är en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kulturmiljö av riksintresse (KT 10) och ska enligt 3 kap 6§ miljöbalken skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada områdets natur- och kulturmiljö.

- Delar av området omfattas av samrådsplikt till Länsstyrelsen för åtgärder som uppförande eller tillbyggnad av ekonomibyggnad, byte av vägg- och takmaterial, ommålning med annan färg än den befintliga samt ett antal åtgärder som rör skog och mark (se Länsstyrelsens informationsskrift: *Bygga och bo i drumlinområdet 1983:1*).

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör forn lämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 34 Herrgryt 1:25 (tidigare Herrgryt 1:3), bostadshus, bodar
- 35 Herrgryt 1:27 (tidigare Herrgryt 1:5), bostadshus, brygg-hus, ekonomilänga
- 36 Herrgryt 1:22 (tidigare Herrgryt 1:8), bostadshus, bodar, ekonomilängor
- 37 Herrgryt 1:26, Kungsberg 4:1 (tidigare Herrgryt 1:9), bostadshus, flygelbyggnader, ekonomilängor
- 38 Herrgryt 1:20 (tidigare Herrgryt 1:10), bostadshus, ekonomilängor
- 146 Mötan 1:2, Kårkulla 1:12 (Tidigare Mötan 1:1, Kårkulla 1:12), ekonomilängor tillhörande nu rivet boningshus samt ett boningshus från slutet av 1930-talet

Miljön ingår i en av Riksantikvarieämbetet avgränsad kultur-
miljö av riksintresse (KT10)

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlings-
landskap (1993) ingår:
61:2 Viby (del av)

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
61:24 Herrgryt

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:
150 Slaggförekomst
244 Tjärframställningsplats

33 Tystinge - Skrubby

Historik

Stora delar av odlingslandskapet Tystinge - Skrubby har liksom drumlinområdet anor från förhistorisk tid. Därom vittnar både ortnamnen och de många fornlämningarna.

Exempelvis finns här en hällkista från yngre stenålder, ca 2000-1500 f Kr. Traktens ortnamn på *-by*, *-inge*, och *-vi* kan härledas tillbaka till åtminstone järnåldern. Efterleden *-vi* i Odensvi betyder (hednisk) 'helgedom' och vittnar om att Odensvi troligen varit någon form av kult- eller offerplats under förkristen tid.

33a Odlingslandskapet Tystinge - Skrubby

Odlingslandskap

Strax väster om tätorten Östansjö breder ett kuperat odlingslandskap ut sig i sluttningen upp mot förkastningsbranten.

Historik

Området uppodlades sannolikt tidigt. Större delen av området ligger ovanför 65-meters nivån och befann sig därmed ovanför strandlinjen redan under jägarstenålder (ca 5000 f Kr). Det första jordbruket var extensivt och kringflyttande. Allt eftersom jordbruksredskapen och brukningsmetoderna utvecklades, effektiviserades jordbruket och åkermarken utökades. Åkrarna röjdes successivt från sten och andra odlingshinder. 1800-talets jordbruksreformer, framförallt laga skiftet, utgjorde

sannolikt den största förändringen av områdets odlingslandskap.

Kulturmiljö

Området sträcker sig utmed förkastningen, från Östansjö och nästan bort till Skävi. I norr avgränsas området av Europaväg 20. Området genomkorsas i öst-västlig riktning av Västra stambanan, samt länsväg 529 mellan E20 och Östansjö.

Odlingslandskapet karaktäriseras av den oregelbundna lutningen från förkastningen, från ca 95 meter över havet uppe i sluttningen ner till ca 60 meter över havet invid E20. I området finns flera bäckraviner. Floran i området är ovanligt rik på grund av att områdets jordarter i hög grad är påverkade av Närkeslättens skiffer och kalksten. Naturliga betesmarker finns fortfarande kvar i bäckravinerna samt i en del torra och kalkgynnade delar av området.

Områdets långa historia av mänsklig bosättning speglas i landskapet av ett stort antal fornlämningar. Här finns bl a hällkistor, stensättningar, högar och domarringar. Områdets största gravfält ligger vid Skrubby, med 25 högar och ca 100 stensättningar. Om äldre tiders jordbruk vittnar ett flertal odlingsrösen och stengärdesgårdar, vilka är vanliga främst i områdets östra del.

Inom området finns välbevarade gårdar, både i utflyttade lägen och kvarliggande på de gamla bytomterna. Flera byggnader från 1700-talet finns bevarade, bl a i Odensvi och Ybby. En stor del av byggnaderna är från 1800-talets mitt och en vanlig byggnadsform i området är den så kallade *Närkestugan*.

Kulturlandskapet Tystinge - Skrubby vittnar om en lång tids markanvändning. Det öppna odlingslandskapet, där åkrarna mjukt följer de oregelbundna lutningarna från förkastningen, har dessutom ett stort värde för landskapsbilden. Som

helhet utgör området en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

Odlingslandskapet
söder om Ybby

33a Odlingslandskapet Tystinge - Skrubby

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99, 095 90/9E 9J, 9F 9A

Koordinater: X 6546640 Y 1449700

Riktlinjer

- För att odlingslandskapets värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

19 Odensvi 11:1 (tidigare Frotorp 4:1), *Lilla Frotorp*, bostadshus, uthus

51 Kungsberg 4:1 (tidigare Kungsberg 1:1), bostadshus, uthus

61 Markatorp 4:4 (tidigare Lund 1:1), bostadshus, flygelbyggnader, uthus

70 Lybby 2:9

74 Nordansjö 1:2, 1:3, två gårdar med bostadshus och uthus

75 Nordansjö 1:16, bostadshus, uthus

76 Odensvi 5:2 (tidigare Odensvi 5:1), bostadshus

97 Viby-Sörby 2:11, *Marielund*, bostadshus

98 Tystinge 1:11, *Loviselund*, bostadshus, uthus

130 Våglyckan 1:8, bostadshus, uthus

131 Våglyckan 1:9, fritidsbostad, uthus

samt 1, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 137-141 se 33b *Lybby-Skrubby-Ybby*

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:

63:1 Tystinge-Skrubby

I *Ängs- och hagmarker i Örebro län* (1995) ingår:

61:20 Lilla Frotorp, öppen hagmark

61:27 Ålunda, ekhage

61:28 Tystinge, öppen hagmark

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

30 gravfält

32 kantskoning till hästvandring

33 Odensvi bytomt samt förhistorisk boplat

41 gravfält

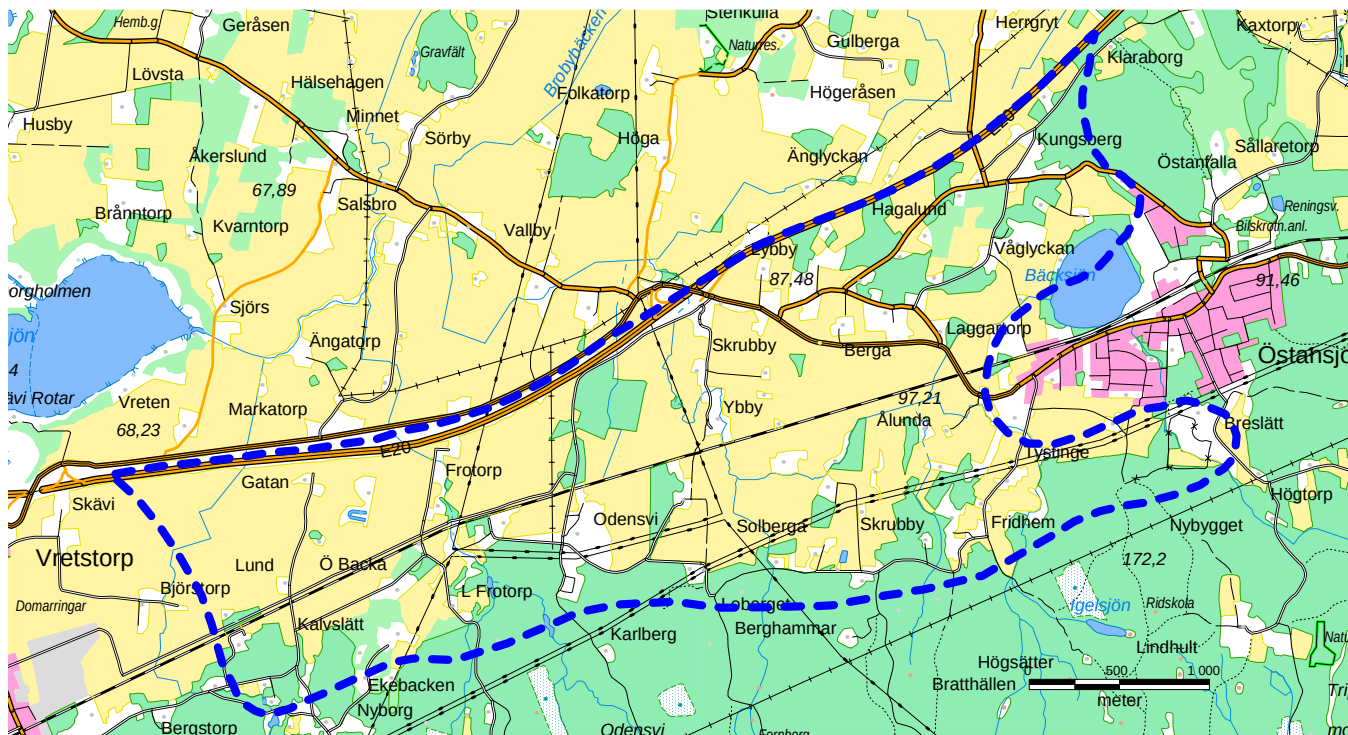
42 minnessten

46 stensättning

99 fyndplats skafthålsyxa

100 rest sten
148 rest sten
170 bebyggelse lämning
175 bebyggelselämning

236 härd
238 grav, rest av ett röse
Samt 40, 43, 44, 151, 152 se 33b Lybby - Skrubby - Ybby

33a Odlingslandskapet Tystinge - Skrubby

33b Lybby - Skrubby - Ybby

Bymiljö, Fornlämningsmiljö, Folkrelsemiljö

I slutningen upp mot förkastningsbranten återfinns några välbevarade bymiljöer.

Historik

Lybby finns omnämnt i ett brev redan 1413 (Lydhaby). På 1688 års häradskarta finner vi två hemman inritade vid Lybby. Vid tiden för laga skifte, 1935-37, fanns här två stora gårdar, *Norrgården* och *Sörgården*, vilka båda hade flera delägare. Vid skiftet flyttades tre brukningsenheter ut från byn, vilka hamnade strax norr, söder och öster om byn.

Lybby blev under 1800-talets mitt något av ett centrum i bygden. 1860 uppförde Viby baptistförsamling Lybby bönhus, även kallat *Sionsborg*, vilket för övrigt är kommunens första frikyrkobygg-

nad. Intill bönhuset uppfördes fem år senare en skola. Vid den östra utflyttade Lybbygården inrättades en handelsbod. Denna drevs av Anna Maria Josefsson, även kallad "Jungfrun i Höjda" och ska enligt uppgift vara den äldsta handelsboden i Närke. Den drevs fram till 1908. Ännu en handelsbod har funnits i Lybby men denna flyttades senare till Östansjö.

Lybby bönhus, även kallat Sionsborg

Byn Skrubby bestod år 1688 av tre kronohemman. Byn genomgick laga skifte år 1827. Tidigare låg byn samlad norr om de båda Ybbygårdarna, mellan nuvarande Norr- och Sörgården. Till byn hörde under 1800-talets andra hälft ett tiotal torp och ett soldattorp.

Byn Ybby finns omnämnd i ett gåvobrev från 1280, då Ybbys två gårdar skänktes till Riseberga kloster. Ybby skrevs på den tiden *Egby*. På 1688 års karta är Ybby inritad som ett och ett halvt kronohemman. Ybby by bestod då som nu av två gårdar, *Länsmansgården* och *Häradsskrivargården*. Då byn aldrig skiftats, återfinns de båda gårdarna på sin ursprungliga plats än idag.

Ortnamnen med ändelsen *-by* har en lång tradition. De anses som tidigast ha tillkommit under romersk järnålder men många *-by*-namn uppkom även under medeltiden.

Kulturmiljö

Mellan motorvägen och vägen mot Östansjö ligger byn Lybby. Bykärnan består idag av fyra relativt tätt sammanbyggda fastigheter. Bebyggelsen är i huvudsak från 1800-talets andra hälft, med undantag av gården söder om vägen (Lybby 1:9), som uppfördes i reveterat timmer 1912-13. Bykärnan är tämligen välbevarad och har delvis kvar sin radbykaraktär.

Uppe på höjden, strax öster om bykärnan, ligger en av de utflyttade gårdarna (Lybby 2:23). Gården som på grund av sitt höga läge kallas *Höjden*, har en mycket välbevarad gårdsbild. Bostads- huset utgörs av en typisk Närkestuga och flankeras av två rödpanelade flygelbyggnader. Mittemot denna gård återfinns den gamla handelsboden, en tvåvånings enkelstuga från 1800-talets mitt, med tillbyggnad på baksidan.

Längre österut ligger Berga fd skola, en tvåvåningsbyggnad i trä, ursprungligen från 1865. Strax intill finns en mindre småskolebyggnad från 1899. Mittemot skolan återfinns det välbevarade fd missionshuset Sionsborg. Kapellet är en envåningsbyggnad i sten, som med sina vitputsade fasader kraftigt avviker från den omgivande faluröda träbebyggelsen.

Sydväst om Lybby ligger byn Skrubby med sina tre gårdar. Den gamla bytomten strax söder om Norrgården kallas fortfarande "den gamla trädgården". Öster om byn återfinns en av kommunens äldsta fornminnen, en stenåldersgrav i form av en hällkista. Den grävdes ut 1936 och visade sig då ha varit en grav för inte mindre än 14 personer.

Strax söder om Skrubby, på en liten höjdrygg, ligger de två välbevarade Ybbygårdarna. Båda härstammar från mitten av 1700-talet. Länsmansgården består av en byggnad i en och en halv våning, med en rikt dekorerad förstukvist och halvmånformade fönster ovanför entrén och på gavlarna. Till gården hör ytterligare ett bostadshus från 1865, byggt för länsmannens medhjälpare, samt ett torp beläget i skogskanten söder om byn. Häradsskrivaregården är även den en byggnad i en och en halv våning men är något större än länsmansgården. De karaktäristiska halvmånformade fönstren återfinns även på denna byggnad. Till gården hör även en bod, vars vindflöjel har året 1639 inpräntat. Boden har tidigare använts som bostad. Strax öster om byn återfinns grunden efter ett bränneri.

På grund av sin välbevarade bebyggelse utgör området som helhet en kulturmiljö av mycket högt kulturhistoriskt värde. Delmiljön Ybby får däremot anses vara av synnerligen högt kulturhistoriskt värde.

33b Lybby - Skrubby - Ybby

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99, 095 90/9E 9J, 9F 9A

Koordinater: X 6547160/Y 1450250

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon ny-

byggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom Ybby och Lybby bykärnor. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, material, placering och färgsättning.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.

- Fornlämningarna är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

1 Viby-Berga 1:2, *Berga fd skola*, två fd skolhus, uthus

63 Lybby 4:1, 4:3 (tidigare Lybby 1:5, 2:6), två bostadshus, uthus

64 Lybby 1:9, bostadshus, uthus

65 Lybby 2:27 (tidigare 2:7), bostadshus, uthus

66 Lybby 1:17 (tidigare Lybby 1:6), fd handelsbod, bostadshus, uthus

68 Lybby 2:23 (tidigare Lybby 2:5), bostadshus, undantagsstuga, uthus

69 Lybby 2:8, *Sionsborg*, fd missionshus

137 Skrubby 1:24, Ybby 1:1 (tidigare Skrubby 1:3), bostadshus, uthus

138 Viby-Berga 3:31, 1:13 (tidigare Skrubby 2:7), bostadshus, uthus

139 Skrubby 3:7, Ybby 1:1 (tidigare Skrubby 3:1), bostadshus, flyglar, uthus

140 Ybby 1:1, *fd länsmansgård*, två bostadshus, uthus

141 Ybby 2:6 (tidigare Ybby 2:1), *fd häradskrivargård*, bostadshus, uthus

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

39 husgrund

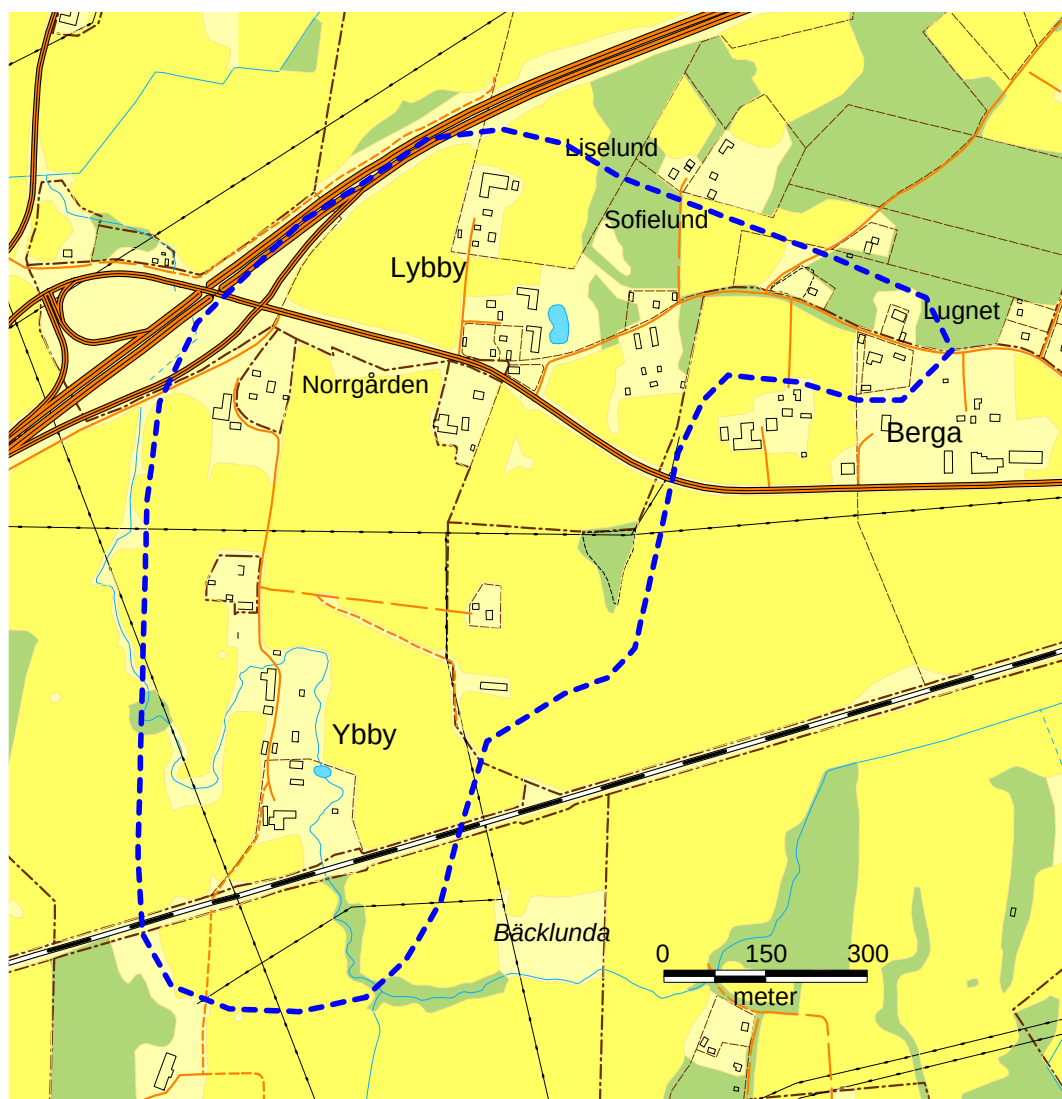
40 hållkista

43 väghållningssten

44 stensättning

151 slaggförekomst

152 milstolpe

33b Lybby - Skrubby - Ybby

34 Fagerlid

Odlingslandskap

Odlingslandskapet Fagerlid ligger högst uppe på krönet av förkastningen som avgränsar Vibyslätten från skogsbygden i söder.

Historik

När området kring Fagerlid först koloniserades är osäkert. Troligen skedde det som tidigast någon gång under sen medeltid. På häradskartan från 1688 finner vi gårdarna Höghult, ett frälsehemman, och Fagerlid, ett halvt frälsehemman. Efterleden -hult i Höghult betyder ungefär ”skogsdunge” och hög- syftar sannolikt på platsens höga läge på förkastningen. Denna så kallade hult låg oftast i bebyggelsens utkant och har ofta utnyttjats som betesmark, innan den så småningom bebyggdes.

När området var som mest uppodlat kunde man från delar av åkermarken och den genomgående vägen skåda ut över hela Närkeslätten. Under 1900-talets senare del har dock hävden i området minskat drastiskt.

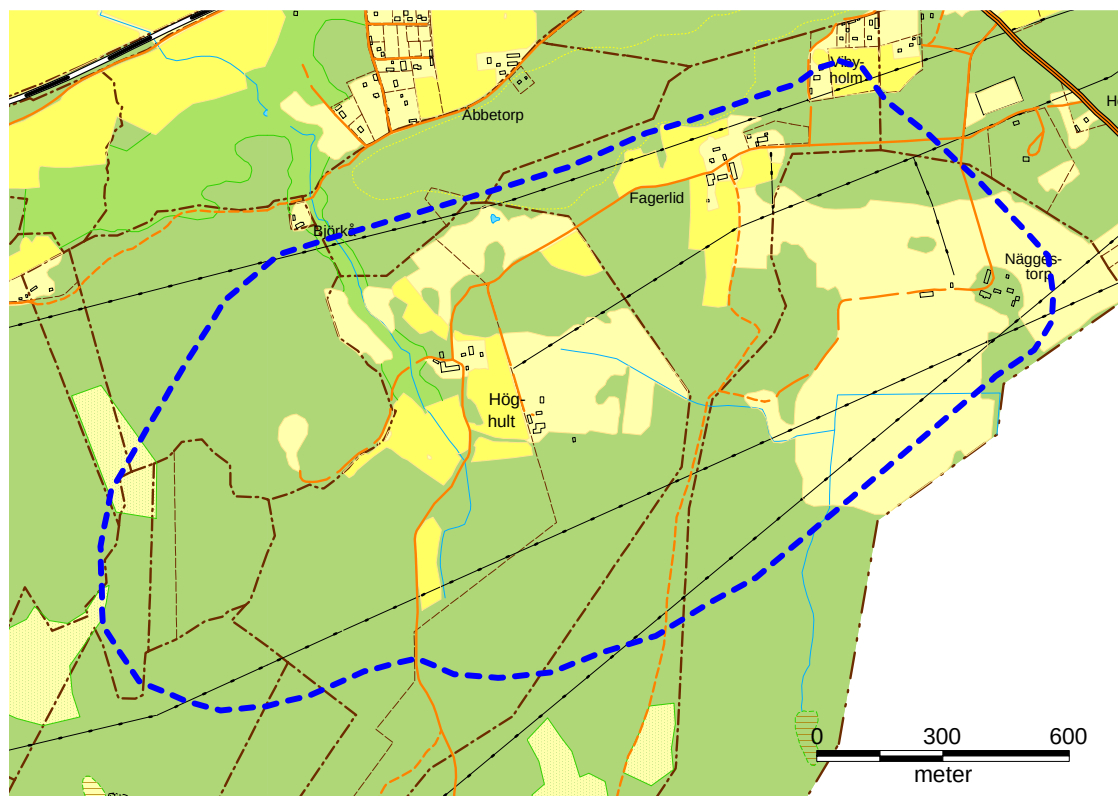
Kulturmiljö

Fagerlid och de omgivande gårdarna Höghult och Näggestorp ligger ca 135 m över havet, alldeles på krönet av den förkastning som löper i öst-västlig riktning genom socknen. Området består av moränmarker och en del sandiga sediment. Spår efter äldre tiders brukning finns bl a i form av ett antal spridda röjningsrösen och röjda ytor.

Bebyggelsen härstammar i huvudsak från 1800-talets senare del med undantag av två av bostadshusen (vid Höghult och Näggestorp), vilka är uppförda under 1920-talet.

Vid sekelskiftet 2000 odlas enbart en liten del av den ursprungliga åkermarken och en stor del av området håller på att växa igen eller har planterats med granar. De kvarvarande öppna markerna ligger däremot fortfarande mycket vackert i det höglänta landskapet.

Det småskaliga odlingslandskapet har sitt högsta värde på grund av sitt läge på förkastningens krön men är också värdefullt som rekreationsområde till tätorten Vretstorp.

34 Fagerlid

34 Fagerlid

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 89/9E 8j

Koordinater: X 6543540/Y 1446060

Riktlinjer:

- Kulturmiljöns högsta värden ligger i odlingslandskapet. För att dessa värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som regelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas. Det vore önskvärt om några av de igenväxande områdena röjdes och i fortsättningen hävdades i form av slätter eller bete, särskilt markerna i områdets norra del där utsikten mot slätten i stort sett helt är skyddad av träd.

- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Eventuell ny bebyggelse bör uppföras med hänsyn till den omkringliggande miljön.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Länsstyrelsens bevarandeprogram för länets odlingslandskap (1993) ingår:
61:1 Fagerlid

35 Frommatorp

Torpmiljö, Gruvmiljö

Djupt inne i barrskogen söder om Vretstorp ligger lämningarna efter ett tiotal torp och en gruva.

Historik

Bebyggelsen kring Frommatorp tillkom sannolikt under 1800-talet. På Torings karta från slutet av 1600-talet finns ingen bebyggelse eller gruva utmärkt. Knappt två hundra år senare återfinns på häradskartan ett odlingslandskap nordväst om sjön Åmmen. Markerade på denna karta är också torpen *Frommatorp*, *Stenboda*, *Eriksberg* samt ett soldattorp under gården *Höghult*.

Vid slutet av 1800-talet fanns så många som elva torp i trakten kring Frommatorp. Torpen hörde till de närliggande gårdarna *Fagerlid*, *Höghult*, *Esslatorp* och *Näggestorp*. De olika gårdarnas smala skogsägor gjorde att torpen här kom att ligga nära varandra. Flera av torparna var hantverkare. Här bodde bl a nubbsmeden Per Viktor Johansson och skraddaren Anders Holm, den senare även soldat. Vid Frommatorp låg tre torp nära intill varandra på rad, vilket närmast måste ha liknat en by.

Under 1900-talets första årtionden försvinner dock torpbebyggelsen kring Frommatorp, en efter en. På den ekonomiska kartan från 1955 finns bara torpet Högalund och några åkerlappar kvar. Stugan vid Högalund flyttades enligt uppgift några

år senare till Stockholm, medan åkermarken brukades ännu några år av gården Höghult.

Frommatorps gruvor inmutades 1816 men gruvdriften hade sannolikt pågått även före detta årtal. På en berghäll i närheten finns två inskrifter: ”Af IMIS är grufvestreket funnit År 1783” samt strax intill en inhuggen krona och texten ”G III 1789”. Enligt en sägen ska nämligen kung Gustav III besökt gruvorna i Frommatorp vid detta år.

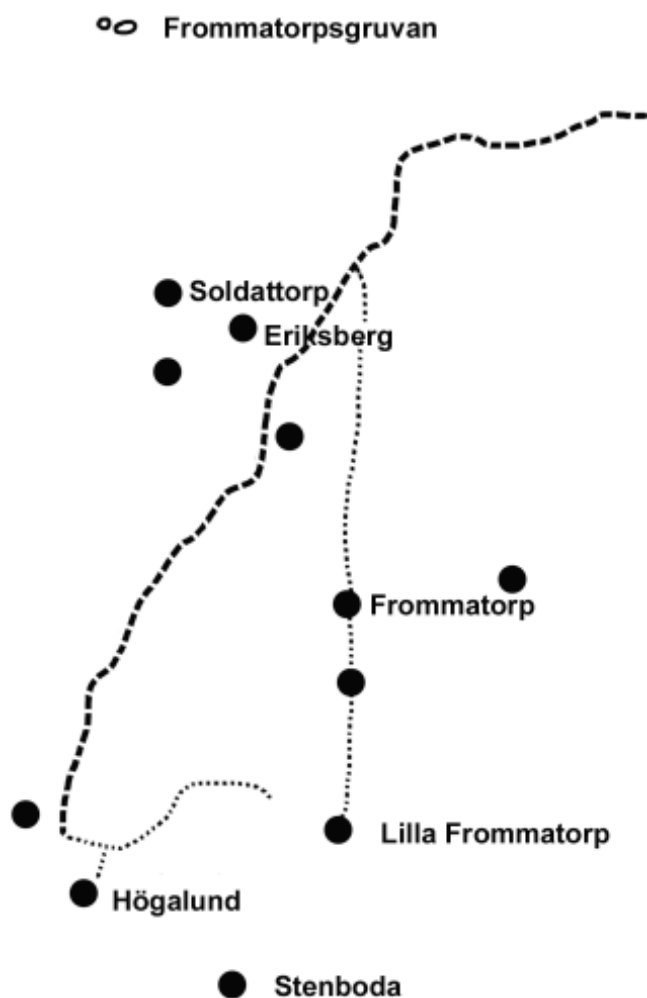
I början gav Frommatorpsgruvorna så kallat rödbräckt malm, vilket inte gav järn av någon högre kvalitet. Först när man tog sig ner på lite större djup påträffades malm av bättre kvalitet. En uppgift finns från 1822 om att man detta år fick fram 170 ton malm ur Frommatorpsgruvorna.

Kulturmiljö

Mitt ute i barrskogen söder om Vretstorp, alldeles intill kommungränsen, ligger lämningarna efter ett tiotal torp och en gruva. Höjdnivån i området varierar från ca 135 till 160 meter över havet, vilket medför att större delen av området ligger ovanför högsta kustlinjen. Detta innebär i sin tur att marken aldrig blivit utsatt för ursvallning. Sydost om området ligger sjön Åmmen. Området delas av en nord-sydlig bäckravin.

I bäckravinsens sluttningar ligger lämningarna efter ett tiotal torp, i form av husgrunder, källare, åkerterrasser, röjningsrösen, syrenbuskar m m. Alla torp återfinns inom en radie på ca 700 meter

Från vägen Höghult-Äspelund viker en mindre skogsväg av mot sydväst. Efter ca 800 meter når man de fyra första torplämningarna. På vägens

Torplämningarna kring Frommatorp.

västra sida återfinns tre torplämningar, varav den ena efter ett soldattorp, bestående av flera husgrunder, två jordkällare samt delvis igenväxta åkerytor. På vägens östra sida, ca 100 meter söderut, återfinns ännu en husgrund.

Strax norr om dessa lämningar viker en mindre stig av mot söder och leder fram till ytterligare några torplämningar. Det första, *Frommatorp*, har en tydlig husgrund och en närmast intakt jordkällare uppmurad av stora stenblock. Öster om denna ligger lämningarna efter det som sägs vara Frommatorps gamla grund. Ca 80 meter söderut återfinns nästa husgrund, vilken dock är ganska ottydlig. Den fjärde lämningen, *Lilla Frommatorp*, består av en tydlig husgrund, där den gamla järnspisen skymtar fram i spismurshögen. En delvis igenrasad jordkällare återfinns strax intill. Kring dessa tre torplämningar finns tydliga åkerytor och ett flertal röjningsrösen.

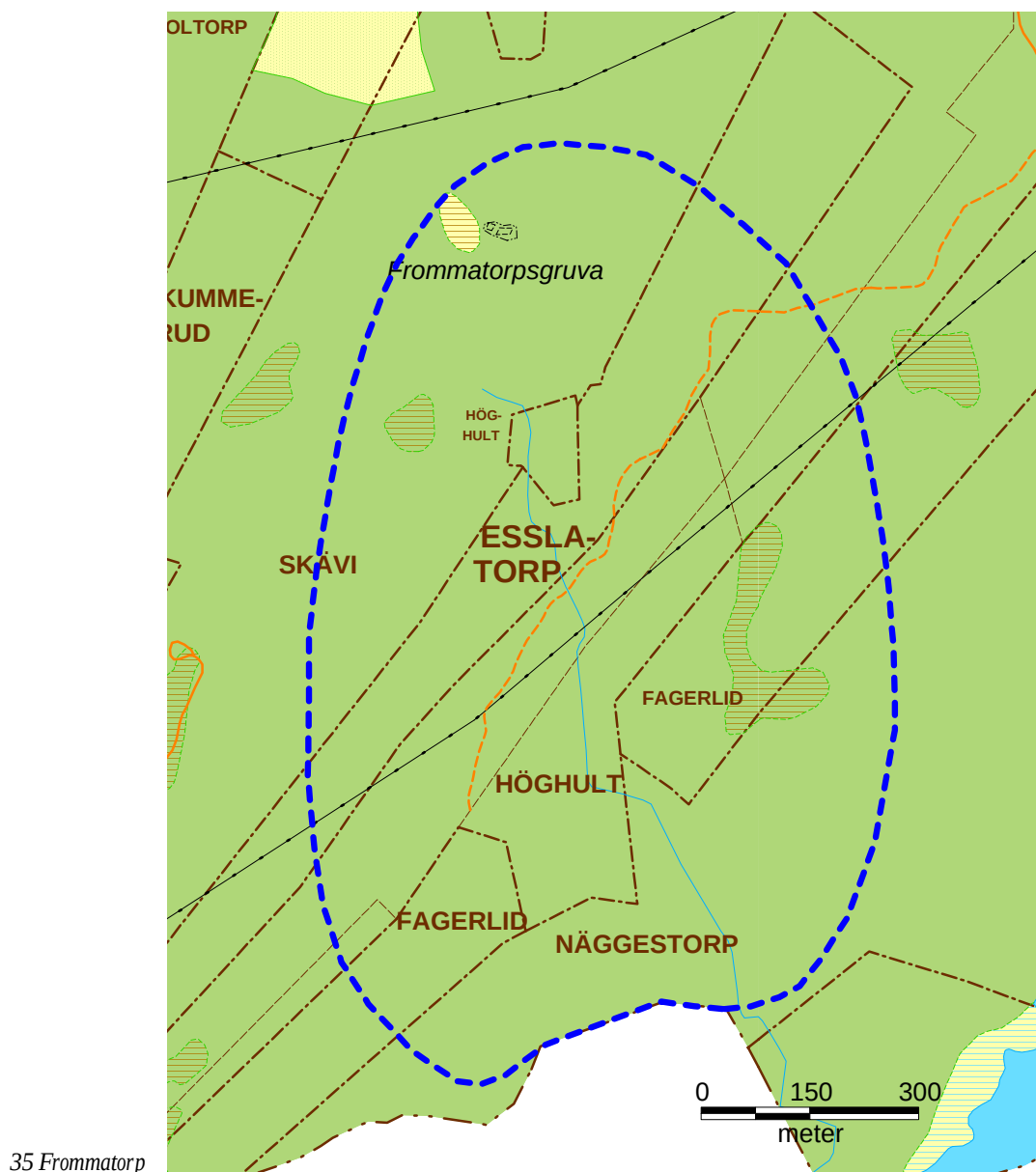
I områdets södra del finns lämningarna efter ytterligare tre torp, bl a *Högalund* och *Stenboda*, bestående av husgrunder, åkerytor, stenmurar och röjningsrösen.

I områdets norra del återfinns lämningarna efter Frommatorps gruva. Gruvlämningarna består av två vattenfyllda gruvhål samt ett antal högar med lossbruten sten. I områdets östra del finns ett antal skärpningar, det vill säga hål efter mindre provbrytningar.

Frommatorp. En källare och en glänta i skogen vittnar om att det här en gång legat ett torp

De många torplämningarna vittnar om den omfattande nyodling som skedde i samband med 1800-talets befolkningsökning och tillsammans med gruvmiljön utgör området en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

35 Frommatorp

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 88, 094 89/9E 8i, 9E 8j

Koordinater: X 6541730/Y 1444910

Riktlinjer

- Torplämningar och andra kulturlämningar är skyddade enligt 30§ Skogsvårdslagen (1979:429). För att undvika skador på kulturlämningarna ska skogsvårdsåtgärder i och i anslutning till dessa miljöer utföras med varsamhet.

- Miljön kring torplämningarna bör hållas öppna. Husgrunder, röjningsrösen, stenmurar m m bör hållas fria från träd och buskar.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår:

126 Frommatorpsgruvorna

179 bebyggelselämning

36 Vretstorp

Historik

Före järnvägens tillkomst fanns i stort sett ingen bebyggelse på den plats Vretstorps tätort ligger idag. Gravfält och domarringar strax intill dagens tätortsbebyggelse vittnar dock om att området varit befolkat sedan långt tillbaka i tiden.

Den naturliga mötesplatsen i Viby låg i äldre tider vid kyrkan. Frammot 1600-talet växte där emot en ny centralpunkt fram, i form av tingshusplatsen strax söder om Vibysjön.

När stambanan drogs fram 1862, anlades en station ca en kilometer söder om tingshusplatsen. Kring stationen växte ett nytt samhälle fram. Verksamheten vid tingshusplatsen försköts efter hand in till Vretstorps stationssamhälle.

Det nya stationssamhället Vretstorp kom att bli ett centrum för bygdens affärsverksamhet. Här växte bl a flera affärshus fram, liksom ett postkontor. I Vretstorp anlades också en rad småindustrier inom främst trätekniska och mekaniska verksamheter. Bland de större verkstäderna märks *Vretstorpsverken*. Flera sågverk anlades i anslutning till samhället och om våarna spreds ljudet från ångmaskiner och sågklingor över samhället. Närheten till jordbruksbygden medförde att både ett mejeri och några mindre kvarnar anlades i samhället för att omhänderta jordbrukets produkter.

Under åren 1944-55 var Vretstorp municipal-samhälle. Vid denna tid pågick en livlig byggverksamhet i samhället. Bostadsområden och egnahem tillkom, liksom nya gator och vägar. 1952 blev

Vretstorps fd mejeri

Vretstorp centralort i den nybildade storkommunen Viby. Då Hallsbergs kommun bildades 1971, förlorade Vretstorp sin roll som kommuncentrum.

Namnet *Vretstorp* härrör sig från en tid långt före stationssamhällets framväxt. På 1500-talet skrevs namnet *Wreedztorp*, vilket kanske syftar på *vred* i betydelsen 'vägkrök'. En annan tolkning är att namnets förled istället utgörs av ordet *vret* som betyder 'liten, inhägnad åker'.

36a Tingshusplatsen

Tingsplats, Gästgiverimiljö

Knutpunkten mellan de två landsvägarna söder om Vibysjön, utgjorde i äldre tider bygdens centrum med tingsplats, marknadsplats och gästgiveri.

Historik

Strax söder om Vibysjön möttes vägarna mellan Askersund-Västernärke och Tiveden-Örebro. Platsen blev tidigt en naturlig mötesplats för Vibybygden. Sedan 1600-talet har här hållits ting för Grimstens härad. I anslutning till tingsplatsen anlades en gästgivaregård, vilken på 1688 års karta över Grimstens härad kallas *Wyby krough*.

Sedan mitten av 1800-talet hölls årligen två marknader vid gästgiveriet, i juni och november. Hit kom både traktens bönder och kringresande försäljare för att sätta upp sina stånd på var sida om vägen vid gästgiverigården. En krog var inrymd i en byggnad på motsatta sidan om vägen. Troligen gick det ibland hett till vid krogen, varför en arrestlokal uppfördes intill gästgivargården, där de värsta bråkstakarna kunde buras in.

Under 1800-talets slut växte stationssamhället Vretstorp fram ungefär en kilometer söder om tingshusplatsen. En bit in på 1900-talet flyttades både marknad och hotellverksamhet in till det nya samhället. Tinget flyttades 1909 in till tätorten Hallsberg.

Sedan 1893 har det funnits ett mejeri i Vretstorp. Efter ett antal ägar- och lokalbyten uppförs 1933-34 en helt ny mejerianläggning vid vägskalet sydost om tingshuset och gästgivargården. Det intilliggande bostadshuset stod färdigt ett år se-

nare. Mejeriet tog emot mjölk från ett stort område, ända från Hardemo till Askersund. En del av mjölken förädlades på plats. Exempelvis tillverkades här en ädelost som under namnet *Riseberga ädelost* såldes till hela landet samt på export. Resten av mjölken kördes efter separering och pastörisering in till Örebro. Sedan mejeriverksamheten upphört övertogs lokalerna av *Örebro fruktindustri*, vilka i sin tur har efterträts av flera andra verksamheter. 1983 var mejeriets skorsten i så dåligt skick att den övre delen revs.

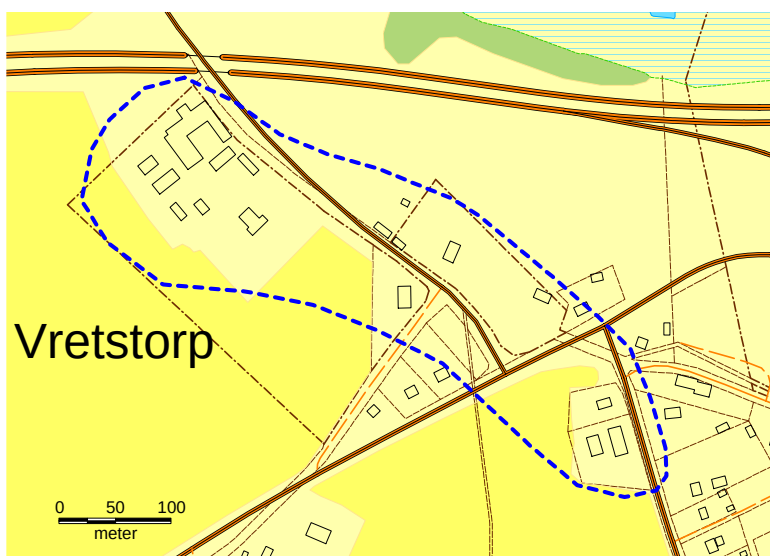
Kulturmiljö

Dagens bebyggelse på tingshusplatsen utgörs av den fd gästgivaregården och det gamla tingshuset. Gästgiveriet är en välbevarad rödfärgad träbyggnad i två våningar från 1850-talet. Tingshuset från 1820-talet är en envånings träbyggnad, med ett idag relativt förändrat yttre, både vad gäller färg

och tillbyggnad på baksidan. Strax väster om tingshuset ligger gården Lilla Vretstorp, en jordbruksfastighet med en ståtlig och för sekelskiftet 1900 typisk bebyggelsemiljö. Mangårdsbyggnaden har en utpräglad sekelskifteskaraktär med sin rika snickarglädje. Strax intill ligger flera tätt sammanbyggda rödfärgade ekonomihus.

Sydost om tingshuset ligger en större mejeribyggnad med gula spritputsade fasader och brutet tegeltak. Väster om mejeribyggnaden ligger en lägre, rödfärgad träbyggnad, vilken bl a fungerat som lager och lokal för osttillverkning. Norr om mejeriet finns ett grönpusat bostadshus i en våning med brutet tegeltak.

Området har som helhet ett mycket högt kulturhistoriskt värde, främst på grund av att bebyggelsen kring tingshuset representerar platsens tidigare funktion som bygdecentrum.

36a Tingshusplatsen

36a Tingshusplatsen

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99/9E 9J

Koordinater: X 6546093/Y 1445183

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Någon nybyggnation förutom nödvändig kompletteringsbebyggelse bör ej tillåtas inom området norr om vägen. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och

färgsättning. Det vore önskvärt om Tingshuset återfick sin ursprungliga faluröda locklistfasad med vita snickerier och rött lertegeltak.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

123 Skävi 2:90 fd mejeri

124 Vretstorp 4:1 (tidigare Tingshusplatsen 1:1) fd tingshus

125 Vretstorp 3:1 (tidigare Tingshusplatsen 2:1) fd gästgiveri, uthus

127 Vretstorp 1:2 (tidigare Vretstorp 1:1) två bostadshus, uthus

36b Vretstorps centrum

Stationssamhälle, Villamiljö

Kring platsen för den nu försvunna stationen och utmed Askersundsvägens båda sidor återfinns stationssamhället Vretstorps centrummiljö.

Historik

I början av 1860-talet uppfördes en järnvägsstation ca en kilometer söder om Vretstorps tingshus och gästgiveri. Kring stationen växte snabbt ett handelscentrum fram, med affärer, post, hotell m m.

Utmed Askersundsvägen uppfördes sedan under 1900-talets första årtionden ett pärlband av tidstypiska bostadshus. Handlaren Carl Julins affärsrörelse, med anor från 1870-talet, inrymdes i ett stort hörnhus intill stationen, byggt någon gång under 1900-talets första årtionden. 1925 byggdes en biograf strax intill, i vars källarvåning även Vretstorps polisstation inrymdes under en tid. När sedan kommunalhuset byggdes 1955, kom polisstationen att flytta in där, tillsammans med sjukkassa, bibliotek, läkarmottagning m m. I kommunalhusets källarvåning inrymdes också brandkåren. Då Viby kommun 1971 uppgick i Hallsbergs kommun förloade kommunhuset sin funktion. Byggnaden köptes senare in av föreningen Folkets Hus och har därefter fungerat som Vretstorps Folkets Hus.

För den redan på 1830-talet grundade sparbanken, vilken var den första sparbanken belägen på landsbygden, byggdes utmed Askersundsvägen ett ståtligt bankhus år 1911. Här uppförde även länsmanen i Ybby ett större bostadshus under tidigt 1900-tal.

På ryggen av den ås, som sträcker sig norrut utmed Askersundsvägen, uppfördes omkring 1890 en väderkvarn. Kvarnen drevs från 1910 med motor.

Kulturmiljö

Området omfattar tätortens centrala delar utmed Askersundsvägen och Stationsgatan. Höjdnivån i området ligger på ca 75 meter över havet.

I områdets nordöstra del ligger en fornlämningsmiljö bestående av två domarringar och en rest sten. Nordväst om denna återfinns en mindre bebyggelsemiljö, bestående av några bostadshus med ekonomibyggnader samt en fd kvarn.

En bit söderut ligger *Fredriksbergsskolan*. På Askersundsvägens östra sida återfinns den äldre skolmiljön, bestående av bl a två äldre skolbyggnader, från 1879 respektive 1896, samt en fd lärarbostad. Alla utgörs av traditionellt faluröda träbyggnader. 1953 stod den nya skolbyggnaden på andra sidan vägen färdig att tas i bruk.

I övrigt kantas Askersundsvägen i huvudsak av en välbevarad bebyggelsemiljö från 1910- till

Utmed Askersundsvägen ligger den fd länsmansbostaden samt det fd kommunalhuset, numera Folkets Hus

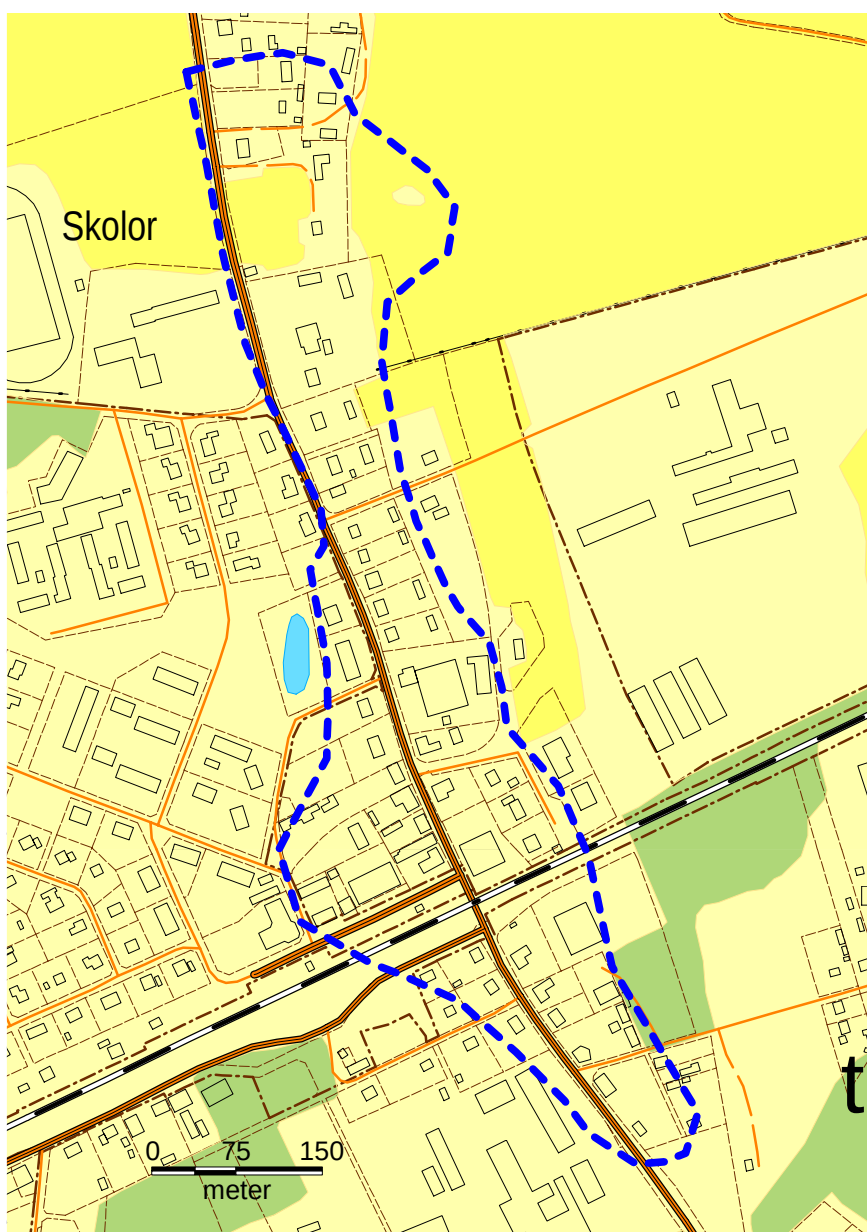
1930-talet, de flesta är byggnader i en våning med ljusputsade fasader. Här finns också det fd Kommunalhuset, nuvarande Folkets Hus, som utgörs av en långsmal byggnad i ljusgult tegel. Byggnaden strax norr om Kommunalhuset utgörs av den ståtliga fd länsmansvillan i jugendstil. Strax söder om Kommunalhuset återfinns det fd sparbanks-
huset. Längre ner mot järnvägen ligger ett fd slakteri, med rödfärgade längor inne på gården. Därefter följer den gamla biografen och den gamla järnhandeln. Mellan dessa återfinns den fd järnhandels rödfärgade lagerbyggnad.

På Stationsgatan, ungefär mittemot den nu försvunna järnvägsstationen, ligger två affärsbyggnader från tidigt 1900-tal. Byggnaderna har fungerat som kombinerade affärs- och bostadshus,

med butikslokal i bottenvåningen och lägenheter i övervåningen.

Söder om järnvägen ligger en miljö med bostadshus, affärshus och en verkstad, tillkomna under en period från sent 1800-tal fram till ungefär 1900-talets mitt. Särskilt intressant är det putsade hörnhuset med en verkstad på gården. Verkstaden, som är uppförd 1900 i tegel med fina mönstermurade friser, har bl a inrymt en tillverkning av kassaskåp.

Området är en sammanhållen och välbevarad representant för det stationssamhälle som växte fram i början av 1900-talet och utgör som helhet en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

36b Vretstorps centrum

36b Vretstorps centrum

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 99, 094 89/9E 9J, 9E 8J

Koordinater: X 6545143/Y 1446166

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I kulturhistorisk byggnadsinventering från 1979-80 ingår:

110 Skävi 1:11, bostadshus, bod

109 Skävi 1:4, bostadshus, tidigare även affärshus, bodar

111 Skävi 1:32, bostadshus och affärshus?

112 Skävi 1:45, bostadshus

113 Skävi 1:68, Fredriksbergs småskola, lärarbostad

117 Skävi 2:46 (tidigare Skävi 2:19), sparbanksbyggnad

118 Skävi 2:28, bostadshus

119 Skävi 2:30, bostadshus

120 Skävi 2:32, bostadshus

121 Skävi 2:34, bostadshus

122 Skävi 2:41, bostadshus

128 Grotorp 7:1 (tidigare Fiskalen 1, bostadshus

115 Skävi 2:8, bostadshus, verkstad

114 Skävi 2:4, bostadshus

116 Skävi 2:15, bostadshus

I Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister ingår följande:

108 domarringar, rest sten

36c Vretstorpsverken och Rabogatan**Stationssamhälle, Industrimiljö, Folkrorelsemiljö**

Kring stationen samlades tidigt ett flertal olika industrier och verksamheter, bl a verkstadsföretaget Vretstorpsverken, en handelsbod, Centralföreningens sädesmagasin m m.

Historik

Även på södra sidan om järnvägen växte en rad verksamheter fram efter järnvägsstationens tillkomst. 1895 byggdes utmed Rabogatan ett missionshus, som fick namnet *Emanuel*. I huset bredvid fanns en handel som under 1920-30-talen drevs av handlare Eklöf. Strax intill fanns även en knäckebrödsfabrik. Affärsbyggnaden inrymde senare en ICA-butik, vilken lades ned på 1960-talet, då den nya ICA-affären byggdes. I knäckebrödsfabriken inrymdes från 1940-talets mitt en nåttingsavdelning, tillhörande skofabriken *Oscaria* i Örebro. Nåttingsverksamheten upphörde under 1970-talets senare del.

Spannmålshandeln fick en viktig knutpunkt i Vretstorp. I stationens närhet uppförde *Central-*

föreningen, senare *Lantmännen*, ett sädesmagasin 1909. Detta var Centralföreningens första filial utanför Örebro. Magasinet utökades med en tillbyggnad 1943. Under 1960-talet uppfördes även en lagerbyggnad.

Det största företaget i Viby under större delen av 1900-talet var *AB Vretstorpsverken*. Företaget grundades 1923, under namnet *AB Vretstorps Tröskmaskiner*, av arbetare som tidigare varit anställda vid Thermaenius tröskverksfabrik i Hallsberg. Verkstaden uppfördes på den gamla marknadsplatsen i Vretstorp, invid idrottsplatsen och Folkets Park. Företaget utvecklades under 1930-, 40- och 50-talen till en betydande industri. Verkstadslokalerna utökades i takt med ökad ordergång och förändrad produktion. Den första tillbyggnaden gjordes 1933 och därefter följde ett flertal ny- och tillbyggnader fram till slutet av 1970-talet. Folkparken fick relativt tidigt ge vika för lagerbyggnader och på den gamla idrottsplatsen uppfördes någon gång under 1960-70-talen en bläster- och måleribyggnad.

Förutom tröskverk tillverkades även boss- och halmfläktar. Sedan skördetröskan introducerats kom tröskverken successivt att utkonkurreras. I slutet av 1940-talet lade därför Vretstorpsverken om sin produktion och började tillverka transpor-

Fd Vretstorpsverkens fabrikslokaler

törer av olika slag. 1985 gick Vretstorpsverken i konkurs. Verksamheten drevs därefter vidare ännu en tid, i något mindre skala. Efter ett flertal ägarbyten upphörde tillverkningen slutligen 1993. Lokalerna kom därefter att hyras ut till olika företag. Som mest jobbade ungefär 200 personer samtidigt vid Vretstorpsverken.

Väster om Vretstorpsverken låg tidigare en stor ångsåg.

Kulturmiljö

Området består av delar av bebyggelsen längs Rabogatan samt industrimiljön kring fd Vretstorpsverken.

En bit in på Rabogatan återfinns byggnaderna efter den fd knäckebrödsfabriken och skofabriken, en envånings röd träbyggnad med långsidan ut mot gatan. Inne på gården finns fler byggnader som också hört till verksamheten. Strax intill ligger en modern byggnad med plåtfasader.

Nästa hus utgörs av den fd handelsboden, en träbyggnad i två och en halv våning, vilken troligen uppförts under 1900-talets första årtionde.

Vidare västerut återfinns den fd missionskyrkan, en tvåvånings timmerbyggnad med ett femkantigt trapphus samt korsformade fönster. Byggnaden hade ursprungligen en fasad i liggande och stående träpanel men täcktes med eternitplattor vid mitten av 1960-talet. Efter två mindre bostadshus återfinns Lantmännens sädesmagasin och lagerbyggnad, båda stora faluröda trähus.

I områdets östra del återfinns fd Vretstorpsverkens fabrikslokaler. Verkstadsbyggnaden består av ett flertal byggnadsdelar av olika ålder och höjd, vilka tillsammans speglar företagets utveckling. Fasaderna är putsade i en beige färgton. Flera av de olika tillbyggnaderna är märkta med årtal ovanför entrédörrarna. Den äldsta delen är från 1923 och ligger i mitten av nuvarande byggnad. Västerut ligger en tillbyggnad från 1946 med upphöjda, längsgående takfönster. Här bearbetades järn- och trädelarna till tröskverken. Norrut ligger den 1958 tillbyggda och lite högre monteringshallen.

På den västra sidan av byggnaden finns fortfarande den bandade tegelskorstenen till värmepannan kvar, liksom silon för träspån. Norr om verkstadsbyggnaden, utmed Askersundsvägen, ligger en rödmålad lagerbyggnad i trä, troligen från verksamhetens första tid. Ytterligare ett antal rödfärgade lagerlängor i trä, troligen från något senare tid, ligger väster om verkstadsbyggnaden. Norr om dessa ligger måleri- och blästerlokalerna. I öster återfinns en kontorsbyggnad i två våningar, uppförd 1977. Vid sekelskiftet 2000 inryms i Vretstorpsverkens gamla lokaler ett flertal olika företag och verksamheter.

Området representerar en viktig del i samhällets industrihistoria och utgör en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

36c Vretstorpsverken och Rabogatan

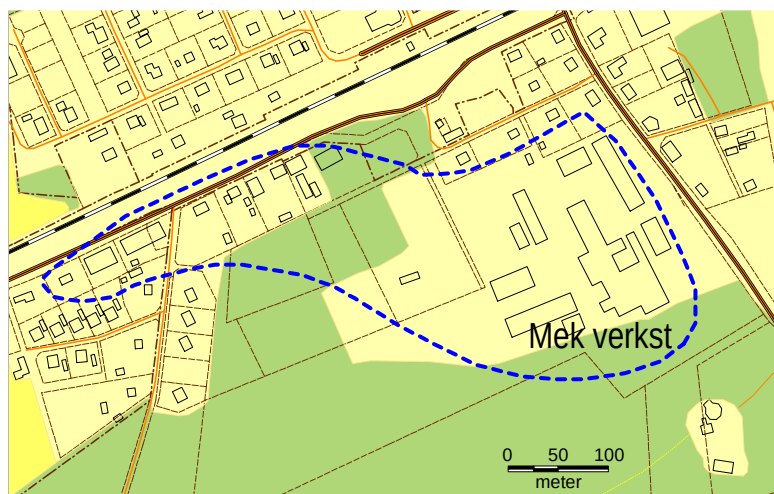
Socken/Församling: Viby

Ekonomisk kartblad: 094 89/9E 8j

Koordinater: X 6544690/Y 1446170

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

36c Vretstorpsverken och Rabogatan

36d Vretstorps Folkets Park

Folkrörelsemiljö

På en avsats i förkastningsbranten, strax söder om stationssamhället Vretstorp, ligger Vretstorps Folkets Park.

Historik

Under 1900-talets första år växte arbetarrörelsen fram i Viby. Föreningen Folkets Hus bildades 1931 av representanter från *Socialdemokratiska Arbetarkommunen*, *Socialdemokratiska ungdomsklubben* och nykterhetslogen 2418 *Templet Ihärdig*. Föreningen köpte 1934 in 3,5 tunnland mark i skogen ovanför Vretstorpsverken och började där iordningställa en Folkets Park.

En form av folkparksverksamhet, med bl a en dansbana, fanns då redan i samhället strax intill Vretstorpsverken. Denna dansbana plockades

1934 ner och flyttades upp till den nya folkparken. Verksamheten i den gamla parken drevs dock vidare en tid med en ny dansbana i ungdomsklubbens regi.

I princip allt arbete med att bygga den nya folkparken utfördes med hjälp av frivillig arbetskraft. Många arbetade på Vretstorpsverken och kunde där tillverka ett och annat som behövdes. Uppbyggnaden av Vretstorps Folkets Park finansierades av privata medel liksom försäljning av föreningsandelar, á 10 kr/st.

Den gamla dansbanan ersattes av den nuvarande år 1942. En scen tillkom några år senare. I början av 1980-talet uppfördes kiosker och en serveringsbyggnad i timmer. Tidigare fanns här några enkla kioskbyggnader i plywood. Entrén tillverkades under 1970-talet med Brunnsparkens entré som modell. Dess stomme svetsades ihop vid Vretstorpsverken. Den färgglada entréskylten tillverkades av konstnären *Bengt Amundin* under tidigt 1990-tal.

Entrén till Vretstorps Folkets Park

Under åren har ett stort antal kända och populära artister underhållit traktens befolkning och tillresta besökare. Aktiviteter i parken arrangerades inte bara av föreningen Folkets Hus utan också av andra föreningar och privatpersoner. Parkens storhetstid var under 1960- och 70-talen. Publikrekord sattes under sommaren 1974, då 3091 personer dansade till *Flamingokvintetten* och *Vi Fem*.

Kulturmiljö

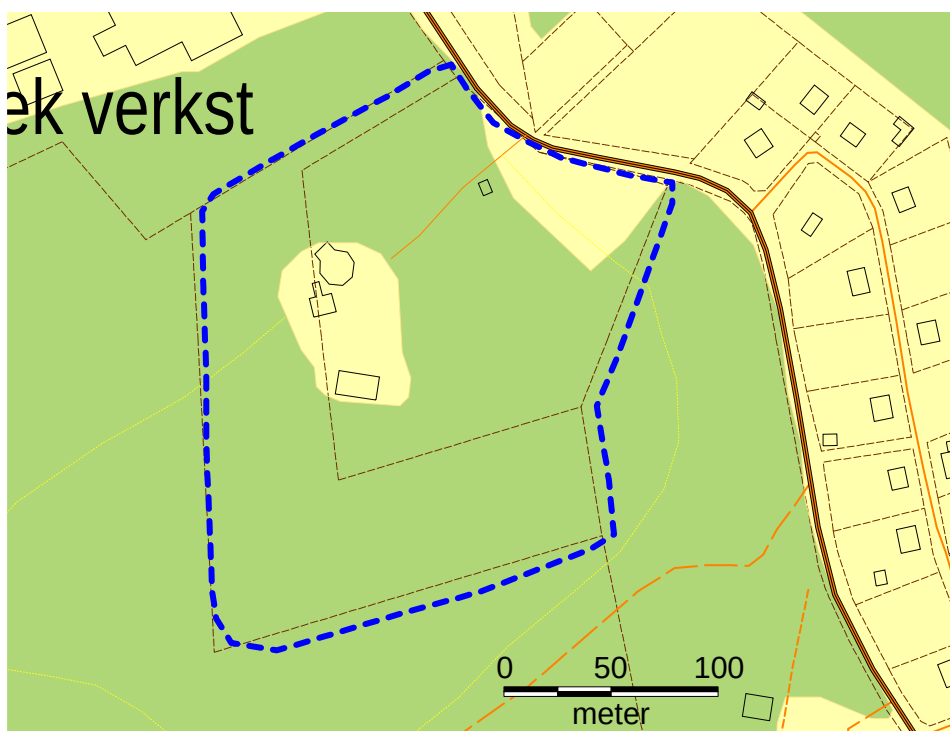
I förkastningsbranten söder om Vretstorps centrum ligger Vretstorps Folket Park. Höjdskillnaden inom området är ca 15 meter, där de högre partierna når ca 110 meter över havet.

Från parkeringen nere vid vägen leder en väg, genom entrebyggnaden och uppför en brant backe, till själva nöjesområdet. På en avsats i barrskogen ligger en inbyggd dansbana och en scenbyggnad,

båda målade i gult och grönt. Öster om dessa ligger fyra timrade och brunfärgade kiosker med torvtak. Söder om kioskerna finns en brunfärgad timrad serveringsbyggnad. En mindre, öppen dansbana samt en toalettbyggnad återfinns sydost om den övriga bebyggelsen. Från den öppna dansbanan leder en stig, kallad *Kärleksstigen*, ner mot entrén och parkeringen.

Även om arrangemangen och publikantalet har minskat med åren används Vretstorps Folkets Park fortfarande flitigt. Kring sekelskiftet 2000 anordnades ca 25 aktiviteter och ett par danskvällar årligen. Under sommarmånaderna är parken dessutom ett populärt utflyktsmål för Vretstorpsborna.

Med sin starka tradition i trakten och en bebyggelsemiljö som speglar större delen av den period parken varit igång, utgör Vretstorps Folkets Park en miljö av högt kulturhistoriskt värde.

36d Vretstorps Folkets Park

36d Vretstorps Folkets Park

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 89/9E 8J

Koordinater: X 6544530/Y 1446460

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska

utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- Övriga detaljer och anläggningar inom området, som lyktstolpar, dansbana m m bör på samma sätt underhållas och bevaras.

37 Fagerbjörk - Björshult

Odlingslandskap

I det höglänta skogsområdet väster om Vibysjön öppnar plötsligt landskapet upp sig i ett småbrutet odlingslandskap, vars talrika stengärdesgårdar och röjningsrösen ger landskapet en ålderdomlig prägel.

Historik

Det steniga skogslandskapet kring Björshult och Fagerbjörk erbjöd ingen attraktiv jordbruksmark, varför området troligen koloniserades långt senare än den bördiga Vibyslätten. Om detta vittnar även gårdsnamnet *Björshult*. Efterleden *-hult* betyder ungefär 'skogsdunge' och denna "hult" brukade vanligtvis ligga i bebyggelsens utkanter och nyttjas som allmänning. Senare i tiden, från medeltiden och framåt, var det vanligt att även denna

mark odlades upp och bebyggdes. I jämförelse med Vibyslätten lyser fornlämningarna kring Fagerbjörk och Björshult med sin frånvaro.

På häradskartan från 1688 återfinner vi hemmanen *Björshult*, *Fagerbjörk*, *Latorp* och *Hässleberg*. Om vi jämför dagens landskap med det som är inritat på 1873 års häradskarta, ser vi att i stort sett alla åkrar på kartan hålls öppna även idag. Däremot har en stor del av den tidigare ängsmarken fått ge vika för åker eller skog. Något som också har minskat är antalet brukningsenheter.

Gården Björshult har aldrig genomgått laga skifte. Fagerbjörk, Hässleberg och Latorp genomgick däremot laga skifte under åren 1846-55. Till Björshult och Fagerbjörk hörde även några torp samt ett soldattorp. Soldaten, som hörde till gården Fagerbjörk, kunde få namn som t ex *Fager*.

Ett mindre barrskogsbestånd av urskogstyp norr om Hässleberg skyddades 1934 som *Naturminne*.

Kulturmiljö

Trakten kring Björshult ligger i ett sammanhängande stråk av odlingslandskap i skogslandskapet

De många stengärdesgårdarna vid Björshult delar in åkermarken i smala tegar

väster om Vibyslätten. Björshult med omgivande gårdar ligger ca 90 m över havet och bildar tillsammans ett kulturlandskap med en ålderdomlig prägel.

I landskapet finns otaliga spår efter äldre tiders brukning. En hel del stenmurar, röjningsrösen och delar av fägor m m finns bevarade i området, framförallt kring gården Björshult. Den stora mängden omsorgsfullt uppstaplad sten vittnar om den möda och tid som lagts ner för att få den steniga skogsmarken brukningsbar. Stenmurarna kring gården Björshult visar än idag konturerna av den äldre indelningen av åkermarken, vilken var vanlig före de stora skiftesreformerna. Då var nämligen all värdefull mark var uppdelad i smala remsor, en för varje brukare.

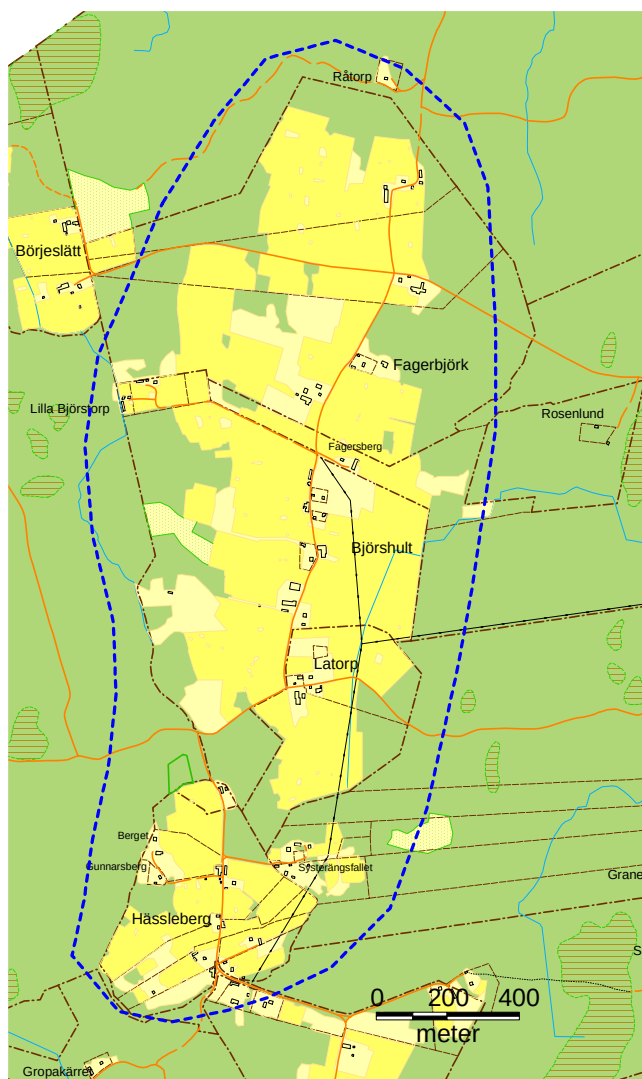
I området finns några välbevarade naturliga betesmarker. Dessa hagar är inte stenröjda och har således heller aldrig brukats som åker. Den steniga marken ger en glimt av hur den övriga mar-

ken såg ut innan den stenröjdes. Här växer vårbrodd, liten blåklocka och andra arter som trivs på kvävefattiga marker, dvs marker som aldrig gödslats.

Flera husgrunder, bl a efter en smedja, finns i området. Spåren efter en äldre vägsträckning kan ännu skönjas i åkermarken väster om nuvarande väg.

Dagens bebyggelse ligger utmed den allfartsväg som löper genom byarna och är i huvudsak från 1800-talets senare del eller 1900-talet början. Bostadshusen är relativt små, oftast i en våning, men några byggnader i en och en halv våning förekommer också.

Det välhävdade odlingslandskapet kring Björshult representerar en äldre form av markutnyttjande och bildar tillsammans med den för skogsbygden karaktäristiska bebyggelsen en miljö av mycket högt kulturhistoriskt värde.

37 Fagerbjörk - Björshult

37 Fagerbjörk - Björshult

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 98/9E 9i

Koordinater: X 6546830 / Y 1441687

Riktlinjer

- För att kulturmiljön ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hålls öppen och hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- Underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringsliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Kulturhistorisk byggnadsinventering (1979-80) ingår:

3 Björshult 3:1, 1:8 (tidigare Björshult 1:1) bostadshus m m
13 Fagerbjörk 4:2, 4:1 (tidigare Fagerbjörk 4:1) bostadshus m m

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1987-90) ingår:

61:7 Fagerbjörk

Ett barrskogsbestånd av urskogstyp norr om Hassleberg är skyddat som *Naturminne* enligt 13 § naturvårdslagen (1964:822)

38 Karstorp - Törntorp

Odlingslandskap

I Tivedskogens norra del, alldeles på gränsen mot Askersunds kommun, öppnar sig skogen i ett vackert, småbrutet odlingslandskap.

Historik

När trakten kring Karstorp - Törntorp odlades upp vet vi inte idag. På Torings häradscharta från 1688 återfinns vi gårdarna *Simonstorp*, ett kyrkohemman, *Törntorp*, ett frälsehemman, *Karstorp*, ett kronohemman, samt *Daal* (Dalen), ett åttondels krono- och fördelshemman. Någon gång efter 1873 ändras namnet Dalen till *Lövåsen*.

Med hjälp av de tre ortnamnen med efterleden *-torp* kan vi gissa att detta troligen rör sig om utflyttade gårdar eller nyodlingar på utmark. Dessa har som tidigast tillkommit under äldre medeltid. Mer sannolikt är dock att de är ett resultat av den omfattande nyodlingsverksamheten som skedde under 1500-talets senare del och 1600-talets första hälft.

Förleden i namnet Karstorp kan enligt Pär Hanssons teori tyda på att höjden vid Karstorp under järnåldern varit en vårdkasplats, vilken ingick i ett vårdkassystem utmed gränsen mellan Närke och Västergötland. Närmaste sannolika vårdkasplats i detta system skulle enligt Hansson vara på höjderna kring Fagerlid.

Jämför vi fastighetskartan från 2000 med 1873 års häradscharta, ser vi att i stort sett samma åkrar är uppodlade även vid sekelskiftet 2000. Däremot har nästan all ängsmark lämnats att växa igen.

Kulturmiljö

Som en "ö" i den omkringliggande kompakta skogen bildar gårdarna och odlingslandskapet kring Karstorp, Törntorp och Simonstorp ett öppet och värdefullt kulturlandskap. Höjdskillnaden mellan de högsta och lägsta delarna av området är ca 55 meter. Strax öster om Karstorp återfinns Viby sockens högsta punkt, ca 205 meter över havet.

Området ligger längst upp i förkastningssluttningen, på tre "uddar" som skjuter ut från urbergsplatån. De tre byarna återfinns på varsin udde, med Törntorp i mitten på den lägsta av de tre. Mellan dessa uddar finns raviner som delar upp odlingsmarken i tre stråk. Ravinerna och mar-

Det öppna odlingslandskapet vid Karstorp

ken mellan åkrarna nyttjades längre tillbaka som ängsmark. Området ligger till största delen ovanför högsta kustlinjen, vilket innebär att marken här aldrig blivit utsatt för någon ursvallning. Att marken är stenig betyder inte som på många andra håll att jorden är mager. Marken består i huvudsak av morän med vissa inslag av sand.

Om det slitsamma arbetet med att stenröja all odlingsmark vittnar de många stenmurarna om, vilka löper längs områdets vägar och åkerkanter. Kring gårdarna finns stora lövträd, bl a lönnar och oxlar, av vilka ett flertal bär spår av äldre tiders lövtäkt. De gamla ängsmarkerna består idag i huvudsak av lövträdsdominerad skog med högt naturvärde.

Dagens bebyggelse härstammar huvudsakligen från 1800-talets slut, med undantag av områdets västra del med bebyggelse från 1900-talets senare del.

Områdets höga kulturhistoriska värden finns i huvudsak i odlingslandskapet. Större delen av dagens åkrar har varit avgränsade på samma sätt åtminstone sedan 1870-talet.

38 Karstorp - Törntorp

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 094 88/9E 8i

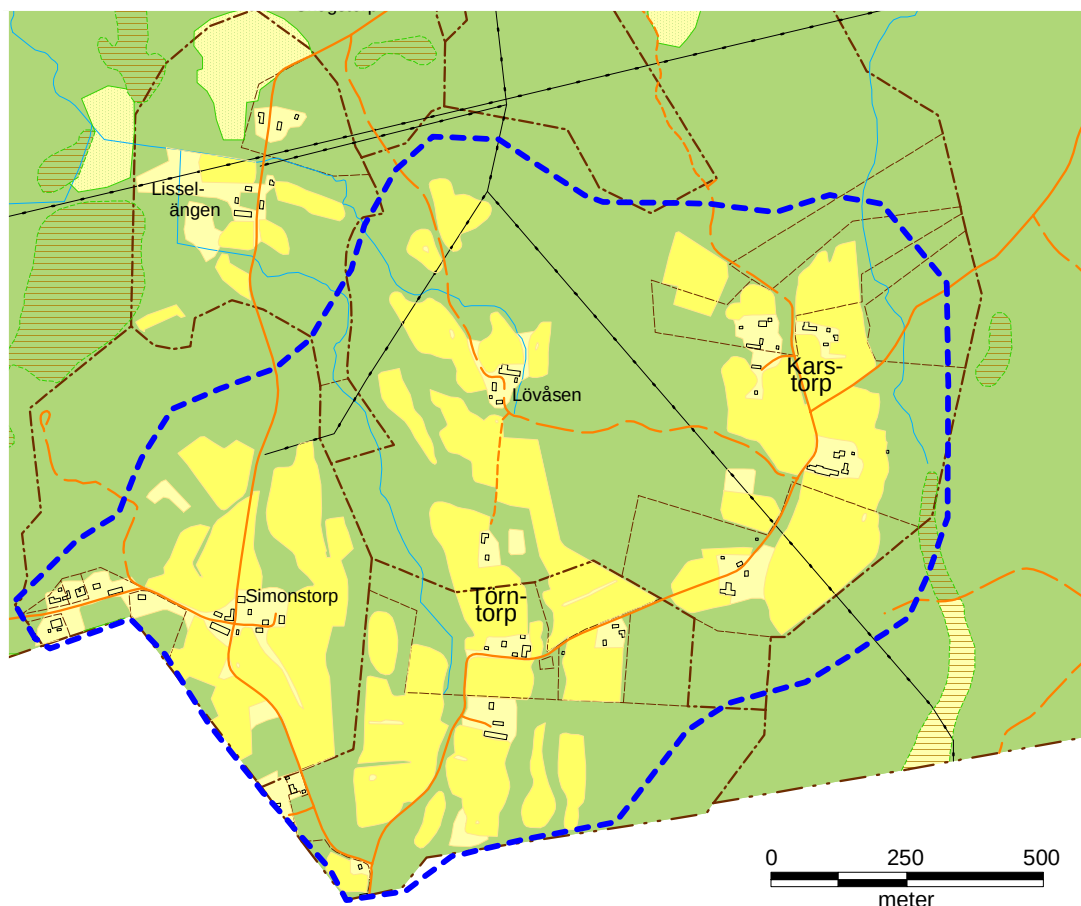
Koordinater: X 6541050/Y 1441030

Riktlinjer

- Kulturmiljöns högsta värden ligger i odlingslandskapet. För att dessa värden ska bevaras krävs att marken även i fortsättningen hävdas. Odlingslandskapets äldre drag, som oregelbundna åkrar, diken, slingrande bäckar och vägar bör bibehållas.
- Stenmurar och röjningsrösen i jordbruksmark samt alléer, öppna diken m m är biotopskyddade enligt miljöbalken (MB 7 kap, 11§) och får ej skadas. De bör liksom åker- och vägrenar hållas öppna och rena från sly.
- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras. Vid eventuell ny bebyggelse ska hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I Ängs- och hagmarker i Örebro län (1995) ingår:
61:2 Simonstorp och Törntorp

38 Karstorp -
Törntorp

39 Östansjö

Historik

I området för nuvarande tätorten Östansjö fanns tidigare fem gårdar: *Laggartorp*, *Tystinge*, *Gatugårda*, *Breslätt* och *Östansjö*. Precis som Vretstorp växte samhället Östansjö fram i samband med järnvägens framdragande i slutet av 1800-talet. Samhällsbildningen i Östansjö kom däremot igång betydligt senare. Sitt namn har tätorten, liksom gården Östansjö, fått på grund av läget öster om sjön *Bäcksjön*, vilken under 1800-talet kallades *Östersjön*.

I samhället finns flera spår efter våra förhistoriska förfäder, bl a i form av ett gravfält och en rest sten.

Från och med 1800-talets mitt ökade befolkningen i området och bebyggelsen tätnade, framför allt kring gården Tystinge. När Västra stambanan drogs fram öppnades efter en tid även en anhalt vid Laggartorp. Kring stationen utvecklades snart ett mindre bebyggelsecentrum med handel m m. 1907 flyttades stationen längre österut, vilket medförde att även centrummiljön flyttades. Allt fler bostadstomter började nu styckas av från de fem ursprungsgårdarnas mark. Den första stadsplanen för Östansjö kom 1937.

Den viktigaste näringsverksamheten i Östansjö har varit skotillverkningen. Den tidiga skotillverkningen skedde ute i hemmen och de färdiga skorna försålde sedan i Örebro eller på någon annan marknad. Vid sekelskiftet övergick den manuella tillverkningen till en mer industriell verksamhet. I Östansjö har det funnits ett flertal skoindustrier, varav *Joels Skofabriks AB* var den största med över 100 anställda. I Östanfalla, norr om tätorten, finns resterna efter ett skiffer- och kalkbrott. I anknytning till kalkgruvan anlades ett cementgjuteri. Verksamheten vid Östanfalla gruvor drevs fram till mitten av 1900-talet.

I Östansjö har det dessutom funnits ett par sågverk, ett hyvleri, en plantskola (ännu i drift år 2003), en smed m m. På grund av det relativt korta avståndet till Hallsberg utvecklades inte något utpräglat affärsliv i Östansjö. Östansjö förklarades 1944 som municipalsamhälle, vilket det var fram till 1955.

Dagens bebyggelse i Östansjö återfinns i huvudsak söder om landsvägen, i sluttningen upp mot förkastningen, och domineras av enfamiljsvillor. Insprängt bland den blandade 1900-talsbebyggelsen ligger ett och annat hus från 1800-talets slut samt några sekelskiftesvillor. Ett fd ordenshus från 1929 återfinns i samhällets mitt. Nordost om Bäcksjön finns ett område med fritidsbostäder och sommarvillor.

39a Laggartorp

Stationssamhälle, Folkrorelsemiljö, Fornlämningsmiljö

I Östansjös västra del ligger resterna efter samhällets första samhällscentrum.

Historik

Laggartorp och Tystinge återfinns redan 1688 på Torings karta med ett halvt respektive två hemman. När handeln släpps fri vid 1800-talets mitt börjar hantverkare, främst skomakare, slå sig ner i trakten kring Tystinge och Laggartorp.

När järnvägen drogs förbi planerades först ingen station i Östansjö. Platsen ansågs alldeles för liten och obetydlig. Efter uppvaktning hos järnvägsmyndigheten fick dock befolkningen sin önskan igenom och en anhalt uppfördes vid Laggartorp år 1882. Kring denna station växte sedan Östansjös första bebyggelsecentrum fram. Här fanns, förutom ett flertal skomakare, inte mindre än tre handelsbodar. I kilen mellan järnvägen och landsvägen fanns också ett färgeri. Fram till slutet av 1900-talet, då bruket av kvartersnamn i samhället upphörde, levde färgeriets historia kvar i kvartersnamnet *Färgaren*.

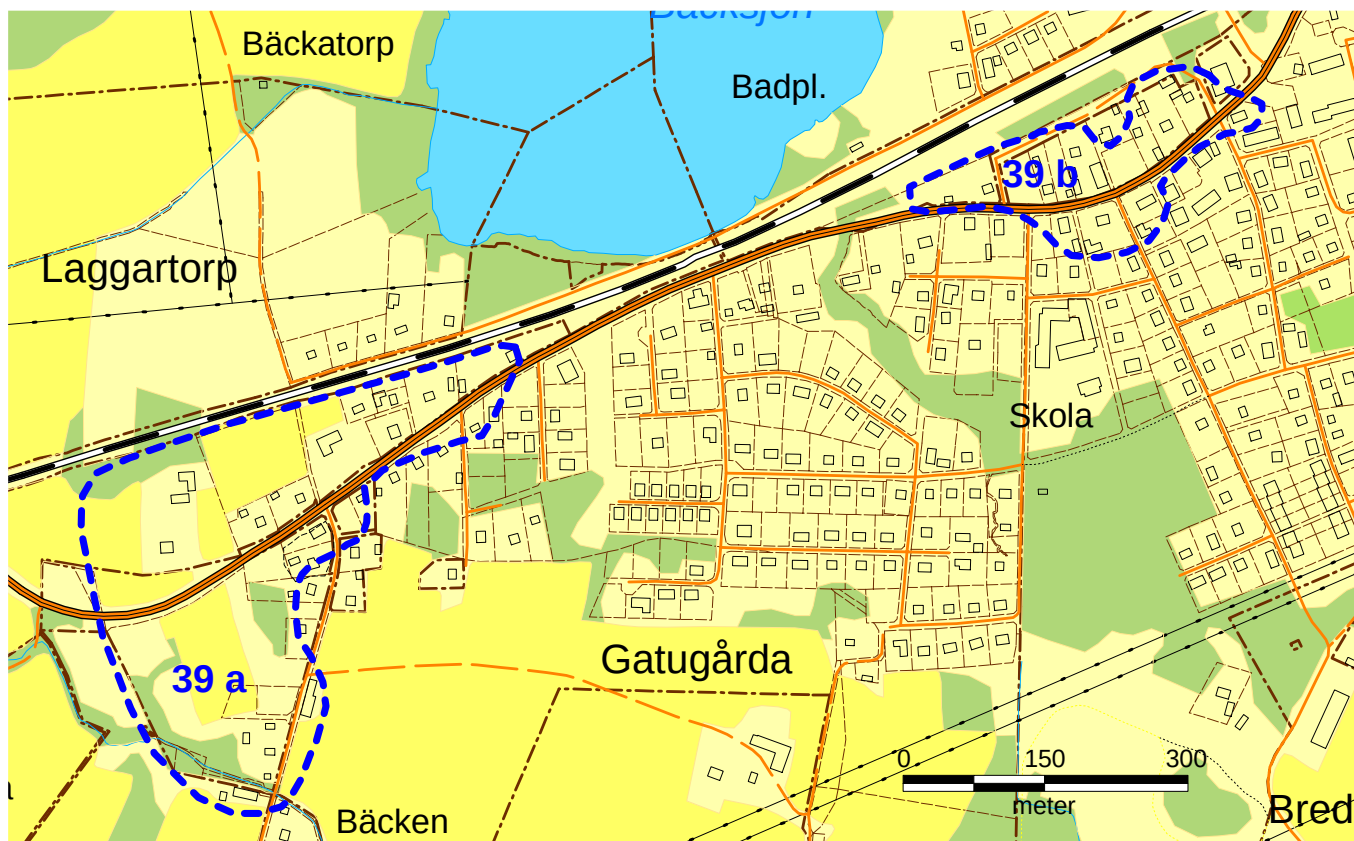
Kulturmiljö

Laggartorp och Tystinge återfinns i samhällets västra del. Området karaktäriseras av den äldre bebyggelsen vid gårdarna Laggartorp och Tystinge. Här finns även ett missionshus från 1901.

Miljön har kvar den lantlighet som sannolikt präglade det sena 1900-talets bebyggelsecentrum. I missionshusets trädgård gör traktens långa historia sig påmind i form flera förhistoriska gravar, både högar och stensättningar. Av

det gamla stationsområdet finns däremot ingenting kvar idag.

Området kring Laggartorp representerar en viktig del i Östansjöns historia och utgör en kulturmiljö av högt kulturhistoriskt värde.

39a Laggartorp och 39b Östansjö centrum

39a Laggartorp

Socken/Församling: Viby

Ekonomiskt kartblad: 095 90/9F 9A

Koordinater: X 6546850/Y 1451785

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning.
- Fornlämningar är skyddade enligt 2 kap lagen om kulturminnen m m (KML 1988:950). För att de kulturhistoriskt värdefulla miljöerna ska bevaras krävs att kulturminneslagen

efterlevs. Markingrepp som berör fornlämning eller fornlämningsområde kräver tillstånd från Länsstyrelsen.

Värdefulla objekt och miljöer i andra inventeringar m m

I *Kulturhistorisk byggnadsinventering* (1979-80) ingår:

- 99 Tystinge 2:36, Gatugårda 3:1, gårdsanläggning
- 162 Laggartorp 1:11, bostadshus med uthus
- 163 Laggartorp 1:33, 1:12, bostadshus med uthus
- 165 Tystinge 4:1 (fd Tystinge 2:7), fd missionshus
- 166 Gatugårda 4:1 (fd Fridhem 8), bostadshus med bod

I *Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister* ingår:

- 45 gravfält
- 48 rest sten
- 146 slaggförekomst

Bebyggelse från 1920-30-talen utmed
Hallsbergsvägen i Östansjö

39b Östansjö centrum

Stationssamhälle

Dagens centrummiljö återfinns öster om Laggartorp, i anslutning till platsen för den senare stationen.

Historik

Stationen vid Laggartorp ansågs efter ett tag mindre lämplig. Stationshuset liksom stationsföreståndarens hus flyttades därför på en järnvägsvagn några kilometer österut. Stationen togs i bruk på den nya platsen 1907. Femton år senare flyttas stationen ytterligare en bit österut.

Med stationen flyttade även de flesta andra verksamheterna från Laggartorp. Ett nytt centrum växte därför fram kring den nya stationen, med affärer, charkuteri, bageri m m. Strax intill stationen uppfördes 1924 Östansjöns första skofabrik, *Bröderna Anderssons skofabrik*. Ett ordenshus uppfördes 1928-29 för nykterhetsrörelsen i Östansjö. Byggnaden används numera som samlingslokal.

Kulturmiljö

Området sträcker sig utmed Hallsbergsvägen, från den fd livsmedelsbutiken och västerut till platsen där Östansjö station tidigare låg. Längs vägen ligger bebyggelse från i huvudsak 1920- och 30-talen. Många affärsbyggnader finns fortfarande kvar men har i viss mån förändrats och fått annan användning. Till exempel är det gamla hembageriet numera bostadshus och i den fd charkuteribyggnaden inryms en kiosk.

Längs vägen ligger också en fd smedja, en fd handelsbod samt några gamla bodar, varav en ska ha använts för fiskförsäljning. Strax intill järnvägen finns byggnaden efter en av samhällets skofabriker bevarad. Av stationsområdet finns däremot ingenting kvar, förutom den gamla stinsbostaden.

Centrumområdet representerar en viktig del i Östansjöns historia och utgör en kulturmiljö av

högt kulturhistoriskt värde.

39b Östansjö centrum

Socken/Församling: Viby

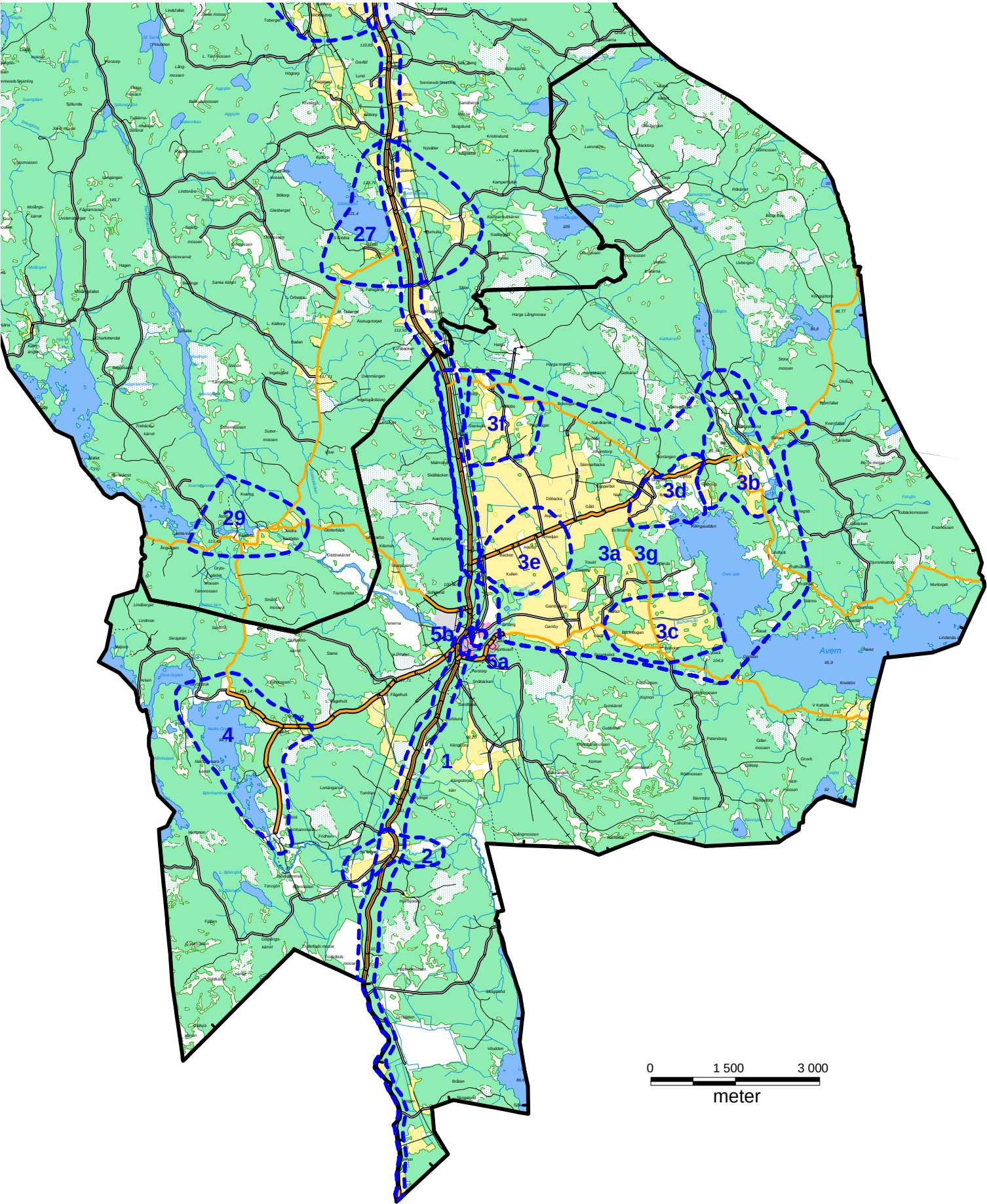
Ekonomiskt kartblad: 095 90/9F 9A

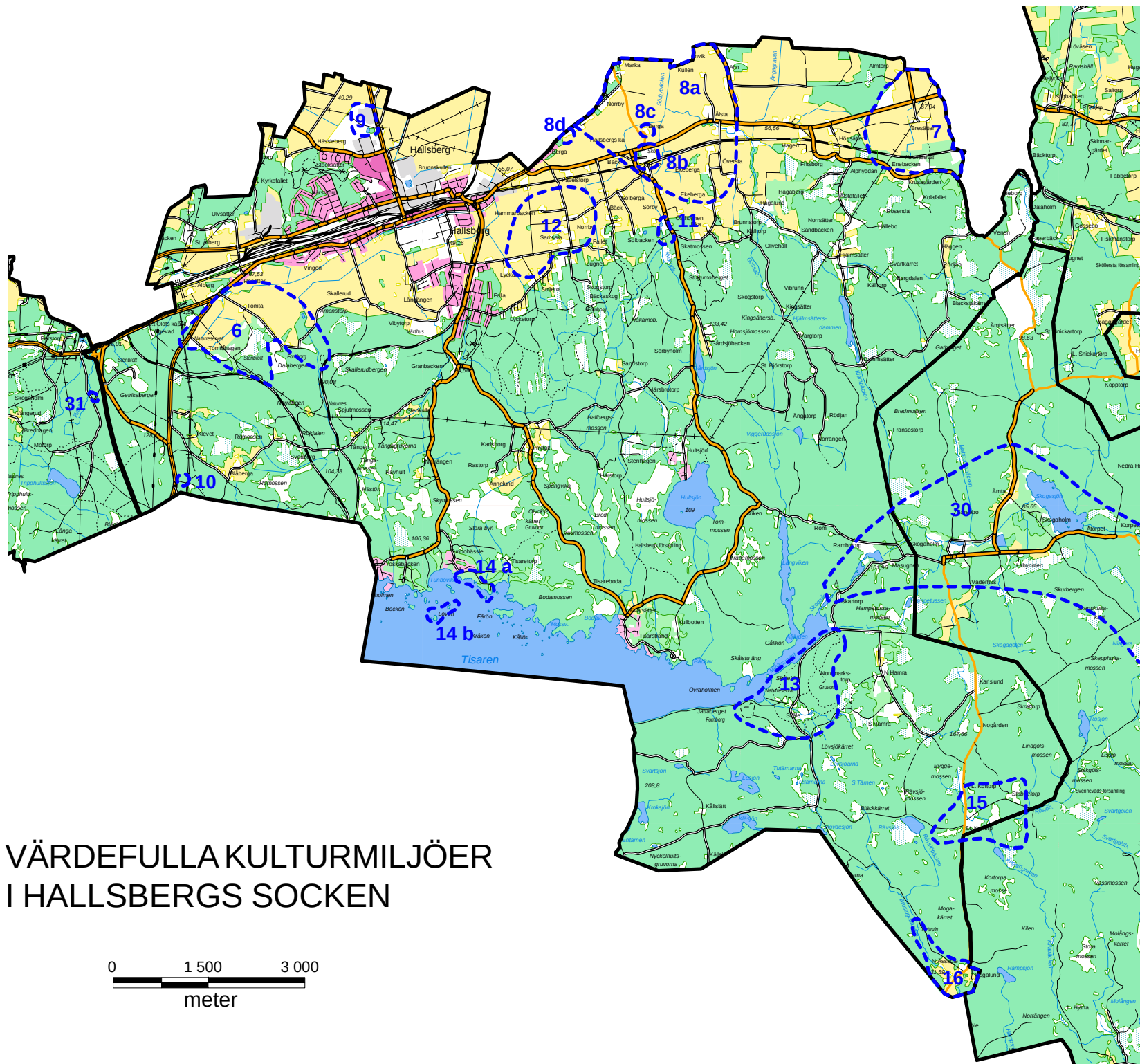
Koordinater: X 6547294/Y 1452603

Riktlinjer

- För att bevara den kulturhistoriskt värdefulla miljön krävs att underhåll och eventuell ombyggnad av bebyggelsen ska utföras varsamt och på ett sådant sätt att byggnadernas ursprungliga karaktär bevaras och inte förvanskas. Vid eventuell ny bebyggelse ska stor hänsyn tas till den omkringliggande miljön vad gäller byggnadens utformning, placering och färgsättning. Det vore önskvärt om tidigare utbytta fasadmateriäl kunde återställas vid kommande renoveringar.

VÄRDEFULLA KULTURMILJÖER I BO SOCKEN

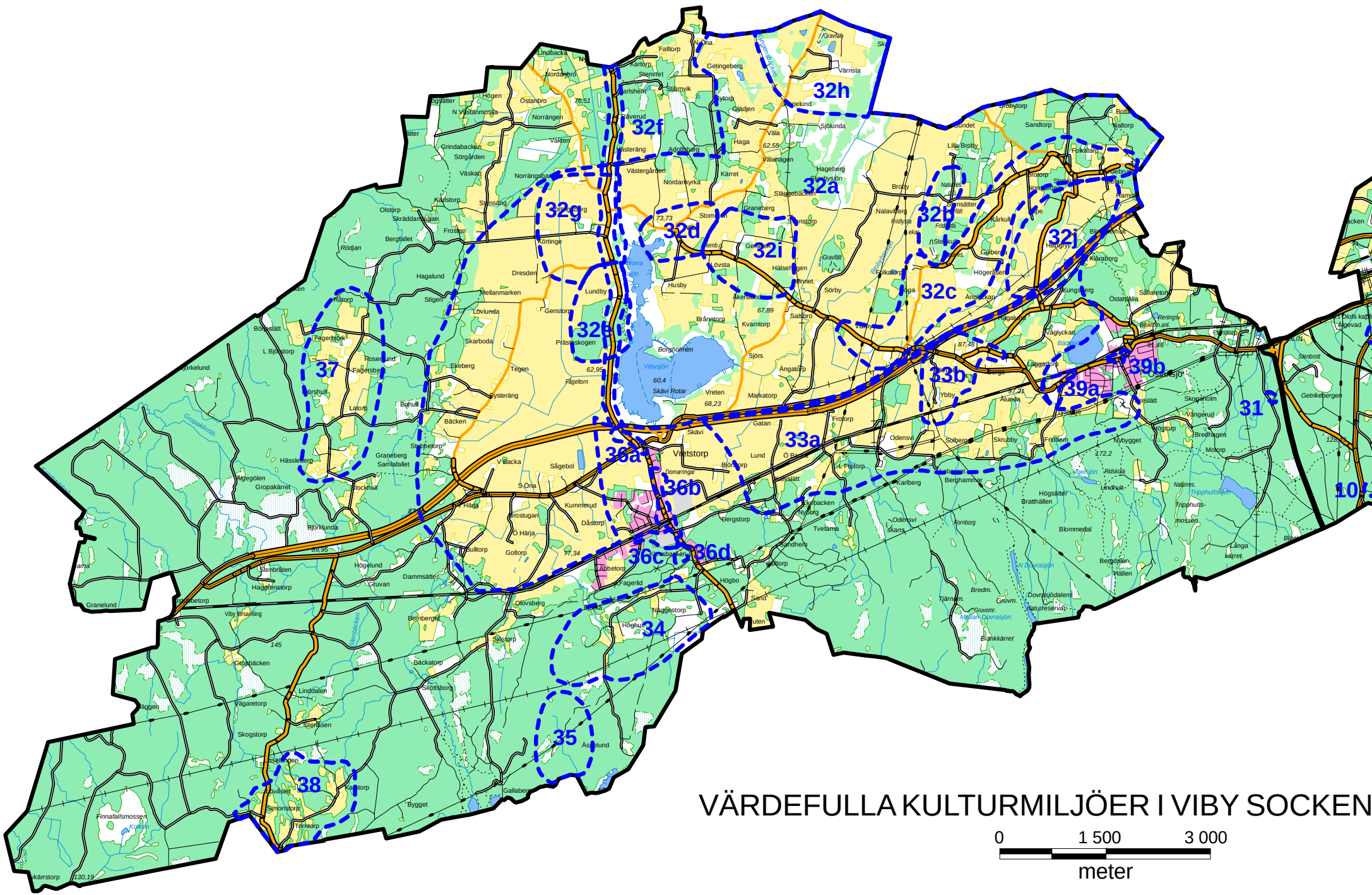

VÄRDEFULLA KULTURMILJÖER I HALLSBERGS SOCKEN

0 1 500 3 000
meter

The map displays the Västana kommun area, divided into several districts. The districts are labeled with numbers in blue: 17, 18, 19a, 19b, 19c, 19d, 19e, 20, 21a, 21b, 22, 23a, 23b, 24, 26, and 7. The map also shows roads, rivers, and lakes. A scale bar at the bottom right indicates distances of 1,500 and 3,000 meters.

ORDLISTA

Arrende -nyttjanderätt till jord och byggnader mot ersättning i form av pengar, arbete eller i natura, dvs ved, mat m m.

Backstuga -stuga på ofri mark utan tillhörig jord, ofta på en bondbys ofruktbara utmark.

Bergslag -geografiskt avgränsad grupp av bergsbruksidkare. Motsvarade rent juridiskt jordbruksbygdernas härader. Senare kom hela det mellansvenska området där bergsbruk bedrevs kallas Bergslagen.

Blästugn -från förhistorisk tid känd anordning för lågteknisk järnframställning genom reduktion av sjö- eller myrmalm. Malmen upphettades under blästring, dvs inblåsning av luft med hjälp av en bälg.

Bröstfallshjul -vattenhjul där vattnet träffar skovlarna på hjulets mitt.

Dagsverke -gammal benämning på den arbetsprestation som en person åstadkommer under en dag. Dagsverken utförde exempelvis storgårdarnas torpare mot att de fick bruka bostad och en bit jord.

Domarring -en vanlig gravtyp under äldre järnåldern som består av resta stenar, vanligen ett udda antal som 7 eller 9, uppställda i en cirkelformation. Namnet kommer från den äldre föreställningen att dessa stenringar i äldre tider användes som tingsplatser.

Drumlin -en spolförmig moränformation som bildats under inlandsisen, då den var i rörelse. Drumlinerna ligger därför alltid utsträckta i isens rörelseriktning.

Egnahem -friliggande enfamiljshus på landsbygden som uppfördes med stöd av statliga egnahemslån under 1900-talets början. Detta gav lantarbetarna och andra mindre bemedlade familjer möjlighet att köpa eller bygga egen bostad med tillhörande tomtmark. Efter en tid spreds verksamheten även till städerna och hela områden med egnahem växte fram.

Enkelstuga -byggnad bestående av ett rum med eldstad, ”stugan”, samt förstuga och en liten kammar. De blev mycket vanliga i denna del av landet under 1700-talets senare del och 1800-talets första hälft. Under 1800-talet byggdes många av enkelstugorna på med en andra våning. Det var nu de för Närke så karaktäristiska korta och höga stugorna blev framträdande i landskapsbilden, de

Enkelstuga i en våning (överst) och i två våningar, en så kallad Närkestuga (nedan tv) samt planskiss (nedan th).

så kallade *Närkestugorna*. Särskilt vanliga blev dessa Närkestugor i gränstrakten mellan slättbygd och skogsbygd. Se skiss ovan.

Enskiftet -jorddelningsreform som påbjöds 1802 med början i Skåne. Tanken var att alla tegar skulle samlas till ett enda skifte för varje jordägare. Skiftet medförde i allmänhet att gårdarna måste flytta ut från den gamla byplatsen. Enskiftet fick dock aldrig något genomslag i våra trakter, utan kom att ersättas av *laga skifte*.

Fatbur -förrådsbod för matvaror och andra finare varor.

Fideikommiss -gods eller egendom som går i arv i odelat skick och inte får delas eller säljas. Enligt en lag från 1963 skall Sveriges fideikommiss avvecklas med nuvarande innehavare.

Folkets Hus/Folkets Park -samlingshus och nöjesparker uppförda av arbetarrörelsen under 1800-talets slut och framåt.

Fornborg -befäst anläggning som ofta består av stenvallar som byggts upp kring bergskrän, där eventuella stup utnyttjats som naturliga begränsningar. Fornborgarna anses i regel vara från järnåldern och kan ha haft olika funktioner. Enligt några teorier fungerade de som lättförsvarade tillflyktsorter i orostider.

Fornlämning -lämningar efter människors verksamhet under forna tider, som har tillkommit genom äldre tiders bruk och som är varaktigt övergivna. Fornlämningar är skyddade enligt kulturminneslagen och får inte utan tillstånd rubbas, flyttas, överäckas eller på något annat sätt ändras eller skadas (KML 1988:950 2 kap). Alla kända fornlämningar som är synliga ovan jord

är redovisade på ekonomiska kartan med ett run-R. Kända men ovan jord osynliga fornlämningar markeras med (R). Som fastighetsägare är man skyldig att känna till fasta fornlämningar på den egna marken. Det gäller också den eller de som planerar genomföra ett arbetsföretag på en plats. Då även oupptäckta fornlämningar omfattas av lagens bestämmelse bör man alltid kontakta länsstyrelsen innan man gör åverkan på marken i någon form.

Frontespis -gavelförsedd, svagt förhöjd och/eller framskjuten fasaddel på en byggnads långfasad, vilken vanligen markerar byggnadens mittparti.

Fronton -triangel- eller segmentformat gavelmotiv använt som krön på fasad, fasadparti, port- eller förstuomfattning.

Funktionalism -stilriktning inom bl a arkitekturen, populärt kallat *Funkis*, som blev allmän i Sverige kring 1930. Utgångspunkten var att formen skulle vara ett resultat av byggnadernas funktion. Byggnaderna uppfördes med enkla fasader, ofta släpputsade i ljusa färger, med platta tak och långa fönsterband.

Frälsehemman -egendom som var befriad från skatt till kronan.

Fägata -inhägnad stig eller väg för tamboskapen mellan stall/ladugård och betet på utmarken.

Fördelshemman -under indelningsverkets tid fick befäl inom kavalleriet och infanteriet sin lön från ett eller flera hemman som utsetts till deras försörjning. Befälen tilldelades utöver detta även så kallade fördelshemman, vilket var en form av löneförmån.

Förkastning -en spricka i jordskorpan som bildades för 250 miljoner år sedan, där markytan försköts i höjdlid och bildade ett "trappsteg".

Gods -stor lantbruksegendom som ofta var självförsörjande.

Gotik -stilriktning inom arkitekturen från 1300-talet som framförallt kännetecknas av sina spetsbågar.

Gustaviansk stil -stilriktning inom bl a arkitekturen från slutet av 1700-talet, med de klassiska idealen som förebild.

Hagmark -mark som under lång tid kontinuerligt hävdats genom bete. Normalt förekommer träd och buskar i olika grad av slutenhet. I äldre tid gick djuren fria och betade på utmarkerna medan inägorna var inhägnade och bestod av åkrar och slåtterängar. Många av dagens naturbetesmarker

har tidigare varit slåtterängar.

Hammarsmedja -förr använd benämning på stångjärnssmedjor där tackjärn färskades och smiddes ut till stångjärn under vattenhammare.

Hemman -äldre benämning för jordbruksfastighet som blivit bokförd i kronans jordeböcker med visst mantalsvärde. Mantalet var ursprungligen hela, halva eller kvartar. Senare, under 1800-talet återfinns fastigheter med mycket små kvoter. Se *Mantal*.

Hjulkvarn -en anläggning med stående vattenhjul, till skillnad från skvaltkvarnens liggande. Det var vanligen en större anläggning som ägdes gemensamt av flera bönder eller av ståndspersoner.

Hytta -anläggning för tillverkning av tackjärn, vanligen med krossverk för malm, rostugn och masugn. Se även *Masugn*.

Hålväg -äldre färdväg som urholkats genom användning och vattenerosion så att den liknar ett dike.

Hällkista -fortida gravkammare bestående av vanligtvis flata stenhällar, rektangulärt placerade och med takhällar.

Härad -äldre territoriell indelning. Området anses ibland vara av äldre ursprung än socknarna. I de äldsta diplomerna nämns vanligen inte vilken socken en person kommer ifrån utan vilket härad. Häradet var länge en juridisk indelning med häradsrätt.

Hättkvarn -kvarn där endast den övre delen, hättan, vrids efter vinden. Den blev allmän i södra Sverige under 1800-talet. Även benämnd *Holländare*.

Impediment -ett hinder i form av kraftigt stembunden mark, berghäll, sankmark m m som hindrar eller kraftigt försvårar jordbruk, skogsbruk eller trädgårdsskötsel.

Indelningsverket -äldre administrativt system för att bl a förse kronan med soldater. Flera gårdar sammanfördes till en rote, som fick i uppgift att underhålla en soldat med lön och torp. Systemet infördes 1682 och avvecklades 1901.

Jordebok -förteckning över jordegendom med uppgift om varje gårds skyldigheter ifråga om skatt, rotering, rusttjänst med mera. Ofta framgår också jordens ägare och brukare. Jordeböckerna fördes av de lokala kamerala myndigheterna 1541-1908 då de ersattes av jorde- och fastighetsregister.

Jugend -stilriktning inom bl a arkitekturen kring sekelskiftet 1900. Stilen karaktäriseras av organiska och geometriska former samt växtmotiv. Internationellt kallas stilen *Art Nouveau*.

Välvdade burspråk, småspröjsade övre fönsterluster och brutet tak var vanligt på tidens byggnader.

Karolinsk stil -stilriktning inom bl a arkitekturen under perioden 1654-1718 (då de tre kungarna Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII regerade). Strama fasader, pilasterindelning och säteritak var utmärkande för många av den karolinska tidens byggnader.

Klapperstensvallar -strandmärken i form av långsträckta vegetationslösa stenfält, efter det hav som täckte stora delar av värd län sedan inlandsisen smält undan. Under den tid havsvågorna slog mot strandkanten, spolades det finare materialet undan och kvar blev bara de lite större stenarna som med tiden rundades av mot varandra i vågskvalpet.

Klassicism -stilriktning inom bl a arkitekturen som inspireras av den klassiska forntidens arkitektur och ideal i Grekland och Italien. Klassicerande stilar har återkommit med jämna mellanrum genom historien.

Knipphammare -äldre typ av lätt fallhammare (en hammare med stor tyngd som mekaniskt hissas upp till en viss höjd och därefter får falla fritt) med hastig gång som användes vid smidning av produkter med finare dimensioner, t.ex. spik.

Kolonisering -term som innebär att ett tidigare (mer eller mindre) outnyttjat område befolkas och odlas upp.

Krenelering -murkrön med tinnar, vars mellanrum ursprungligen användes som skottöppningar men senare enbart som dekoration.

Kronohemman -egendom ägd av kronan.

Kvarn -se *Hjulkvarn*, *Skvaltkvarn*, *Hättkvarn*, *Bröstfallshjul* och *Underfallshjul*

Kyrkohemman -egendom ägd av kyrkan.

Köping -en kommun som fått begränsade stadsprivilegier. Begreppet köping upphörde i och med 1971 års kommunreform.

Körvandring -mekanisk anordning för tröskning, uppföring m m, vilken drivs av hästar eller andra dragdjur som "vandrar" runt en mittaxel.

Laga skifte -jorddelningsreform som syftade till att minska antalet marklotter och därmed förbättra jordbruket. Skiftet medförde i allmänhet att flera av byns gårdar flyttades ut från den gamla

byplatsen. Laga skifte var en omarbetning av enskiftets förordningar, då enskiftet inte var särskilt lämpligt för våra lite mer kuperade trakter. I stort sett alla fastigheter i Örebro län genomgick laga skifte under 1830-70-talen.

Lanchashiresmide -typ av stångjärnssmide efter engelsk förebild som kom att efterträda det s k *tysksmidet* strax före mitten av 1800-talet.

Lancashiresmidet bestod av nya, mer bränsleekonomiska härdar, speciella vällugnar, tyngre hammare för bearbetning av smältor och lättare hammare eller valsverk för uträkning eller utvalsning av järnstänger. I härden, som inte var öppen som i äldre stångjärnssmedjor, bearbetades smältan först med långa spett. Detta kallades att "bryta" järnet. Färsningen fortsatte då smältan bearbetades ytterligare under den tunga smälthammaren (mumblingshammaren). När smältan plattats ut högs den i stycken, som under räckhammaren utsmiddes till stångjärn.

Locklist panel -panel där underbräder spikas med smala springor och över springorna spikas smala läktbräder.

Lockpanel -panel där underbräder spikas med breda mellanrum som täcks med lika breda lockbräder.

Mantal -jordtaxeringsmått som användes i äldre tid som visade gårdens avkastning, vilket låg till grund för hur mycket skatt bonden skulle betala. Gårdar som var tilldelade ett mantalsvärde brukade kallas hemman. Se *Hemman*.

Manufakturverk -smidesverkstäder och gjuterier vid bruken som tillverkade olika slag av järnvaror, främst för den inhemska marknaden. Exempel på järnmanufaktur är spik, hästskor, plogar, spadar, kaminer, stekpannor och grytor.

Masugn -hyttans "hjärta", smältugnen där järnmalm, med tillsats av träkol som bränsle och kalksten för slaggbildning, smälts till tackjärn. Se även *Hytta*.

Morän -en osorterad jordart som består av berggrundsfragment i olika storlekar, en geologisk avlagring som bildades i anslutning till inlandsisens framfart över landet. Moränen är Sveriges i särklass vanligaste jordart.

Municipalsamhälle -tidigare benämning på tätbebyggda områden på landsbygden, som inte utgjorde egna kommuner men där vissa regler för städer tillämpades, t ex rätt till beskattning.

Nationalromantik -stilriktning inom bl a arkitek-

turen från 1900-talets början, där inspirationen hämtades från äldre inhemsk byggnadskultur. Karakteristiskt för stilen var bl a de höga, branta taken och de småspröjsade fönstren.

Naturlig betesmark -se *Hagmark*.

Naturresevat -område som skyddas med stöd av miljöbalken i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer eller tillgodose behov av områden för friluftsliv.

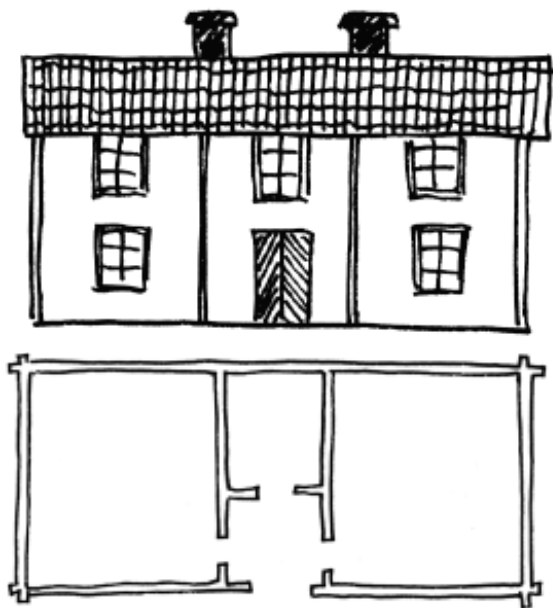
Närkestuga -se *Enkelstuga*.

Odlingsrösen -se *Röjningsrösen*.

Orangeri -växthus som var vanligt på herrgårdar under 1700-talet. Har fått sitt namn från apelsin, *orange*.

Ordenshus -samlingshus för nykterhetsrörelsens medlemmar. De första uppfördes i städerna på 1880-talet och några årtionden senare började ordenshus byggas även på landsbygden.

Parstuga -förr vanlig form av mangårdsbyggnad, särskilt på mer välbeställda gårdar, bestående av ett rum (stuga) med eldstad på var sida om en förstuga och kammare. Den ena stugan användes som kök. Se skiss nedan.

Parstuga (ovan) med planskiss (nedan).

Privilegium -lagstadgad, exklusiv rättighet som gavs av staten till en viss person eller grupp att bedriva exempelvis bergshantering, ett visst hantverk eller slippa betala skatt.

Pulpettak -yttertak med endast ett takfall, motsvarande ett halvt sadeltak. Se skiss till höger.

Radby -benämning på en by vars gårdsbebyggelse ligger i rad på endera ena eller båda sidorna om en väg.

Revetering -puts på träunderlag. Med hjälp av exempelvis vassmator, tunna tegelstenar (s k reveteringstegel) som spikas fast på träväggen, får man putsen att fästa på träväggen.

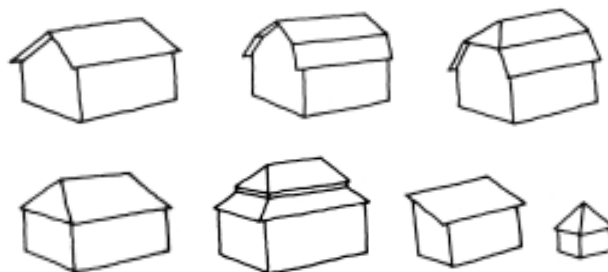
Romansk stil -stilriktning inom arkitekturen under medeltiden som kännetecknas av slutna murverk med rundbågiga öppningar.

Rullstensåsar -isälvsavlagringar som avsatts i sprickor eller tunnlar i inlandsisen och bildat långsträckta åsar av grus.

Räckhammare -stångjärnshammare för uträkning av stångjärn.

Röjningsrösen -rösen av sten som uppkommit i samband med stenröjning av mark. Stenröjning var en förutsättning för att ett någorlunda effektivt jordbruk skulle kunna bedrivas på de stenrika moränjordarna. Rösen som uppkommit i samband med odling kallas *Odlingsrösen*. Då rösen kan ha tillkommit under lång tid och det ibland är svårt att avgöra i vilket sammanhang de tillkommit, används numera vanligtvis beteckningen *röjningsrösen* för alla rösen som uppkommit i samband med stenröjning. I äldre tider användes även beteckningen *Hackerör*.

Sadeltak -yttertak som består av två mot varandra lutande takfall. Se skiss nedan.

Olika takformer. Ovan från vänster: sadeltak, brutet sadeltak, valmat brutet sadeltak, valmat sadeltak, säteritak, pulpettak och tälttak.

Skattehemman -egendom som ägs av självägande bonde, vilken måste betala skatt till kronan.

Skiftesreformer -jorddelningsreformer som syftade till förbättring av jordbruket, genom att det stora antalet marklotter slogs samman till färre men större enheter. Se *Storskifte*, *Enskifte* och *Lagskifte*.

Skvaltkvarn -en enkel mjölkvarn som kan ligga i små vattendrag med liten fallhöjd. Vattenhjulet är till skillnad från hjulkvarnen placerad horisontellt. Kraften överförs direkt till malstenarna, vilket

medför att kvarnen måste ligga i en ström eller med ena delen över vattnet. Kvarnhusen är vanligen mycket små, 2-4 meter i sida.

Skärvsten -upphettad sten som sprängts i skärvor. Ansamlingar av skärvsten anses indikera boplatsområden från bronsålder. Stenarna skulle ha sprängts i anslutning till matlagning eller metallhantverk.

Socken -territoriell indelning som ursprungligen var kyrklig men kom senare att användas även inom statlig och kommunal förvaltning. Införandet av sockenindelningen är omdiskuterad men anses allmänt inte ha tillkommit förrän under tidig medeltid.

Spröjs -list som indelar glasruta vertikalt eller horisontalt.

Statare -helårsanställd jordbruksarbetare på större jordbruk. Lönen utgick delvis i form av natura (t ex mat och bostad).

Stensättning -forntida gravform (vanlig under brons- och järnålder), där stenar lagts ovanpå gravsten i olika former.

Stiglucka -ingång till kyrkogård i form av en mindre byggnad med portvalv.

Storskiftet -jorddelningsreform som syftade till att minska antalet marklotter och därmed förbättra jordbruket. Storskiftet började genomföras från och med 1700-talets mitt och koncentrerades i huvudsak till åkermarken och utmarken.

Stuka -förvaringsutrymme på marken för skördade betor och andra rotfrukter.

Stånggång -mekanisk anordning där vattenhjulets roterande rörelse överfördes via axelvevar till fram- och återgående stänger. Dessa var upphängda i stolpar och förde kraften vidare i kortare eller längre sträckor fram till linspel och vattenpumpar vid gruvhålets kant.

Stångjärnshammare -äldre typ av hammare, ofta vattendriven, för utsmidning av välljärn till ca 3 m långa stänger. Dessa stänger kallades *stångjärn* och användes som råmaterial för alla slags smidesarbeten.

Svedja -mark som röjts med hjälp av eld.

Sågtak -yttertak som består av en serie av parallellt med varandra ordnade sadeltak, vars takfall vanligen har olika lutningsgrad. Den brantaste sidan är i regel försedd med en rad fönster. Vanlig takform på industribyggnader.

Säteri -jordbruksegendom som ägs av en frälse-

man som befriats från grundskatt. Säterierna skulle vara ståndsmässigt bebyggda.

Säteritak -mindre tak, ofta med fönster, uppbyggt över det egentliga taket. Se skiss föregående sida.

Tackjärn -järn ur masugn, högkolhaltigt och ej smidbart. Tackjärnet tappades i formar vid utslaget och göts till tackor som sedan färskades till smidbart järn.

Tillmakning -äldre metod att bryta hårt berg med hjälp av eld. Stora eldar tändes på berget varefter kallt vatten hällades på så att berget sprack sönder i mindre bitar.

Tjärdal -anläggning för utvinnande av tjära. I en grop samlas tjärrik ved som långsamt kolas. Tjäran samlas i gropens botten och rinner via en ränna ner i ett uppsamlingskärl.

Torp -termen har haft olika betydelser genom historien. Under medeltid avsågs en nybygd gård medan benämningen *torp* under 1500- och 1600-talet en betecknade en mindre gård på 1/4 mantal eller mindre. Från och med 1600-talets slut avsågs vanligen en underliggande, ej skattlagd enhet. Den senare kategorin torpare hade till skillnad från backstugusittarna tillgång till en bit jord. Denna mark fick de bruka som ersättning för de sysslor och dagsverken de utförde på huvudgården.

Treudd -forntida grav i form av en tresidig stensättning med insvängda sidor.

Tyskhärd/tysksmide -äldre metod för framställning av smidbart järn (välljärn) genom smältning och färskning av tackjärn på en öppen, ganska djup härd med endast en öppning för blästerluften. Järnet utsmiddes därefter till stångjärn under en vattendriven hammare. Metoden var vanlig fram till 1800-talet.

Tälttak -pyramidformigt yttertak, vanligen bestående av fyra triangulära takfall som möts upptill i en spets. Se skiss föregående sida.

Underfallshjul -vattenhjul där vattnet träffar skovlarna i hjulets undre del.

Utmark -oftast skogsmark liksom impediment som nyttjades inom bysamfälligheten som allmänning för bete och vedfångst men också för uttag av byggnadstimmer, gärdsel och störar.

Valmat tak -sadel, brutet eller pulpettak som på vardera kortsidan slutar med ett triangulärt takfall istället för ett vertikalt gavelparti. Se skiss föregående sida.

Valsverk -anläggning för tillverkning av tråd,

band eller plåt av järn. Ett glödande järnstycke passerar fram och åter mellan valsar, så att det undan för undan pressas ut till önskad form.

Varggrop -fångstfälla för varg. Varggroparna är vanligen runda, 5 till 10 m i diameter och drygt tre meter djupa. Väggarna kläddes med sten eller stadgades med stående, kluvna stockar. Ovanpå lades ett tunt lager av ris, halm och mossor. Mitt i gropen placerades en betesstolpe, på vilken betet fästes. När vargen hoppade för att komma åt betet föll den genom ristaket ner i gropen. Den dödades där av en jägare med ett vargspjut.

Vårdkassystem -signaleldsystem där eldar tändes på höga höjder för att snabbt meddela omgivningen om t ex fienders antågande.

Välljärn -den degiga massa som fås vid färskning av järn enligt äldre metoder, ur vilken slaggen pressas ut genom bearbetning under en hammare.

Ängsmark -en gräsmark som under lång tid kontinuerligt utnyttjats för fodertäkt, genom slåtter eller slåtter kompletterad med bete eller lövtäkt.

Överfallshjul -vattenhjul som får tillflöde av vatten på hjulets översta del.

LITTERATUR I URVAL

...om Hallsbergsbygden:

Aktiebolaget Joh. Thormaehlen & son. Hallsbergs-verken, VME Industries Sweden AB, Hallsberg 1995

Andrén, Erik. *Skogaholms herrgård*. Skansen, Stockholm 1976

Brukat och byggt. Program för kulturmiljövård i Örebro län. Del 1. Publikationsnummer 2002:21. Länsstyrelsen i Örebro län 2003

Calissendorff, Carin och Larsson, Anna. *Ortnamn i Närke*. Högskolan i Örebro 1998

Esbjörnson, Estrid. *Kyrkor i Örebro län - en vägledning till Svenska kyrkans kyrkobyggnader*. Örebro läns museum 2000

Från Bergslag och bondebygd. Årsbok för Örebro läns museum 1935-

(Några intressanta temaårgångar:

2000 Vårt byggda kulturarv

1999 Hjälmmaren

1997 Krigsmakt och bygd

1996 Hembygdsföreningar och hembygds gårdar i Örebro län

1994 En arkeologisk upptäcktsresa i tiden

1986/87 Kulturmiljöer i Örebro län

1983 Sam Lindskog, Kgl. hoffotograf, Örebro

1979 Folkrörelser i Örebro län)

Hallsbergs tätort. Remissupplaga bevarandeplan. Stadsarkitektkontoret, Hallsbergs kommun 1994 (*Värdefulla bebyggelsemiljöer i Hallsbergs tätort*)

Hansson, Pär. *Närke*. Uddevalla 1981

Hansson, Pär. *Samhälle och järn i Sverige under järnåldern och äldre medeltid. Exemplet Närke*. Kungälv 1989

Hasselrot, Bror C.; Lindblom, Andreas; Lundberg, Erik. *Skogholm*. Nordiska museet, Stockholm 1932

Inventering av Ängs- och hagmarker i Örebro Län. Södra delen. Publikation nr 1995:14. Länsstyrelsen i Örebro län 1995

Jäderlund, Ivan. *Till Närkes-stacken, några strån från Viby*. Vretstorp 1914

Kumlabygden. Forntid, nutid, framtid. Del 1-8. Kumla kommun 1961-87

Larsson, Inga-Britt. *Sanning och saga om säregna källor i Örebro län*. Örebro läns museum/Studieförbundet Vuxenskolan, Örebro 1999

Nilsson, Karl Gustaf. *Kärlväxter i Viby socken. Med geologiska, kulturhistoriska och växtgeografiska utblickar*. Kulturnämnden, Hallsbergs kommun 1978

Nisser, Marie. *Hyttor i Örebro län*. Jernkontoret, Stockholm 1974

Odlingslandskapet i Örebro län. Åtgärds och bevarande-program. Publikation nr 1993:2. Länsstyrelsen Örebro län, Örebro 1993

Samzelius, Nils. *En krönika om Hallsberg från äldsta tid t o m 1960*. Almqvist & Wiksell, Uppsala 1961

Samzelius, Nils. *Hallsberg i gången tid: Några kultur- och personhistoriska anteckningar*. Hallsbergs kulturnämnd 1976

Skylberg, Eva. Lerbäcks bergslag. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontoret, Stockholm 1998

Sköllerstabygden. Tre Närkesocknar, Sköllersta, Svennevad, Bo. Del 1-4. Hallsbergs kulturnämnd, Hallsberg 1978-2001

Sveriges finaste odlingslandskap. Nationell bevarandeplan för odlingslandskapet. Naturvårdsverket, Stockholm 1997

Thybell, Allan. "Sköllersta socken under 100 år". I: *Sköllersta sparbank 1849-1949. Minnesskrift*. Nerikes allehanda, Örebro 1950

Sporrong, Ulf. "Utsikt över Närke". I: *Svenska turistföreningens årsskrift 1975*. Svenska turistföreningen, Stockholm 1975

Waldén, Bertil. *Asker och Sköllersta tingslag. Minnesskrift*. Örebro 1949.

Waldén, Bertil. *Den stora sjösänkningen. Minnesskrift med anledning av Hjälmarens och Kvismarens sjösänkningens 75-årsjubileum*. Örebro 1940

Waldén, Bertil. *Hardemo. En sockenkrönika*. Uppsala 1955

Waldén, Bertil. *Skyllberg. Minnesskrift*. Stockholm 1947-1949

Wetterhall, Sven. "Den stora sjösänkningen". I: *Svenska turistföreningens årsbok 1975*. Svenska turistföreningen, Stockholm 1975

Viberud, Börje. *Vibyboken. Viby och Tångeråsa socknars historia, natur och kultur*. Vretstorp 1961

Värdefulla byggnader och miljöer - en kulturhistorisk byggnadsinventering i Hallsbergs kommun. Stadsarkitektkontoret, Hallsbergs kommun 1988

Örebro län. *Ett län med många landskap. Program för kulturmiljövård i Örebro län. Del 2. Publikationsnummer 2002:22*. Länsstyrelsen i Örebro län 2003

Östlund, Karl. *Från Viby till Hardemo. Minnesanteckningar*. Hardemo 1960

Östlund, Karl. *Lybby - en by i Wiby socken, Grimstens härad. Om skifte, hushållning och handel under 1800-talet*. Hallsbergs kommuns kulturnämnd, Hallsberg 1978

...om kulturmiljövård och byggnadsvård:

Antell, Olof. *Fönster, historik och råd vid renovering*. Rapport RAÄ 1988:1. Byggnadsstyrelsen, Fortifikationsförvaltningen, Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1988

Antell, Olof. *Taktegel, tegeltak byggforskningsrådet*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1986

Bedoire, Fredric; Stavenow-Hidemark, Elisabeth. *Arkivguide för byggnadsforskare*. Nordiska museet, Stockholm 1975

Björk, Cecilia; Kallstenius, Per; Reppen, Laila. *Så byggdes husen 1880-1980. Arkitektur, konstruktion och material i våra flerbostadshus under 100 år*. Statens råd för byggnadsforskning/Stockholms stadsbyggnadskontor, Stockholm 1984

Byggnaders särdrag. En stilhistorisk handbok 1880-1960. Boverket, Karlskrona 1995.

Byggnadsmåleri med traditionella färgtyper. Informationsblad från Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1984

Cserhalmi, Niklas. *Fårad mark. Handbok för tolkning av historiska kartor och landskap*. Sveriges hembygdsförbund, Stockholm 1998

Det svenska jordbrukets historia. Del 1-5. Natur och kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stiftelsen Lagersberg. Stockholm 1998-

Ekstam, Urban. *Äldre fodermarker. Betydelsen av hävdregimen i det förgångna, målstyrning, mätning och uppföljning*. Naturvårdsverket, Stockholm 1996

Ekstam, Urban. *Ängar - om naturliga slåttermarker i odlingslandskapet*. LT's förlag/Statens naturvårdsverk, Stockholm 1989

Fridell-Anter, Karin; Wannfors, Henrik. *Så målade man. Svenska byggnadsmåleri från senmedeltid till nutid*. Svensk byggtjänst, Stockholm 1997

Hantverket i gamla hus. Byggförlaget, Svenska föreningen för byggnadsvård, Stockholm 1999

Gustafsson, Gotthard; Björnstad, Arne. *Skansens handbok i vård av gamla byggnader*. Forum, Stockholm 1981

Hall, Thomas; Dunér, Katarina. *Svenska hus. Landsbygdens arkitektur -från bondesamhälle till industrialism*. Carlsson i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Sveriges radio, Stockholm 1999

Hidemark, Ove. *Så renoveras torp och gårdar*. ICA, Västerås 2000

Information om byggnadsvård. Informationsblad från länsstyrelserna i Gävleborgs, Västmanlands och Örebro län med stöd av Riksantikvarieämbetet. Bladen kan beställas från ovan nämnda länsstyrelser eller hämtas från:
www.raa.se/tradobygg/infoblad.asp

Johansson, Olof. *Restaurering av ängs- och hagmarker*. Statens naturvårdsverk, Solna 1991

Kulturlandskapet och Bebyggelsen. Sveriges Nationalatlas. Bokförlaget Bra Böcker, Höganäs 1994

Kulturmiljö. Historien i landskapet. Sveriges Utbildningsradio/Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1992

Kulturmiljövård i skogen. Att känna och bevara våra kulturminnen. Skogsstyrelsen, Jönköping /Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1994

Kulturminnen och kulturmiljövård. Sveriges Nationalatlas. Bokförlaget Bra Böcker, Höganäs 1994

Läsa landskap. En fälthandbok om svenska kulturmiljöer. Sveriges Utbildningsradio i samarbete med Riksantikvarieämbetet och Nordiska museet, Stockholm 1994

Löfström, Lars-Göran; Sjunnesson, Helen. *Äldre papptak. Historik och renovering*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1982

Nessle, Lena. *Måla inomhus på gammalt vis*. Norstedt, Stockholm 1993

Nessle, Lena. *Måla som förr. Folkligt och friskt*. ICA, Västerås 1992

Nessle, Lena. *Schabloner och traditioner*. ICA, Västerås 1996

Odlingslandskapet -en lång markanvändnings historia. Riksantikvarieämbetet, Stockholm 1996

Rentzhog, Sten. *Falu rödfärg*. Stora Kopparbergs Bergslags AB, Falun 1988

Reservdelar till gamla hus. Handbok och postorder. Centrum för byggnadsvård, Gysinge 2002

Skötselhandbok för gårdens natur- och kulturvården. Jordbruksverket, Jönköping 1998

Tunander, Pontus. *Dekoratív målning. Marmorering, ådring, schablonmålning*. ICA, Västerås 1993

Thunander, Britt; Thunander, Ingemar. *Kakelugnar, spisar och kaminer*. ICA, Västerås 1982

Thunander, Ingemar. *Tapeter i Sverige*. ICA, Västerås 1984

Thurell, Sören. *Vård av trähus. En handbok i vård och upprustning av gammal träbebyggelse*. Natur och Kultur, Stockholm 1998

Werne, Finn. *Böndernas bygge. Traditionellt byggnadsskick på landsbygden i Sverige*. Wiken, Höganäs 1993

Vårda ditt hus, förteckning över hantverkare och leverantörer. Örebro läns museum 1995

**HALLSBERGS
KOMMUN**
2004